

előszó

A *Múltunk* szerkesztőbizottsága több történészt és társadalomkutatót kért arra: írja meg, miként vélekedik az 1956-os forradalom historiográfiájáról és emlékezetéről, emlékezettörténetéről. 2006 tavaszán a következő kérdéseket fogalmaztuk meg:

1. Mit tart Ön az 1956-os forradalommal kapcsolatos legfontosabb történeti kérdésnek? Milyen lényeges feltáratlan témákat lát 1956 történetével kapcsolatban?
2. Milyen markáns felfogásbeli különbségeket lát 1956 rendszerváltás utáni tudományos interpretációjában?
3. Milyennek látja 1956 emlékezettörténetét? Lényegesnek gondolja az 1989 előtti értékelés hatását 2006-ban?

A 13 válaszoló eltérő megoldásokat választott. Volt, aki minden kérdésre igyekezett felelni, és volt, aki „csupán” néhány, általa kiválasztott problémát járt körbe; mások egyetlen egy kérdés köré építették fel mondanivalójukat. És eltérő műfajú válaszokat is kaptunk: születtek esszék, vázlatok és rövid értekezések – ugyanis mindenki szabadon „választhatott” e lehetőségek közül.

Amikor a kérdéseket megfogalmaztuk és igen sok címre elküldtük, azt reméltük, hogy a felvetett témákat sikerül majd több szempontból is megvilágítani és bemutatni. Minden sikerért, amit e téren elértünk, a válaszukkal a *Múltunkat* megtisztelőket illeti köszönet.

A szerk.

BAYER JÓZSEF

1956 emlékének szerepe a rendszerváltásban

Az 1956-os forradalomnak az utóéletével kapcsolatban a legtöbbet emlegetett fogalom a *történelmi amnézia*. Ez a fogalom valóban kifejezi az '56-os hagyománnyal kapcsolatos hivatalos politika lényegét, sőt az 1960-as évek közepe óta a rendszerrel megbékélő, kiegyező állampolgári közvélekedést is. Természetesen ez a hivatalos politika által táplált amnézia nem terjedt ki mindenkire. A megtorlás áldozatainak megpróbáltatásai, az eseményekben résztvevők közvetlen tapasztalatai nehezen kitörölhető nyomokat hagytak a történelmi emlékezetben. Ez azonban a magánélet körébe visszaszorított tudás maradt.

Az '56-os forradalomról való hallgatás és hallgatásra készítés éppen azért vált a hivatalos párt- és állami szervek fő stratégiájává, mert nem lehetett konszenzusra számítani a magyar közvéleményben '56-tal kapcsolatban. Hiszen a felnőtt generációknak még közvetlen élményei voltak az eseményekről, és ezek természetesen nem estek egybe a hivatalos verzióval. A mindennapi életvilág tapasztalataiba nehezen voltak beilleszthetők azok az ideológiai sémák, amelyeken keresztül a hivatalos ideológia láttatni kívánta az eseményeket.

A forradalomról alkotott hivatalos kép egyébként maga is változott az idők során. Közvetlenül a forradalom leverése után még nem volt általános az „ellenforradalom” minősítés. Ez csak fokozatosan nyert teret, azzal párhuzamosan, hogy az MSZMP-nek sikerült kizárólagos hatalmát erődemonstrációkkal, fenyegetésekkel és persze jóléti intézkedésekkel is konszolidálnia. Azok emlékezetében, akik már tudatos megélői, résztvevői vagy megfigyelői voltak a történeteknek, a forradalom emléket nem lehetett azokkal az atrocitásokkal (mint például a Köztársaság téri lincselések) azonosítani, amelyek a hatalom szemében az „októberi sajnálatos eseményeknek” „ellenforradalom” történő hivatalos minő-

sítését indokolták. A sztálinizmussal szembeni jogos „népfelkelésből” a hivatalos ideológiában éppen a gyors konszolidáció szükségletei szerint lett ellenforradalom. Ez a hatalom számára olyan krédóvá vált, amelyet megkövetelt azoktól, akiket saját támaszaként tekintett: a párttagoktól, az erőszakszervezetek vezetőitől, az állami tisztviselőktől és általában a nomenklatúra tagjaitól. Ezzel a kikényszerített állásfoglalással biztosította lojalitásukat az új hatalom iránt.

A forradalom számos követelése azonban, mint a nemzeti függetlenség óhaja, az orosz megszállással szembeni ellenérzés, a diktatúrával szembeni ellenszenv és a jóléti politika igénye, túl népszerű volt, és elevenen élt az ideológiáktól kevésbé megérintett emberek köznapi gondolkodásában. 1956 kérdésében többek között ezért nem volt, nem lehetett konszenzus. Természetesen a hivatalostól eltérő vélemények nem juthattak el a politikai nyilvánosság szintjére. A hatalom számára azonban elegendő volt, hogy ne essék szó minderről. Így vált 1956 a legfontosabb tabutémák egyikévé a Kádár-rendszer egész folyamán.

Éppen a nyilvánvaló konszenzushiány vezetett tehát oda, hogy az uralkodó párt vezetői jobbnak látták nem erőltetni a vitát és folyton napirnden tartani ezt a kérdést. Amint ez más nemzeti traumák esetében is megeseett, a megtorlás évei után, az amnesztia meghirdetését követően, és főként az 1965/66-tal kezdődő rugalmasabb politikai kurzus kezdetével, amelyet mindközönségesen kádárizmusnak nevezünk, egyre inkább a hallgatás fátylát borították 1956 emlékére. Magáról a megtorlásról nem lehetett beszélni, a börtönből elbocsátottakat is külön felszólították a hallgatás kötelességére. Az új nemzedékek ezért nem is szerezhettek reális tudást a történetekről, legfeljebb a családi legendáriumokból ismerték '56 valódi történetét és jelentőségét.

Az MSZMP tagjaitól természetesen mindvégig megkövetelték az egyetértést a hivatalos verzióval. Az MSZMP mint párt különleges születési körülményeiről eközben kevés szó esett. A párt számára 1956 egyfajta negatív legitimitációt jelentett: önmagát egyszerre definiálta az ellenforradalommal és a Rákosi-korszakkal szemben, a kétfrontos harc ideológiája jegyében.

Ilyen körülmények között 1956 valódi örökségének sokáig csak „földalatti”, illetve emigráns létezése volt. Emlékét családi és baráti körök beszélgetésein őrizték, nyilvános létezése nem volt egészen a demokratikus ellenzék fellépéséig. Ami az emigrációt illeti, az '56-os emigrációs hullám sok tekintetben eltért a korábbiaktól, nemcsak generációs okokból, hanem mindenekelőtt a demokratikus követelések és az '56-osok dominánsan liberális és baloldali meggyőződése miatt is. Az emigránsok

korábbi hullámai e tekintetben politikailag sokkal vegyesebb képet mutatnak.

Ami a hazai demokratikus ellenzék köreit illeti, számukra a forradalom emlékének ápolása a rendszerrel szembeni ellenállás szimbóluma, 1956 a nemzeti függetlenség, a demokrácia jelképe és a változások hívószava volt. Minderről Litván György előadása (melyet Kende Péter olvasott föl az Akadémián tartott, *Az 1956. évi magyar forradalom ötven év után* című konferencia első napján) nagyon plasztikus képet festett, amelyet hitelességében nehéz lenne felülmúlni.

A továbbiakban arról számolnék be, hogy miként következett be fokozatosan a történelmi amnézia felszakadozása a másik oldalon, amelynek hivatalos politikája éppenséggel fenn kívánta azt tartani.

Alig két évtizeddel az események után ugyanis lassan, de fokozatosan fontos változások következtek be az állampárt jellegében és magatartásában is anélkül, hogy a rendszer intézményes keretei megváltoztak volna. A korabeli geopolitikai realitások ugyanis erre nem adtak semmi lehetőséget. Nagyjából 12 évente – 1956-ban, 1968-ban, 1980-ban – visszatérő válságok és reformhullámok jelentkeztek a szovjet birodalom nyugati peremén, de ezeket sorra megghiúsították. Nemcsak '56-ban nem sikerült az áttörés, de hasonló sorsra jutott a prágai tavasz vagy a Szolidaritás-mozgalom is, melyek politikai reformokat követeltek. A szovjet rendszer a maga monolitikus politikai és ideológiai struktúrájában azonban nem volt megreformálható anélkül, hogy az alapjai szét ne hullottak volna. Egy mély értelmű pesti vicc arra a kérdésre, hogy mikor sikerül majd megreformálni a szocialista rendszert, azt a választ adta: amikor majd a Szovjetunióban jelentkeznek az '56-os forradalomhoz hasonló események. Nos, erre egészen a gorbacsovi reformokig kellett várni, és akkor is több évbe tellett, végül pedig a birodalom széthullásával járt a rendszerváltozás. De visszavonhatatlanul megtörtént.

A hazai hatalmi politikusok, akikre bizonytalán ráillik a bibói „hamis realisták” jelző, ezekből a geopolitikai realitásokból indultak ki, és a néppel összekacsintva erre is hivatkoztak, amikor a fennálló világ elfogadására készítették az embereket. Ezt a magatartást a forradalmi hagyomány szempontjából lehet ugyan ócska opportunizmusnak tekinteni, erkölcsi megalkuvásnak és képmutatásnak tartani, de attól még a valóságban évtizedekig működött.

A változás alapja a rendszer nagyobb inkluzivitása volt, amelynek a kádári szállóige: „aki nincs ellenünk, az velünk van” adta meg az alaphangját. A hatvanas-hetvenes években a rendszer rengeteg olyan embert integrált, akikkel szemben korábban ideológiai gyanúperrel élt. A válto-

zás nemcsak a diktatúra felpuhulásában, a privatizmus (a privát szférába húzódás, a magánéleti boldogulás) biztatásában, a kettős társadalom kialakulásában mutatkozott meg, hanem előbb-utóbb konkrétan 1956 felfogásában is. A reformhullámmal együtt nagy számban kerültek be a pártba, sőt az irányító apparátusokba is olyan, zömmel fiatal és jól képzett emberek, akiket már inkább egyfajta tárgyyszerű, technokrata mentalitás jellemzett, és kevésbé feszélyezték őket az ideológiai doktrínák. A rendszerváltás előtti években az MSZMP összetételében már bizonyosan nem a hithű kommunisták voltak többségben. Az ő számukra '56 már nem lehetett olyan értelemben tabu, mint a korábbi nemzedékek számára. Annál is kevésbé, mert sokan úgy látták, és gyakran ki is mondták, hogy mindaz, ami a kádárizmust előnyösen megkülönböztette a birodalom többi országának szocializmusától, valamiképp az '56-os forradalom örökségének volt köszönhető. A gazdaságpolitika jóléti céljai, a desztalinizálás, a nyitottabb kulturális és a toleránsabb politikai légkör, a piacgazdaság csöndes rehabilitációja, a Nyugathoz való közeledés a gazdasági kapcsolatokban, a külföldi utazások megkönnyítése számukra annak a bizonyítéka volt, hogy '56 mégsem múlt el nyomtalanul, követeléseit sok tekintetben sikerült megvalósítani. Igaz, hogy csak az adott rendszer korlátai között, de ezt mint geopolitikai realitást kellett elfogadni. Az egypártrendszer, mint a korszak másik nagy tabuja, mind kényelmetlenebb kényszerzubbony volt, de ezen belül mégis működött valamilyen intézményi érdekpluralizmus, amelynek labirintusában többé-kevésbé el lehetett igazodni. A szovjet rendszert magát ez a generáció már semmiképp sem tekintette utánczandó mintának, ellenkezőleg, inkább egy lemaradó, stagnáló és nemhogy fejlettebb, hanem éppenséggel primitívebb rendszernek látta, és mind erőteljesebb kritikával szemlélte.

Magyarország ily módon a hetvenes és nyolcvanas években egyszerűen kinőtte a baloldali radikalizmust, és „bezzegországgá” vált a térségben, ami némi büszkeségre is adott okot. A nyolcvanas évek közepére a hazai társadalmi, politikai és szellemi elitben gyakorlatilag megérték a feltételei nemcsak annak, hogy felvessék a rendszer elkerülhetetlen politikai reformját, de annak is, hogy felülvizsgálják az '56 örökségéhez fűződő viszonyt. Ez a folyamat azonban kétségtelenül inkább a belső vitákban, és nem a legszélesebb nyilvánosság előtt zajlott. Mindazonáltal befolyással volt a párton belüli erjedésre, a reformszárny megerősödésére és végül az MSZMP felbomlására is.

Az említett új nemzedék úgy volt jól integrált része az establishmentnek, a fennálló rendszernek, hogy egészen az utolsó évekig nem tölthetett be abban vezető szerepet – a főhatalom mindvégig a rendszer alap-

jait lerakó régi káderek, az „öreges” kezében volt. Mindenki érezte, hogy megcsontosodott az egész politikai struktúra, képtelen a megújulásra. A reformviták nyomán, a nagyobb szellemi nyitottság, a második nyilvánosság jelentkezése és a szabad utazás lehetősége révén e nemzedék tagjai lassan megismerkedhettek mind a hazai demokratikus ellenzék nézeteivel, mind az emigráns politikai körök tevékenységével, az általuk kiadott könyvekkel és orgánumokkal. A párt új nemzedéke kényelmetlen kérdéseket kezdett feltenni a párt régebbi vezetőinek is 1956-tal kapcsolatban. Ezek főként a megtorlás okaira és mértékére vonatkoztak. Az új generáció nehezen értette meg, hogy miért volt szükség ilyen mértékű megtorlásra az „ellenforradalom” leverése után, még ha azt a geopolitikai realitások fényében elkerülhetetlennek gondolta is. A széles körű és súlyos megtorlásokat túlzottnak tartotta, amire a későbbi fejlemények fényében szükség sem volt, és ezért nemcsak igazságtalannak, hanem politikailag diszfunkcionálisnak is ítélte.

A párt idősödő vezetői e miatt a belső kritika és politikai erjedés miatt – amelyet bizvást tulajdoníthatunk a kommunista párt lappangó és erősödő szociáldemokratizálódása jelének – látták szükségét annak, hogy a harmincadik évfordulón egy új ideológiai offenzívát indítsanak el, ezáltal megerősítve az ’56-os események általuk képviselt „ellenforradalmi” verzióját. Ez azonban nemcsak elkésett reakció volt, de az ellenkező hatással is járt. Akik ebben az ellenoffenzívában részt vettek, mint például Berecz János, ezzel kirekesztették magukat az MSZMP fő reformvonulatából, megpecsételve további politikai sorsukat. A fiatalabb nemzedékben ez az offenzíva inkább csak felébresztette a történelmi múlt iránti kíváncsiságot, miközben számukra a hivatalos verzió mind kevésbé tűnt elfogadhatónak. Ezért egyre többen alternatív források és magyarázatok után kezdtek tájékozódni. A gazdasági és politikai reformokat szorgalmazó értelmiségi csoportok egyre inkább párbeszédbe elegyedtek a magyar társadalom sorskérdéseit feszegető ellenzéki körökkel, amire a legfelső pártvezetés igen ingerülten reagált. Párttagkönyvcsere-t rendeltek el, politikai elbeszélgetéseket szorgalmaztak, fegyelmiket osztogattak, és végül többeket kizártak a pártból.

Eközben a párton belüli erjedés már elérte a csúcspontot. 1988 májusában Kádár János leváltása és pártelnökké buktatása jelentős politikai fordulatot jelentett az 1956-hoz történő viszonyulás terén is. A rendszert védő érvek egyre defenzívebbé váltak. Az MSZMP lappangó szociáldemokratizálása ugyanakkor a párttagság szélesedő reformorientált rétegei számára mindinkább láthatóvá és elfogadhatóvá tette ’56 ún. „reformkommunista” örökségét. Elkezdődött a múlt kritikai feldolgozá-

sa ezen a területen is. A KB életre hívta a történelmi múlt feltárására szolgáló, jeles történészekből álló bizottságot, melyet politikailag Pozsgay Imre vezetett, a kutatómunkát Berend T. Iván fogta össze. Ennek a bizottságnak az a megállapítása, miszerint 1956-ban nem ellenforradalom, hanem népfelkelés zajlott, óriásit robbant a közvéleményben, amikor Pozsgay Imre először bejelentette. Természetesen nem a megfogalmazás maga volt az újdonság, mint inkább az, hogy ez a párt legfelsőbb köréből származik, és ezáltal megdönti az eddigi ideológiai tabuként kezelt „ellenforradalom” minősítést.

Az elmúlt évtizedek tanulságait átértékelő tanulmányt, amelyre hivatkozva Pozsgay a bejelentést tette, a párt hivatalos orgánuma, a *Társadalmi Szemle* is közölte. A megjelenést rendkívül feszült hangulatú politikai viták egész sora követte országszerte a párttagság széles körében. Ezeknek a hol zártkörű, hol nyilvánosan is zajló vitáknak a jelentősége abban állt, hogy megrendítették az MSZMP önlegitimációjának alapjait, leleplezték az '56-tal kapcsolatos történelmi hazugságok nagy részét, és az állampárt tagságában is tudatosították a válságot. Mindez jelentősen felgyorsította a politikai változásokat. A párt Központi Bizottsága ahelyett, hogy nyilvánosan megróttá vagy kizárta volna Pozsgayt, mintegy az események elé sietve deklarálta a többpárti pluralizmus elfogadását, és feladta a párt káderpolitikai monopóliumának igényét is, ami a korábbi nómenklatúrarendszer alapját képezte.

Mindezek a változások a párt új vezetőit (a négytagú elnökségnek legalább három tagját) fogékonyabbá tették az aktivizálódó '56-osok körének megfogalmazott követeléseire is. Némi vonakodás és belharc után elfogadták a Történelmi Igazságtételi Bizottságnak a megtorlás áldozatainak méltó újratemetésére irányuló kezdeményezését. Elkezdődtek a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások, és a nyár végén érdemi szakaszukba is léptek. A Németh-kormány napirendre tűzte az 1956-os forradalom egyik legfontosabb követelését, a szovjet csapatok kivonását is. Az erről szóló diplomáciai, kormányközi tárgyalások már javában folytak, amikor a június 16-i gyászünnepségen a fiatal nemzedék képviselőjeként szót kapó Orbán Viktor nagy merészen ezt a követelést megfogalmazta.

A csapatkivonásokról folyó tárgyalásokra természetesen az adott lehetőséget, hogy a peresztrojka új szakaszba lépett. Birodalmi szintű stratégiai döntés született a szovjet csapatok kivonásáról az egész közép-európai térségből, a szovjet birodalom nagy visszavonulásáról, hegemon igényeinek feladásáról. E döntést elsődlegesen magának a szovjet birodalomnak a gazdasági és politikai válsága indokolta, nem pedig a térségbeli szatellitállamok hangossá váló követelései idézték elő. Ez azon-

ban nem csorbítja a jelentőségét a jövő események szempontjából. A szovjet vezetés értésére adta a szövetséges kelet- és közép-európai országoknak, hogy csak magukra számíthatnak, nekik kell megoldaniuk a politikai problémáikat.

Az 1956-os hagyomány újratematizálása és tudatosítása, amely belső politikai válságot eredményezett, ennyiben jelentősen hozzájárult a régi rend felbomlásához és a rendszerváltozás dinamikájának kibontakozásához. A történelmi amnézia felszámolásának legfelemelőbb és legmegrendítőbb pillanata kétségkívül az 1989. június 16-án a Hősök terén megrendezett újratemetési gyászünnepség volt. A nyilvános közvetítés révén az egész ország közvéleménye egyszerre szembesült az elhallgatott igazsággal, és ez katartikus hatást váltott ki a közönségekben.

Akkor egy pillanatra úgy tűnt, hogy 1956 forradalmának emléke nemzetegyesítő ünneppé válhat. Arról, hogy ez nem így történt, a következő időszak politikai harcai tehetnek, amelyek '56-ot legitimációs okból folyamatosan a pártpolitikai küzdelmek szimbólumaként igyekeztek kiszajátítani. Ez már a gyászünnepségen elkezdődött, amikor Rácz Sándor és Orbán Viktor beszédében bírálta azt a tényt, hogy a rendszer vezető tisztségviselői is díszőrséget állnak a koporsók mellett. Ők csak annak a rendszernek a jelképeit látták bennük, amelyik az '56-os forradalom leveréséért és a történelmi amnézia előidézéséért felelős. Nem akarták meglátni bennük a szocialistáknak azt az új csapatát, amelyik szembe akart nézni a múlttal, és le akart számolni vele. Nem lehet zokon venni, hogy a formálódó új politikai erők elsősorban a jövő politikai versenytársakat pillantották meg bennük, akikkel meg kell majd küzdeniük az új demokratikus pártversenyben.

A jelzett időszakban persze még előtte vagyunk az MSZMP megszűnését kimondó októberi kongresszusnak, a pártállam még látszólag töretlenül fennáll. Az MSZP létrejöttének körülményei azonban már egy lényegesen meggyengült utódpartot eredményeztek, ami – a nemzetközi fejleményekkel karöltve – felgyorsította a változásokat. A gyengés egy forrása éppen az volt, amiből a párt új jellege származott, nevezetesen, hogy nem tekintették automatikusan folyamatosnak a párttagságot, minden tagnak újonnan be kellett lépnie. Ez azt jelentette, hogy mindenkinek választania kellett, hogy elfogadja-e a párt szociáldemokratizálódását az új pluralizmus körülményei között, vagy ragaszkodik a régi előjogokhoz; esetleg éppen ki akar marad az új politikai térből. Ennek nyomán – amint ez a következő hetekben kiderült – a reformra elszánt erőkből létrejövő párt létszáma alig egy huszada lett a korábbi állampártnak. Ez a döntés akár hitelesíthette is volna az új párt demok-

ratikus pedigrijét, ha ez a többi versenytársnak érdekében állt volna. (A későbbi fejlemények azt igazolják, hogy nem akarták elismerni az MSZP rendszerváltó érdemeit, és sokan máig vitatják az MSZP-nek mint demokratikus pártnak a legitimitását.)

Az újratemetési gyászünnepség után egy hónappal meghalt Kádár János is, és temetésével szimbolikus és fizikai értelemben egyaránt lezárult egy egész korszak. A kerekasztal-tárgyalásokon a formálódó politikai erők kialakították az új alkotmányos demokratikus berendezkedés alapjait, ami csekély módosítással máig érvényes maradt.

Összegzőként elmondható, hogy az '56-os hagyománynak jelentős szerepe volt a rendszerváltozáshoz vezető út kikövezésében. Általában igaz az a megállapítás, hogy a forradalomnak pozitív hozadéka is lett, amennyiben az ország ennek nyomán nagyobb politikai mozgásteret tudott a maga számára kialakítani, mint más szomszéd szocialista országok. A kádárizmus idején zajló pozitív társadalmi és gazdasági változások nem lettek volna elképzelhetők 1956 tapasztalata nélkül. Mindez természetesen nem teszi meg nem történetté a forradalom leverését és az azt követő megtorlásokat, és nem teszi jóvá az általuk okozott szenvedéseket. A forradalom emléke mégis mindvégig fékként hatott a politikai hatalom vezető képviselőire, nagyobb megfontoltságra és engedékenységre hangolta őket. Ennek ellenére tény, hogy az '56-os fóbíjától sohasem tudtak teljesen megszabadulni. A legtöbb, ameddig képesek voltak elmenni saját életük megkérdőjelezése nélkül, az volt, hogy „nemzeti tragédiaként” idézték fel a forradalmat, olyan súlyos meghasonlásként, amely máig ható traumát okozott.

1956 öröksége azonban, mint említettem, nemcsak a kádárizmus évtizedeit határozta meg, hanem szerepe volt a rendszer átalakulásában is. A politikai rendszerben lezajlott átalakulás lényegében megvalósította a forradalom fő politikai követeléseit: a nemzeti függetlenséget és a többpárti parlamenti demokráciát. Társadalmi tartalmát tekintve viszont világosnak kell lennie, hogy az 1989/90-es rendszerváltás egészen másról szólt, mint az 1956-os forradalom. Ebben a változásban már tükröződtek az eltelt évtizedek elért eredményei és tapasztalatai is. A forradalomban a tömegek követelései általában tartalmazták a szocializmus valamilyen formájának a megőrzését. Nem tetszett mindenkinek a többpártrendszeri pluralizmus sem, sokan inkább a közvetlen demokratikus vagy korporatív képviselési formában bíztak. Bizonyosan jelen voltak restaurációs törekvések is, bár széles tömegtámogatással aligha rendelkeztek – ami persze nem mond semmit arról, mi történik, ha győz a forradalom. Túl közel volt még 1945/46 ahhoz, hogy a restauráció ne kerül

volna napirendre. Feltételezhető, hogy éles politikai küzdelem folyt volna a forradalom győzelme esetén is, hiszen egyetértés csak a sztálinizmus elutasításában és a nemzeti függetlenség óhajában volt, minden másban eléggé zavaros volt a kép.

1989-ben azonban egészen más helyzet állt fenn. Már mögöttünk volt újabb három évtized '56 után, és egy teljesen átalakult társadalom alkotta a változások hátterét. A társadalmi és gazdasági fejlődés látványos volt, Magyarországon a korábbi évtizedek nyomorúsága után viszonylagos, szerény jólét is mutatkozott. A szocialista gazdasági rendszer azonban nem bizonyult hosszú távon életképesnek és fenntarthatónak. Ezért is kapcsolódott össze a demokratikus átalakulás a piacgazdaság és a magántulajdonosi viszonyok helyreállításának követelésével, ami 1956-ban sokak számára még nem volt magától értetődő. A mai piacgazdaság ugyanakkor már egy globális gazdaságba illeszkedik bele, ami illúzióvá teszi egy teljesen független nemzetgazdaság vágyát. A „nemzeti kapitalizmusnak” az a délibábos ábrándja, amivel a politikai jobbszélén oly gyakran találkozhatunk, teljesen idejétmúltnak, anakronisztikusnak tekinthető. A mai újkapitalizmussal összehasonlítva még a szocialista államgazdaság, a szovjet birodalomtól való függése ellenére is valósággal nemzetinek tekinthető. Talán ezért tűnik úgy, mintha a mai jobboldali antikapitalisták a kádárizmust sírnák vissza.

Mindezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy '56 öröksége körül olyan ádáz politikai viták zajlanak. A rendszerváltás idején az '56-os forradalom igénye az új köztársaság eszmei alapja, október 23-a nemzeti ünnep lett. A hagyomány tartalma azonban politikailag hamar felbomlott, eltérő, egymással küzdő irányzatok egyaránt hivatkoznak rá. Ma az is '56-ra hivatkozik, aki polgárosodást hirdet, és az is, aki nemzeti antikapitalizmust. A forradalom ötvenedik évfordulója sem teremtette meg a nemzeti kiengesztelődés feltételeit. Ami a közvetlen érintettekkel, az államszocializmus évtizedei alatt elszenvedett korábbi sérelmeket a dolgok természeténél fogva már nem lehet utólag orvosolni, sem a politikaiakat, sem a gazdasági, vagyoni természetűeket. Erre utalnak a kárpótlási törvények, amelyek nyilvánvalóan aránytalan és gyakran inkább szimbolikus kompenzációt jelenthettek csupán. Azok közül, akiket korábban meghurcoltak, láthatóan sokan a rendszerváltással létrejött új társadalmi viszonyokkal sem tudnak teljesen megbékélni. A békítő gesztusokat és a kiengesztelődésre való felhívást is sokan ingerülten, pusztán képmutatásként utasítják el. Ehhez joguk van, még ha nem is tűnik bölcs politikának. A mai baloldal, amely hajlik az 1956-os forradalom örökségének elfogadására, nem azonos azzal, amelyik annak felszá-

molásában részt vállalt, sem generációs mivoltában, sem pedig politikai ideológiáját tekintve. De ma a konzervatív jobboldaltól a szélsőjobboldalig tartó egységfront alakult ki abban, hogy ezt tőle elvitassák. Ennek egyetlen értelme a baloldal történelmi legitimitásának kétségbevonása, ami a huszadik századi történelmi események fényében igen különös történelemszemléletre, és nagyon rövidlátó politikára vall.

Bármennyire vetekedjenek is egymással azonban a forradalom ünneplésében a különböző politikai erők, elvitatva egymástól a jogot arra, hogy rá hivatkozzanak, 1956 örökségét mégsem sajátíthatja ki senki. A rendszerváltással elkezdődött legitimációs küzdelem 1956 történelmi örökségéért egyértelműen politikailag motivált, nincs köze a történeti tényekhez, sem semmiféle méltányossághoz. Ez a legitimációs iszapbirkózás, ami a rendszerváltással vette kezdetét, mégis mindmáig tart. A politikai kisajátítási törekvések viszont mindenki számára ártalmasak, s főként azokat fosztják meg történelmi igazságuk és érdemeik nyilvános elismerésétől, akik a leginkább megszenvedték a forradalom bukását.

A forradalom örökségének kisajátítási törekvése ugyanakkor az új nemzedékek számára nehezzé teszi a vele való gond nélküli azonosulást. Csak a terméketlen politikai viszályt jeleníti meg számukra, és joggal találják ellenszenvesnek az e körüli hangoskodást. A mai tisztíló politikai viszálykodás árnyat vet 1956 emlékére, és gátja annak, hogy a forradalom elfoglalja méltó helyét a nemzet történelmi emlékezetében. Senki nem tudja, meddig marad fenn ez az állapot. Teng Hsziao Ping a francia forradalomtól eltelt kétszáz évet is túl rövidnek találta ahhoz, hogy tárgylagos véleményt alkossunk róla. Talán igaz lesz ez 1956-ra is?

CSEH GÉZA

A forradalom külföldi hatása és magyarországi emlékezete

Az 1956-os forradalom talán egyik legfontosabb történeti kérdése a magyarországi események és a szovjet beavatkozás nemzetközi hatása hosszú távon, egészen a keleti tömb országában bekövetkezett rendszerváltozásokig. Az október 23-i megemlékezéseken számtalanszor elhangzik és az újságok ünnepi számainak vezércikkeiben szinte közhelynek számít az a megállapítás, miszerint a magyar forradalom először ütött nagyobb rést a sziklaszilárdnak hitt szovjet blokk falán és ezzel kezdetét vette a lassú bomlás, amely végül a kommunista rendszer összeomlásához vezetett. A több mint három évtizedes történelmi folyamatot azonban mégsem lehet a magyarországi eseményekhez kapcsolva ennyire leegyszerűsíteni. Az 1956-os forradalom, és különösen annak brutális leverése, majd a baloldali személyeket is érintő tömeges megtorlás valóban megrendítette a kommunista eszmébe vetett hitet, ám egyúttal a tömegek számára minden további próbálkozás és ellenállás reménytelenségét is nyilvánvalóvá tette. A XX. kongresszus után érzékelhető lazítást követően Moszkva szorosabbra húzta gyeplőt; ezt a helyzetet kihasználva a közép- és kelet-európai országok többségében a sztálinista tisztogatásokért is felelős politikai elit sértetlenül (vagy csupán minimális személyi változásokkal), évtizedekre biztosította hatalmát.

A magyarországi forradalom és egyúttal a reformkommunista irányzat vereségének következményeit leglátványosabban talán az NDK vezetői, Walter Ulbricht és csoportjának tagjai aknázták ki. Olyannyira sikeresen, hogy a sztálinista struktúrákat megőrző rezsim egészen 1989-ig, a berlini fal leomlásáig érintetlen maradt és (a gazdaságilag legfejlettebb szocialista országok között) a legmerevebb politikai viszonyokat tartotta fenn.

A néptömegek előtt rendkívül népszerűtlen, ám kiváló taktikai érzékel bíró Walter Ulbricht a berlini reformértelmiségiek vezetőit börtönbe

juttatta, Németország Szocialista Egységpártjának (NSZEP) Politikai Irodájából és Központi Bizottságából kizárta a diktatórikus vezetési stílust bíráló politikusokat. A magyarországi felkelést maximálisan kihasználta céljai eléréséhez. Erich Honecker, az NSZEP első titkárának leghűségesebb híve, a Politikai Iroda póttagja a Központi Bizottság 1958. február 3–6. között tartott 35. konferenciáján beszámolójában a személyi kultusz és a sztálinizmus marxista kritikáját a szocializmus ellen irányuló bomlasztó tevékenységnek és ellenforradalmi tevékenységnek nevezte. A kelet-berlini Aufbau Kiadó vezetői, Wolfgang Harich és Walter Janka körül kialakult „ellenforradalmi központ,” továbbá a Schirdewan, Oelfner és Wollweber névvel fémjelzett „opportunistá” NSZEP-frakció ellen heves kirohanást intézett. Ugyanakkor Rákosi Mátyást is kritizálta, ám korántsem merev sztálinizmusáért és az elkövetett politikai gyilkosságokért. Honecker szerint Rákosi rosszul mérte fel a helyzetet. Engedte, hogy a revizionisták ellenséges, a pártot bomlasztó tevékenységet folytassanak, és megakadályozta a párt és a tömegek szoros kapcsolatának kialakulását.¹ Erre a felvezetésre a Schirdewan-csoport elleni leszámolás miatt volt szükség, amelynek tagjai 1956 őszén tárgyalásokba bocsátkoztak a lázongó egyetemistákkal és bírálni merészelték Walter Ulbricht merev vezetési stílusát. Az Ulbricht-csoport sikerét a szovjet pártvezetés hallgatólagos támogatásán kívül a lakosság általános apátiája is elősegítette. Az NDK-ban a magyar forradalom eseményeit a változásban reménykedő tömegek lelkesen és együttérzéssel figyelték a nyugati tévécsatornák és rádióadók műsorain. A diákok gyűléseken vitatták meg a fejleményeket és maguk is követeléseket dolgoztak ki. A szovjet intervenció azonban gyorsan lehűtötte a kedélyeket és egyértelművé tette az ellenállás kilátástalanságát.²

A magyar forradalom leverése a nyugati országokban egészen más hatást váltott ki, s nemcsak a kommunista, hanem időlegesen a szociálde-

¹ Thomas KLEIN–Wilfriede OTTO–Peter GRIEDER: *Visionen. Repression und Opposition in der SED (1949–1989) Teil I.* Frankfurter Oder Editionen, 1997. 270.

² Walter Ulbrichtnek immár nem először sikerült a moszkvai politikai irányvonal változását kihasználva, saját helyzetét stabilizálnia. 1953 nyarán, a júniusi berlini munkásfelkelés leverése után Lavrentij Berija támogatásával az NSZEP Politikai Irodáján belül szervezkedés indult az alkalmatlannak tartott pártvezető leváltására és Rudolf Herrnstadtnek, a *Neues Deutschland* főszerkesztőjének első titkárrá választására. Berija pacifikált és egységes Németország létrehozására törekedett. Ám váratlan letartóztatása megmentette Ulbrichtot a bukástól, aki ellentámadásba ment át, és a KGB szolgálatában álló Herrnstadtot kizárta a pártvezetésből, majd 1954-ben az NSZEP-ből is. Csupán érdekességként említjük meg, hogy Rudolf Herrnstadtot, majd 1958-ban Karl Schirdewant, Ulbricht későbbi bírálóját és fő riválisát leváltárosi, illetve leváltárvezetői munkakörbe helyezték. Mindkettőjüket száműzték a politikai életből, és szigorúan ellenőrzött, a belügyminisztérium felügyelete alá tartozó intézményekben biztosítottak számukra állást.

mokrata pártok és általában az egész baloldal számára hátrányos következményekkel járt. Legmarkánsabban talán az NSZK belpolitikai életét befolyásolta, a német pártviszonyokra és egyes politikusok személyes karrierjének alakulására hosszú távon is hatott, ám ennek részletes feltárására és magyarországi publikálására még nem került sor.

A szovjet csapatok brutális magyarországi beavatkozása az állandó fenyegetettségben élő, és a kelet-német nemzettársaikkal mindennapos kapcsolatban álló nyugat-berlini lakosságot különösen érzékenyen érintette. 1956. november 5-én az NSZK-tól elvileg független városállamban magyar forradalmárok melletti százezres szimpátiatüntetések zajlottak. A résztvevők, elsősorban a fiatalok tömegeit nemcsak a budapesti események híre, hanem a kelet-berlini Humboldt Egyetem hallgatóinak több napja tartó demonstrációja is radikalizmusra ösztönözte; az angol–francia csapatok szuezi intervenciója ugyancsak hozzájárult a kedélyek felizgatásához. Az esti órákban összegyűlt tömeg a schönebergi városháza előtt a keleti szektorban lévő szovjet nagykövetség felé indult, hogy ott tiltakozzanak a magyar forradalom leverése ellen. A helyzet rendkívül veszélyessé vált, mivel a szektorhatáron az NDK népi rendőrsége, a kelet-berlini mellékutcákban szovjet tankok várták a felvonulókat. Amennyiben átjutottak volna a város keleti övezetébe, valószínűleg tüzet nyitottak volna rájuk, és ez világháborús konfliktushelyzethez vezetett volna. Ám Willy Brandtnak, a német Szövetségi Gyűlés addig még kevésbé közismert tagjának sikerült úrrá lennie a helyzeten. Egy rendőrségi autóval a kelet–nyugati szektorhatár felé tartó, vadul hömpölygő tömeg élére hajtatott és hangszórón folyamatosan győzködve, az összefogás dalát (*Das Lied von guten Kameraden*) énekelve, a felvonulókat együtténeklésre készítette a sztálinizmus áldozatainak nyugat-berlini emlékműve felé térítette el a menetet. Az éjszaka folyamán Brandt megismételte hihetetlen bravúrját és a tüntetők újabb csoportját a Brandenburgi kapu közvetlen közeléből a nyugat-berlini szovjet hősi emlékműhöz vezette el, hogy biztonságos helyen fejezhessék ki tiltakozásukat a szovjet rendszer ellen. A német sajtóban *magyar tüntetésnek* nevezett tömegdemonstráció leszerelése Brandt számára fordulóponthoz jelentett a szociáldemokrata vetélytársaival folytatott küzdelemben. Elsősorban ez a látványos siker segítette hozzá a nyugat-berlini polgármesteri szék megszerzéséhez, és innen az 1960-as években már egyenes út vezetett az SPD pártelnöki, végül a kancellári tisztség megszerzéséhez.³

³ Peter MERSEBURGER: *Willy Brandt 1913–1992. Visionär und Realist*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart–München. 2002. 338–339.

A magyar forradalom vérbefojtása azonban Willy Brandt nyugat-berlini sikerétől eltekintve, kedvezőtlenül befolyásolta a politikai légkört az SPD számára. A CDU–CSU konzervatív koalíció az 1957 elején megindult választási kampányban a magyarországi szovjet beavatkozást ügyesen kihasználta és az akut szovjet veszélyre hivatkozva leszerelte az általános hadkötelezettség ellen megnyilvánuló széles társadalmi elégedetlenséget. A CDU az egész országot teleragasztotta plakátjaival, amelyek a magyar forradalom leverésére emlékeztettek. Közülük talán a leghatásosabb az égő Budapesten keresztül robogó szovjet páncélost ábrázolt, rajta felirat: „Gondolatok Magyarországra – legyetek résen!”⁴ Az akkor az NSZK-ban már közel két éve tartó pacifista tüntetéssorozat megszakadt és a lakosság többsége elfogadta a Bundeswehr felállítását (mint afféle szükséges rosszat). A szeptember 15-én rendezett választásokon a CDU–CSU koalíció fennállása óta először, 50,2%-os abszolút többséget szerzett a Szövetségi Gyűlésben (ezt a sikerét azóta sem sikerült megismételnie). Az SPD a külpolitikai tényezők kedvezőtlen hatása ellenére közel 32%-os eredményt ért el, ám ezt mégis kudarcnak tekintették: potenciális szövetségesei, a kisebb német pártok, a konzervatívokat támogató FDP kivételével ugyanis nem jutottak be a Szövetségi Gyűlésbe. Az FDP viszont megerősödött és kialakult az NSZK-ra jellemző, évtizedekig változatlan pártstruktúra a CDU–CSU, az SPD és az FDP részvételével.

Részletes kutatásokkal lehetne tisztázni, hogy a magyarországi fejlemények az SPD-n belül milyen mértékben járultak hozzá az osztályharc elméletének elvetéséhez és a demokratikus szocializmus elvének elfogadásához. Ugyanis a vita már régóta folyt a német szociáldemokraták táborában és csupán 1959-ben, a godesbergi program elfogadásával zárult le véglegesen. Ám a nemzetközi események hatása valószínűleg gyengítette a marxista hagyományokhoz ragaszkodó teoretikusok pozícióját.

A nyugat-német pártok és az NDK Népi Kamarájában működő polgári pártok kapcsolatát a magyarországi szovjet beavatkozás következményei, az Ulbricht-rezsim megmerevedése ugyancsak hátrányosan befolyásolták. A kelet-német liberálisok, az LDP (*Liberal-Demokratische Partei Deutschland*) és a keleti CDU táborra nyíltan rokonszenvezett a magyar forradalmárokkal. E pártok vezetői azonban a megnövekedett politikai nyomás hatására minden lényeges kérdésben Németország Szocialista Egységpártját támogatták. A polgári pártok tagsága a kilépések

⁴ *Deutschland im kalten Krieg 1945 bis 1963*. www.dhm.de/ausstellungen/kalten.2.

miatt rohamosan csökkenni kezdett. Ugyanakkor az SPD kelet-német tagozatának működése is ellehetetlenült. A közvetlen (NSZK–NDK) pártközi kapcsolatok ezzel fokozatosan megszakadtak, ami jelentősen hozzájárult a két Németország önállósodásához, és végső soron ahhoz is, hogy a német egyesítés kérdésének megoldása a „jövő beláthatatlan messzeségébe” tolódjon el.⁵

A magyar forradalom nemzetközi hatása az erre vonatkozó külföldi levéltári anyag kutatásával többé-kevésbé feltárható. A Magyarországon 1956 őszén végbement eseménysorozatnak is voltak azonban olyan részletei, amelyek megismeréséhez nélkülözhetetlen lenne a külföldi, elsősorban az oroszországi iratanyag teljes hozzáférhetősége. A partnerállam rosszul értelmezett politikai érdekei miatt azonban a kutatás gyakran akadályokba ütközik, és így a forradalom számos kérdése tisztázatlan marad. Ezek közé tartozik a Kádár-kormány Szolnokon töltött napjainak hiteles és részletes története, amelynek részletes feltárásával a történettudomány még adós maradt. Noha az orosz források közül a titkosnak tekintett KGB-iratok és katonai dokumentumok valószínűleg még sokáig zároltak lesznek, a szolnoki helyi levéltári és hírlapanyag, a sajtóban és a helytörténeti feldolgozásokban publikált, továbbá kéziratban fennmaradt visszaemlékezések lehetővé teszik a sorsdöntő napok históriájának vázlatos megírását. Ennek ellenére a helytörténeti kiadványokban közölt ismertetések és adatok nem kerültek be igazán a köztudatba. És ami sajnos a magyarországi történetírásra általában jellemző: a szakma legkiválóbb képviselői helytörténeti publikációkra, helyi levéltári és sajtóforrásokra alig támaszkodnak. Pedig a szolnoki események megismerésével az 1956-os forradalom leverésének több rész kérdésére választ kaphatunk.

Mikor és miért éppen ebbe az alig 40 ezres lélekszámú, vidéki városba érkezett Kádár János és kormányának néhány tagja? Mikor és miért innen sugározták rádión az új kormány felhívását és közleményeit? Kik és milyen szándékkal jelentették meg a városban közel egy héten át, részben a *Népszabadsággal* párhuzamosan, a *Szabad Nép* pártlapot? Volt-e Magyarországon a Kádár-kormányon kívül más, hatalmi ambíciókkal fellépő és esetleges szovjet támogatással rendelkező csoport?

A rendszerváltás előtt Szolnokon gyakran lehetett hallani azt a vélekedést, hogy Kádár azért jött ide híveivel Budapestről (sic!), mert ebben a városban tudott az „ellenforradalom” a legkevésbé teret hódítani, és

⁵ Stephan ZEIDLER: *Die Ost-CDU 1956. Eine Blockpartei zwischen Entstalinisierung und Machtlosigkeit.* [www.stephan-zeidler.de/wissenschaft/ostcdu.1956.](http://www.stephan-zeidler.de/wissenschaft/ostcdu.1956) 5–8.

a viszonylagos nyugalom kedvező körülményeket biztosított a kormányalakításhoz. 1989-ben egy csapásra kiderült, hogy az egészből csupán a nyugalom volt igaz. Kádár nem Pestről, hanem Moszkvából érkezett, nem november 3-án, hanem 4-én és elsősorban azért éppen Szolnokra, mert itt működött a szovjet hadsereg hadműveleti központja és itt tartózkodott Konyev marsall, a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőinek főparancsnoka. Ám a kérdés részben így is megválaszolatlan marad. Miért éppen Szolnokot jelölték ki a hadműveletek irányításának színhelyéül és egyúttal ideiglenes politikai központnak Moszkvában? Miért nem Debrecenben alakult meg az új rezsim, ahol már ugyancsak válságos időkben, kétszer is működött kormány a múltban? Szolnok csupán 100 km-re esik Budapeستől, a földrajzi közelség azonban nem lehetett kizárólagos szempont, hiszen légi úton Debrecenből hamarabb a fővárosba érhetek volna a Kádár-kormány tagjai, mint harcokcsikkal Szolnokról.

A hely kiválasztásban kizárólag gyakorlati szempontok és az idő szűkössége döntött. Kiemelkedően fontos tényező lehetett, hogy Szolnokon a Laki-hegyi adótoronnyal azonos teljesítményű, 135 kW-os rádióadó üzemelt korszerű stúdióval. A szolnoki adót 1956 elején a Laki-hegyi állomás gyakori viharkáraitra hivatkozva, áthangolhatóvá tették a Petőfi hullámsávjáról a Kossuth Rádió frekvenciájára.⁶ A szovjet politikai és katonai vezetés számolt a Laki-hegyi adó átmeneti kiesésével, de a szolnoki rádió fontosságával a Hegedűs- és a Nagy Imre-kormány is tisztában volt. Varga Viktória bemondónő visszaemlékezése szerint a szolnoki rádióállomáson már október 22-én utasítást kaptak a fővárosból, hogy készüljenek fel a Kossuth Rádió sugárzására. Október 23-án este újabb üzenet érkezett: eszerint valószínűleg a műsort is itt kell szerkeszteni, mivel a Bródy Sándor utcai stúdiót súlyos károk érték. Erre mégsem került sor, ugyanis másnap a Parlamentben ideiglenes stúdiót rendeztek be.⁷ Dr. Fazekas Zoltán, a Szolnok Megyei Forradalmi Munkástanács egykori tagja visszaemlékezésében megemlítette, hogy Nagy Imre október 31-én vagy november 1-jén személyesen üzent telefonon Szolnokra, hogy minden körülmények között biztosítsák a kormány részére a rádióadó használatát.⁸

⁶ 1956 márciusában a másik vidéki nagyadót, a balatonszabadi rádiótornyot is alkalmassá tették a Kossuth közvetítésére. Itt azonban nem működött műsorszerkesztést végző stúdió.

⁷ CSEH Géza: *A Damjanich Rádió hullámhosszán. Szolnok – 1956.* Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Közleményei, 5. Szolnok, 2003. 23–24.

⁸ Dr. Fazekas Zoltán visszaemlékezése. Készítette: Ferenczy Erika. 1991. 1956-os Intézet Oral History Archívuma 282/1–2. 204–212. Fazekas állítását egykorú dokumentumok nem igazolják.

November 4-én hajnalban a Kádár-kormány felhívását mégsem innen, hanem Ungvárról sugározták először. A szolnoki stúdiót és a rádióállomást 4.30-kor elfoglalták ugyan a szovjet csapatok, de korántsem azért, hogy az új kormány megalakulását innen jelentsék be, hanem azért, hogy Nagy Imre kormányának közleményeit ne sugározzák. A délutáni órákban a szolnoki vezetékes rádión magnófelvételtől már közvetítették ugyan a Kádár-kormány felhívását, ám a nagyadó átállítása a Kossuth frekvenciájára hosszabb időt vett igénybe, és csak este 22 óra után került az adás éterbe. Ezután azonban november 8-áig Szolnokról közvetítették, és itt is szerkesztették a műsort.⁹ A rádió jelentősége a 20. század közepén már jóval felülmúlta az írott sajtóét, hiszen újságokat háborús körülmények között nem lehetett az egész országban akadálytalanul terjeszteni. A rádiót pedig szinte mindenki hallgatta, s ezért elsődleges szempontnak számított, hogy ki birtokolja a nagy hatósugarú adóállomásokat.

Kádár János, Münnich Ferenc, Kossa István, Horváth Imre és a velük együtt utazó Bata István a reggeli öt-hat órai indulási idő szerint, a kárpátaljai leszállást is beszámítva, leghamarabb a déli órákban érkezhettek meg Szolnokra. Délután azonban már mindenképpen ott voltak. A visszaemlékezések szerint Mikoján és Brezsnjev is Szolnokon tartózkodott. 16–17 óra körül Kálmán Istvánt, a Szolnok Megyei Pártbizottság első titkárát a szovjet katonák gépkocsival a József Attila úti lakatnyába vitték, ahol Kádár János fogadta, és megkérdezte őt, hogy hajlandó-e az új kormányt támogatni. Kálmán azonnal igent mondott. Más választása nem is lehetett annak ellenére, hogy október 26-án a szolnoki értelmiségiek tanácsára maga kezdeményezte a forradalmi munkástanács megalakulását Szolnokon.¹⁰ Kádár János Kálmán István kíséretében november 4-én a kora esti órákban tájékoztatót tartott a megyei pártbizottság épületébe berendelt 15–20 funkcionáriusnak és pártbizottsági alkalmazottnak. Elmondta, hogy miért szakított a Nagy Imre-kormánnyal és miért kérte a szovjet csapatok beavatkozását. Kádár az állítólag egy-két stampedli pálinkával is feloldott légkörű összejövetelen arról beszélt, amire moszkvai megbízói utasították. Miskolcon har-

⁹ CSEH Géza: i. m. 23–24.

¹⁰ Kálmán István visszaemlékezése. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár XXXV. 61. f. I. csoport, 1956. 5. ő. e. – Kálmán István 1956. november 3-áig aktívan részt vett a forradalom helyi eseményeiben. Mivel november 4-én támogatást ígért Kádárnak, és később a megtorlás irányításában is részt vállalt, 1957 nyarán „csupán” leváltották első titkári tisztségéből és a bírósági eljárást elkerülte. Összehasonlítóképpen említjük meg, hogy Földvári Rudolfot, a Borsod megyei pártbizottság első titkárát, aki ugyancsak a forradalom mellé állt, 15 évi börtönbüntetésre ítélte a népbíróság.

coló, idegen állambeli fasiszta tisztokról és vöröskeresztes szállítmányokkal érkező, lázító elemekről tett említést, noha állításai képtelenségével bizonyára tisztában volt.¹¹ Szántó István nyugalmazott rendőrezredes visszaemlékezése szerint november 4-én délután a fegyveres erők minisztere – bizonyára Münnich Ferenc – a BM Szolnok Megyei Főosztályán tartott eligazítást.¹²

Kádár Jánost a József Attila úti szovjet laktanyában, a régi honvédkaszárnyában szállásolták el. A megyei tanács épületében azonban, ahol 1975 őszén az MSZMP újjáalakulásának és a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány megalakulásának emlékére jókora márványtáblát helyeztek el, 1956-ban valószínűleg nem járt Kádár. A sors iróniája, hogy az 1990-ben eltávolított tábla a Damjanich Múzeum raktárába, a kiürített és átalakított Városmajor úti szovjet laktanyába került. Éppen oda, ahonnan 1956. november 4-étől a szovjet tábornokok a Forgószél hadműveletet irányították.

A megyei tanács épülete a forradalom leverésében mégis betöltött némi szerepet. 1956. november 5-én ugyanis különös társaság érkezett Szolnokra, amelynek tagjai (Andics Erzsébet, Berei Andor, Egri Gyula, Friss István, Hidas István és Vég Béla) a megyeházán megalakították a Kádár-kormány tájékoztatási csoportját. A Szolnokról sugárzott Kossuth Rádió műsorának ellenőrzését és az itt megjelentetett *Szabad Nép* szerkesztését végezték. Apró Antal és Marosán György, a kormány két minisztere ugyancsak irodát kapott a megyeházán, sőt a fiával együtt érkezett Aprót az épületben szállásolták el.¹³ A megyei tanács épületét november 4-én még szovjet katonák, a következő naptól azonban már a Kilián Repülőtisztviszta Iskola hallgatói százada őrizte.

Az Andics–Berei-házaspárt körülvevő kis csoportot többen afféle tartalékcsoportnak, egyesek árnyékkormánynak tekintették Szolnok megyében. Erre elsősorban ők maguk adtak alapot célzatos és sejtelmes kijelentéseikkel. Filep István gimnáziumi tanárnak, az 1956-os *Karcagi Híradó* szerkesztőjének memoárjában olvashatjuk, hogy november 8-án Andics Erzsébet és Berei Andor közölték vele a szolnoki megyeházán berendezett főszerkesztői irodájukban: „...voltaképpen ők a kormány, de még nem vették át a hatalmat. A Kádár-kormány csak ideiglenes megoldás. [...] Az egyébként nem biztos, hogy Rákosi elvtárs hazajön.”

¹¹ *A Nép Lapja*, 1956. november 5.; *Szabad Nép*, 1956. november 6.

¹² Szántó István visszaemlékezése. Szerző nélkül: *A rendőrség 25 éves Szolnok megyei történetére vonatkozó iratgyűjtemény*. 10. Kézirat. 1969. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár.

¹³ Marosán a november 5-éről 6-ára virradó éjszakát a József Attila úti régi laktanyában töltötte.

Továbbá utasították Filepet, hogy mindenről írhat a karcagi lapban, csak arról nem, ami az elmúlt napokban történt. Közölni kell a Kádár-kormány nyilatkozatát, buzdítani kell a téeszdogozókat, hogy szántsanak, vessenek, mert ősz van. Mindenkit, az összes leváltott funkcionáriust vissza kell helyezni állásába. A szovjet csapatok – amelyeket egyébként ők hívtak be – törvényesen avatkoztak be, és leverik az ellenforradalmat.¹⁴

Andics, Berei, Egri, Hidas és Vég, továbbá Kovács István neve Horváth Imre külügyminiszter feljegyzésében is előfordul, amit november 3-án este a Kremlben készített – mégpedig igencsak érdekes felsorolásban, a Kádár-kormány tagjaival párhuzamosan lejegyezve. Huszár Tibor Kádárról írt monográfiája szerint ekkor még valamennyien Munkácson tartózkodtak, és „...vélelmezhetően *valakiknek* [kiemelés tőlem – Cs. G.] velük is voltak terveik...”¹⁵ Az Andics–Berei-csoport tagjait Szerov KGB főnök szállíttatta Szolnokra, ám az, hogy Hruscsov kívánta velük Kádárt zsarolni és feltétlen engedelmségre bírni, vagy az SZKP Központi Bizottsága Elnökségének ortodox tagjai ígértek nekik támogatást, bizonyára még sokáig nyitott kérdés, talán az 1956-os forradalom leverésének egyik legrejtélyesebb részlete marad. Szerov önállóan semmiképpen sem cselekedhetett, nem lehet azonban tudni, hogy kinek az utasítását hajtotta végre, továbbá azt sem, hogy pontosan milyen politikai szándékok rejtettek a KGB vezetőjének kiadott parancsok mögött. Apró Antal valószínűleg közvetíteni akart a Kádár-kormány és az Andics–Berei-csoport között. Münnich Ferenc és a szerveződő karhatalom vezetői, Ilku Pál, Uszta Gyula és Gyurkó Lajos már november 5-én este helikopterrel Budapestre utaztak, s egy nappal később a Kádár-kormány Szolnokon tartózkodó tagjai indultak a fővárosba, de Aprót néhányan még később is látták a megyeházán, mivel valószínűleg visszatért a Tisza-parti városba. Az Andics–Berei-csoport, továbbá Piros László volt belügyminiszter még néhány napig Szolnokon maradt. November 12-én Andics és Piros is megjelent Budapesten a parlamentben, de Kádár kérésére hosszabb időre Moszkvába szállították őket, és ezzel esetleges vetélytársait véglegesen kikapcsolta a hazai politikai életből.¹⁶ Az Andics–Berei-csoporttal kapcsolatosan talán jogosan merül fel a kérdés: a november 4-ei szovjet beavatkozás után lehetett-e a Kádár-kormánynak alternatív

¹⁴ FILEP István: *Karcag 1956*. Karcag Város Önkormányzata, Karcag, 1997. 75–76.

¹⁵ HUSZÁR Tibor: *Kádár János politikai életrajza, 1912–1956. 1. k.* Szabad Tér Kiadó–Kossuth Kiadó, Budapest, 2001. 343.

¹⁶ A kulcs Szolnokon keresendő. Dokumentum. Ismeretlen Kádár-beszédek 1956 novemberéből. 2. Szerk. és kommentárokkal ellátta: Kó András–NAGY J. Lambert. *Új Magyarország*, 1995. április 8.

vája? Valószínűleg igen, ám semmiképpen sem Nagy Imre reformkommunista irányzata, hanem a Szolnokon összegyűlt ultrabalos, szektás funkcionáriusok Hegedűs, Apró vagy valaki más irányításával. Hatalomra kerülésük esetén a következményeket, különösen a megtorlás vonatkozásában, némi borzongással csak sejteni lehet. Talán Kádár János ellentmondásos személyiségének megítélése szempontjából sem lényegtelen a Szolnokon játszott szerepük, hiszen eszközt jelenthettek a moszkvai vezetés kezében. Keményebb fellépésre lehetett velük kényszeríteni a Kreml politikusai szerint túlságosan engedékeny Kádárt, aki csak jóval később, a szovjet gyepőlő lazulásával enyhített fokozatosan a politikai nyomáson és hozta létre az 1960-as években a „gulyáskommunizmus” Magyarországot.

Az 1956. november 6–11. között Szolnokon megjelentetett *Szabad Nép* kinyomtatott példányait gépkocsin, motorkerékpáron, sőt repülőn és helikopteren szállították Budapestre és az ország más vidékeire. Sok helyre azonban nem juthatott el, mivel a szovjet csapatok mozgása akadályozta a közúti forgalmat. A lap Kádár Jánost nyíltan nem támadta. Ennek ellenére az Andics–Berei-féle szerkesztőségnek mindössze hat számot sikerült megjelentetnie, mivel a budapesti pártvezetőség a Szolnokon maradt ultrabalos csoport önálló lapkiadói tevékenységét nemkívánatosnak tekintette. A *Népszabadság*ban november 11-én megjelent *Amiből nem kérünk* című cikk „botcsinálta Szabad Nép”-nek nevezte a szolnoki újságot: „Úgy tűnik, látszik, vannak emberek, akiknek az utóbbi napok tragikus eseményei alatt bedugult a fülük, vagy elhomályosult a látásuk. [...] Az egész ország tudja – ezt adta hírül az MSZMP alapító nyilatkozata is –, hogy az új párt központi lapja a Népszabadság. [...] A szolnoki Szabad Nép neve és nem egy cikke a közelmúltra emlékeztet. A szabadságért küzdő magyar nép megvédi a népi hatalmat minden tényleges eredményével együtt, de ebből a múltból nem kér.”

A szolnoki *Szabad Nép* számain nem tüntették fel a megjelentetés helyét. A Szolnoki Rádió bemondónői is Kossuth Rádió Budapest konferálással olvasták be a Kádár-kormánytól, a megyei pártbizottságtól és a szovjet főparancsnokságtól kapott híryanagot. Igaz, egyikük egyszer elvétette, és Kossuth Rádió Szolnok bejelentéssel kezdte a műsort.¹⁷ Ám a *Szabad Nép* és a Kossuth Rádió közleményeiben a feltűnően sok, Szolnok megyei vonatkozású hír elárulja a lap és a rádióműsor szerkesztésének színhelyét. Az új kormány tagjai még Budapestre érkezésük után is jó ideig titkolták, hogy néhány napig Szolnokon tartózkodtak. Bizo-

¹⁷ CSEH Géza: i. m. 21.

nyára szovjet instrukcióra tették, hiszen a Moszkvában fogalmazott *Felhívás a magyar néphez* kiáltványt is Budapest, 1956. november 4. dátálással látták el.

A sorsdöntő szolnoki napok történetének rekonstruálását a tanúk emlékezete csak korlátozottan segíti elő. 1989-ig ugyanis nem volt tanácsos a szándékosan elhallgatott és meghamisított múltat nyilvánosan fessegetni. A rendszerváltás után azonban számos interjú jelent meg a helyi sajtóban, és jórészt ezeknek köszönhető, hogy részlegesen feltárhattuk közelmúltunk fontos eseménysorozatát. Sokan látták Kádárt Szolnokon, sőt már 1956. november 4-e előtt is a legképtelenebb helyeken és helyzetekben, például lefüggönyözött (!) szovjet autóbuszban, hallották, hogy Jászberényben, Karcag vagy éppen Törökszentmiklós környékén rejtőzködött, ám ezeknek a mendemondáknak kevés közük van a valósághoz. Akik azonban a leghitelesebben emlékezhetek volna, a Kádárkormány tagjaival közvetlen kapcsolatba került, még élő, egykori pártfunkcionáriusok, 1990 után már nem szívesen nyilatkoztak. Félelmük az esetleges politikai támadásoktól sajnos az 1956-os kutatásokat is gátolja és egyoldalúvá teszi, hiszen a forradalom leverésének számos részletéről csak ők szolgáltatathatnának – szolgáltathattak volna – adatokat. Hiteles tanúk fél évszázad elteltével egyre kevesebben vannak...

Kádár egykori miniszterei – Marosán György kivételével – nem írtak memoárjaikban a Tisza-parti városban eltöltött napokról. Apró Antal 1986-ban közölt rövid visszaemlékezése inkább a ködösítést, mint a tényfeltárást szolgálta. Kádár János, az események főszereplője és legfőbb tanúja kifejezetten elzárkózott az erre irányuló kérdések elől. Tiszai Lajos, szolnoki újságíró emlékezete szerint 1969 októberének végén, amikor Kádár megyelátogatás keretében két napig Szolnokon tartózkodott, a tiszaligeti párttüdülőben rendezett szűk körű vacsora után valamelyik pártfunkcionárius szóba hozta 1956-ot és megjegyezte: „Kádár elvtárs mindannyiunknál pontosabban emlékszik mindenre, ami ekkor történt.” Kádár a zsebébe nyúlt, rágyújtott elmaradhatatlan Szimfóniájára és csak annyit mondott: „Rég volt az!” Nagy füstcsíkot fújt a levegőbe, és más irányba terelte a beszélgetést: „Mondják, miért ilyen rosszak a magyar cigaretták?”¹⁸

¹⁸ TISZAI Lajos: *Szolnokország*. Szolnok Megyei Jogú Város Önkormányzata, Szolnok, 2001. 131.

FÖLDES GYÖRGY**1956 és a magyar felkelés**

Magyarország a huszadik században nem sokszor került tartósan a világfigyelem középpontjába. Először 1919-ben forradalmának és az arra válaszó ellenforradalomnak köszönhetően. Másodszer dicstelen második világháborús szerepvállalásának, a német fasizmussal, a nácizmussal kötött szövetségnek következtében kapott nagyobb teret a világsajtóban ez a közép-kelet-európai kis ország. Szimpátiát egyik szereplés sem váltott ki a nemzetközi közvéleményben – ellenkezőleg: megbecsülése csökkent.

Harmadik alkalommal 1956-ban keltette fel a nagyvilág érdeklődését Magyarország. Az a felkelés, amely 1956 októberében Budapesten kitört, Nyugaton és Keleten egyaránt óriási visszhangot keltett. Nem véletlenül. Egyrészt a magyar szabadságküzdelem meglepte a nemzetközi közvéleményt. Nem sokan gondolták volna, hogy egy kis nép ujjat mer húzni a világ egyik legnagyobb hatalmával. Másrészt mindazok, akik számára a demokrácia és/vagy a társadalmi haladás ügye fontos volt, tisztában voltak az esemény jelentőségével. Számukra nemcsak az volt a kérdés: sikerül-e a magyaroknak kivívniuk a nemzeti függetlenséget, visszaszerezniük a szuverenitást. Az is kérdés volt: sikerül-e Magyarországon egy, az emberi szabadságjogok tiszteletére alapuló politikai berendezkedést megteremteni. Sokan figyelték érdeklődéssel, szolidaritással, hogy megvalósulhat-e a demokrácia és a szocializmus összekapcsolása, sikerül-e a diktatórikus szocializmus, a sztálini szovjetrendszer helyébe egy jobb, humánusabb gazdasági és politikai rendszert állítani. Harmadrészt minden, a világpolitika iránt érdeklődő ember azt is figyelte, miként reagál a két nagyhatalom, leginkább a Szovjetunió, a magyar kihívásra. Nyilvánvaló volt, hogy ami Magyarországon történik, kihatással van a Jalta nevéhez kötött világrendre, a két rendszer egymáshoz való viszonyára.

1956-ban a világ nagyobbik része együtt érzett a magyarokkal, szurkolt nekik. A felkelés győzelme és a szabadságharc bukása után a nemzetközi közvélemény számtalan módon kifejezte szolidaritását, államok sora nyújtott kézzel fogható segítséget a magyar menekültek, emigránsok tízezreinek. Ez a harmadik fellépés a huszadik század történelmi színpadán helyreállította a magyar nemzet nemzetközi reputációját.

Ötven év után már tudjuk: az akkori nemzetközi körülmények nem kedveztek a magyar felkelőknek és szabadságharcosoknak. A szovjet vezetés nem engedhette, hogy egy, a szűkebb befolyási övezetéhez tartozó ország kikerüljön ellenőrzése alól. Az engedékenység azt eredményezhette volna ugyanis, hogy a dominóelv szerint más országokban is hasonló fordulatra kerül sor. A Nyugat pedig nem volt abban a helyzetben, hogy katonai vagy jelentősebb politikai támogatást nyújtson a felkelésnek.

Az elmúlt két évtized kutatásai azt bizonyították, hogy az első fegyveres beavatkozás sikertelensége, kudarca után a Szovjetunió vezetői néhány napig keresték a békésebb megoldás lehetőségét. Pár nappal később, 1956. október 31-én azonban elhatározták: minden rendelkezésükre álló eszközzel leverik a felkelést. A nyugati propaganda, különösen a Szabad Európa Rádió nagy szerepet játszott abban, hogy a szabadságharc résztvevői radikális álláspontot képviseltek: akkor is harcoltak, amikor már semmi esélyük sem volt a sikerre, mert bíztak abban, hogy a Nyugat érdemi segítséget nyújt küzdelmükhöz. Nem így lett. A szakirodalomban ugyanakkor ma már az az álláspont is olvasható, amely szerint 1956-ban kevesebbrel messzebbre jutott volna a magyar nép. Ott kellett volna megállni, ahol a lengyel Gomułka, vagy nem kellett volna messzebbre törekedni, mint ahová a jugoszláv Tito jutott.¹

Ez az írás azonban nem erre a témára fókuszál, hanem 1956 történetével kapcsolatos öt másik fontos és nem teljesen tisztázott kérdésre próbál választ adni. Az első kérdés az, hogy miért éppen Magyarországon tört ki Kelet-Közép-Európában nyílt felkelés a sztálini berendezkedéssel és a szovjet uralommal szemben, és miért nem másutt? A második: miért éppen 1956 őszén került erre sor? A harmadik: mi volt e felkelés jellege? A negyedik és az ötödik kérdés pedig az: mi volt 1956 következménye Magyarországon és mik voltak a nemzetközi következményei?

¹ Charles GATI: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

Miért Magyarországon?

1953-ban Berlinben, 1956-ban Poznanban is sor került spontán tömegmegmozdulásokra, de ezek elsősorban gazdasági, illetve szociális indítékúak voltak. A sztálini berendezkedéssel és a szovjet uralommal szemben Kelet-Közép-Európában csak Magyarországon tört ki nyílt felkelés. Ennek megértése érdekében, vissza kell mennünk a huszadik századi magyar történelem néhány sajátosságához. Érdemes felidéznünk azt a tényt, miszerint a huszadik századi Európában Magyarországon került sor a legtöbb rendszerváltásra: forradalmak, ellenforradalmak és erőszakos külső beavatkozások néha hónapos sűrűséggel váltották egymást.² A magyar történelem ilyen „gazdagsága” a fordulatokban nem kis részben azzal magyarázható, hogy a nemzetközi erőviszonyok állandóan változtak a térségben. Az eltűnő régi és a megjelenő új birodalmak, az ismétlődő átrendeződések új helyzetbe hozták a magyar társadalom egymással harcoló csoportjait, és újabb és újabb elitváltással jártak. Eközben nem sikerült választ találni sem a modernizáció, sem a társadalmi megosztottság, sem az első világháború után kisebbségi sorsba került magyarság problémáira.³

Mindenesetre a nemzetközi körülmények sokszori és gyors átalakulása Magyarországon nem hagyott időt a társadalmi, politikai, ideológiai küzdelmek végigharcolására, az álláspontok letisztulására és a többséggel való elfogadtatására vagy az erőcsoportok közötti kompromisszumok kidolgozására. Sokkal jellemzőbb maradt az egyik végétől a másikba történő gyors átlendülés. Ez a magatartás része lett a nemzeti karakternek. Az ismétlődő válságoknak és nemzetközi fordulatoknak köszönhetően a győztesek könnyen győztek. A vesztesek kikerültek a politikai életből, vagy legalábbis perifériára szorultak, minek következtében általában gazdasági pozícióik is megrendültek vagy legalábbis meggyengültek. Ezért nem csoda, hogy mivel nem integrálódhattak az új társadalmi képletbe a vesztesek, reménykedtek a nemzetközi helyzet újabb változásában, és vártak a revánusra.

Így volt ez 1945 után is. A különbség annyi, hogy 1944–1945-ben strukturális változás állt be a magyar társadalomban: a régi politikai, gazdasági és kulturális elit jelentős része elpusztult vagy külföldre távo-

² Lásd erről, illetőleg ennek a folyamatnak a magyar történetírásra gyakorolt hatásáról: György FÖLDES: Politics and Political History in Hungary. A Historiographical Outline. In: István FEITL–Balázs SIPOS (szerk.): *Regimes and Transformations. Hungary in the Twentieth Century*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005. 9–17.

³ Legjobb összefoglalás erről ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

zott. Előre lépett a korábbi polgári és paraszti közép, illetve a társadalom alsóbb részét képviselő baloldali pártcsoport. Ez a népi demokratikus–polgári demokratikus formáció jelentős eredményeket ért el az ország gazdasági újjáépítésében és a korábban felhalmozott demokratikus deficit felszámolásában. Ettől az egyensúlytól, a biztonságérettől és a közéleti részvételi szereptől, lehetőségtől fosztotta meg a középrétegek jelentős részét az 1947–1948-as fordulat, a térség egészének erőszakos szovjetizálása. Ennek következtében a kommunista párt Magyarországon szakított a népfrontpolitikával, a társadalom meggyőzésével. A diktatúra és az erőszakolt gazdaságfejlesztés következtében olyan társadalmi csoportok, és olyan értelmiségiek szorultak ki a szellemi és politikai életből, amelyek és akik rokonszenveztek a modernizációs programmal, a társadalmi egyenlőség eszméjével.

1949 és 1951 között megszűnt a polgári értelemben vett civilszféra, a szakszervezetek elveszítették érdekképviseleti szerepüket, a koncepciók pedig magát a kommunista pártot fosztották meg a kollektív politikaformáló szereptől. Az erőltetett iparosítás, a tervgazdaság, a pártállam kiépítése, a háborús készülődés folyamatában a parasztság és a munkásság életszínvonala csökkent. A folyamatos mozgósítás, a fizikai és lelki terror és a megfélemlítési kampánysorozat nehezen elviselhető életviszonyokat teremtett a lakosság többsége számára. Ez a totalitárius rendszer képtelen volt az önkorrekcióra, hiszen szinte minden ellensúlyt, korlátozó elemet, amely ebben szerepet kaphatott volna, kiiktattak. Ráadásul a szovjetektől függő pártvezetés sokszor túlteljesítette Moszkva elvárásait és elhitte magának, hogy a hatalom korlátlan lehetőséget jelent a társadalom átalakítására.

Sztálin halála után jelentős kiigazításra került sor, amely – talán paradox módon, de az előbbiekből érthetően – szovjet beavatkozás hatására történt (mivel a magyar pártvezetés képtelen volt az önkorrekcióra). A vezetők egy része tisztában volt a problémákkal, a társadalmi elégedetlenséggel, de nem mert változtatni. Az új szakasz politikája annak a Nagy Imrének a nevéhez kötődött, aki a pártvezetésen belül 1947–1949 között egyedül vállalt vitát a szovjetizálás politikájával. Ő lett az új miniszterelnök.

Kezdetét vette a desztalinizáció folyamata. Ez azonban kemény küzdelemmel járt a kommunista párt vezetésén belül. Hasonló élességű harc a többi európai szocialista ország pártvezetésében nem dült. Ebben a csatában 1954 októberében Nagy Imre kerekedett felül. A miniszterelnök folytatni kívánta a koncepciók perekben elítéltek rehabilitálását, új szövetségi politikát hirdetett. Ez év őszén kezdetét vette egy új gazdaságpolitika

és az ennek megfelelő, a piaci törvényekre tekintettel lévő gazdasági reform kidolgozása. 1954 végén, 1955 elején egy újabb szovjet beavatkozás következett be, amelyet Rákosi Mátyás a magyar párt vezetőinek felhatalmazása nélkül provokált ki. Szerencséjére ez volt az a pillanat, amikor Malenkov vereséget szenvedett a moszkvai hatalmi küzdelemben. A szovjet pártvezetőség durva fellépése véget vetett az új szakasz politikájának.

Ugyanaz a központi vezetőség, amely októberben egy valóságos politikai vitában Nagy Imre mellé állt, fél évvel később leváltotta őt. Egy ilyen pálfordulás nem maradhatott következmények nélkül a kommunista pártelit morális állapotára. Nagy Imre azonban – eltérően a Sztálin idejében meghonosodott kötelező gyakorlattól – nem volt hajlandó önkritikát gyakorolni.⁴ Ehelyett hozzákezdett álláspontja védelméhez, egy későbbi fogalmak szerinti reformkommunista, a nemzeti függetlenség és szuverenitás tiszteletére épített szocialista stratégia kidolgozásához.⁵ A kommunista értelmiség jelentős része hozzá hasonlóan már nem adott hitelt a klasszikus sztálini módszereket alkalmazó és célokat képviselő politikának. Ezzel egy viszonylag jelentős befolyással rendelkező pártellenzék kezdett formálódni.

Az itt felsorolt tényezők közül több más kelet-közép-európai szocialista államban is jelen volt, hiszen a térség szovjetizálása nagyjában-egészében hasonló módszerekkel és egyidejűleg zajlott. Azonban – talán Csehszlovákia kivételével – másutt nem volt hasonlóan erős polgári és paraszti demokrata, illetve liberális és baloldali, szociáldemokrata hagyomány, mint Magyarországon. A németekkel való második világháborús szembenállás miatt a többi kommunista párt vezetése nem volt ugyanolyan bizonyítási kényszerben, mint a magyar. Talán emiatt, talán nem, de a magyar párt teljesen irreális ütemet és célokat tűzött ki az ország iparosítása terén. Nem volt kellő tekintettel egykori szövetségeseire, a társadalmi érzékenységre, a nemzeti érzelmekre és adottságokra. A kellenénél többet vállalt magára a jugoszláv kommunizmus elleni küzdelemben is, sőt azt személyes hatalmi leszámolásokkal kapcsolta össze. Mindezért aztán a kiigazításnak nagyobb méretűnek kellett lennie. Különbözött a magyar helyzet a belharcok élességében is, és e küzdelmeknek meglettek az ideológiai velejárói és a közerkölcsre kiható következményei is. Nagy Imre és a baloldali értelmiség megpróbált utat találni ebből a helyzetből.

⁴ Lásd erről RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. II. 1956-os Intézet, Budapest, 1999; FÖLDES György: Buharin és Nagy Imre. *Múltunk*, 1992/4. 15–25.

⁵ 1955-ben és 1956-ban több tanulmányban és beadványban fogalmazta meg sztálinizmus kritikáját. NAGY Imre: *A magyar nép védelmében: vitairatok és beszédek, 1955–1956*. Magyar Füzetek, Párizs, 1984.

Miért 1956 őszen?

A második, nem teljesen magától értetődő kérdés: miért éppen 1956 őszen tört ki a felkelés? A hatalom részéről a társadalom nagy tömegeire 1951–1952-ben helyeződött a legnagyobb nyomás. Ekkor romlottak a leglátványosabban az életkörülmények, ekkor érte a legtöbb rendőri, bírósági zaklatás az egyszerű embereket.⁶ Alexis de Tocqueville óta tudjuk, hogy a zsarnokság ellen a nép általában nem akkor lázad fel, amikor a legtöbb oka lenne rá, hanem akkor, ha nem lát más lehetőséget a védekezésre. Ralph Dahrendorf pedig ehhez azt tette hozzá, hogy a felkelések akkor törnek ki, amikor enyhül a szorítás, amikor a hatalom maga korrekcióba kezd, gyengének mutatja magát.⁷

Ez a pillanat Magyarországon 1956-ban, az SZKP XX. kongresszusa után jött el. A személyi kultusz leleplezése politikai lavinát indított el. A moszkvai fordulat teljesen felkészületlenül érte a világot, a Szovjetunió szövetségeseit és a magyar pártvezetést is. Az addig omnipotensnek tűnő magyar kommunista párt és hatalom kibillent egyensúlyából. Nem lehetett tagadni, hogy Rákosi Mátyás és a szűk pártvezetés hasonló bűnököt követett el, mint Sztálin. Rákosi előbb az időt húzta, majd amikor elodázhatatlanná vált személyes felelősségének beismerése, jóléti ígéretekkkel és a bürokrácia, az államigazgatás szerepének és súlyának csökkentését célzó tervek bejelentésével igyekezett leszerelni a valódi változásokat követelőket.⁸

Csak hogy ekkor már késő volt. Nyilvános vita indult a magyar társadalomban a sztálini örökségről és a hogyan továbbról. E viták legfőbb fóruma és katalizátora a kommunista ifjúsági szövetség égisze alatt megszervezett Petőfi Kör volt.⁹ Az SZKP vezetése erősen aggodott az események alakulása miatt. Moszkva számára fontosabb volt a stabilitás és az, hogy hozzá hű emberek vezessék a magyar pártot, mint hogy itt is lendületet kapjon a desztalinizáció. Hiszen a politikai hibák és bűnök elkövetésében neki magának is jelentős szerepe volt. E szerep nyílt megvitatása nem maradhatott következmények nélkül a Szovjetunió megíté-

⁶ Ezt már a kommunista párt 1953. júniusi központi vezetőségi ülése is megállapította. Az itt hozott, de a nyilvánosság elé még évtizedekig nem tárt határozat megtalálható: Izsák Lajos (főszerk.): *A Magyar Dolgozók Pártjának határozatai és dokumentumai 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.

⁷ Ralph DAHRENDORF: *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1994.

⁸ FEITL István: Szembesülés. Az MDP vezetői és a XX. kongresszus. *Múltunk*, 2006/2. 201–226.

⁹ E kör antisztálinista szellemű, a szocialista demokrácia megteremtését célzó vitáinak jegyzőkönyvei az 1989-es rendszerváltás után megjelentek.

lésére és a két ország kapcsolatára. Ezért az SZKP vezetői igyekeztek elejét venni valamiféle nagyobb fordulatnak, irányváltásnak a magyar politikában. Ezzel azonban csak rontottak a helyzeten.¹⁰

1956-ban egyre nagyobb figyelem irányult a Tito nevével jelzett öngazgatáson alapuló szocialista modell felé. Egyre többen vetették fel: Nagy Imre térjen vissza az ország vezetésébe. A párt Rákosi lemondása után újjáalakított vezetése azonban vonakodott megtenni ezt a lépést. Emiatt egyre nőtt az értelmiségi körök elégedetlensége. A koncepciók perек kommunista áldozatainak, közöttük Rajk Lászlónak az újratemetése nyilvánvalóvá tette a kommunista párt erkölcsi válságát. Október 6-án százazrek mentek el leróni a kegyeletüket. Nyilvánvalóvá lett a tömegek tisztulási vágya és változtatási igénye. Részben ezért, a helyzet rendezése és a kedélyek megnyugtataása érdekében a legfontosabb vezetők Jugoszláviába utaztak és hosszú időt töltöttek ott. Pont ezekben a napokban ért a csúcspontra a lengyel párt megújulási folyamata, ahol a korábban bebörtönzött Wladislaw Gomułka vette át a kommunista párt vezetését. Ő a nemzeti szuverenitás visszaszerzése, a demokratizálás jegyében lépett fel és visszaverte Hruscsov beavatkozási kísérletét.

Október 22-én megszületett az első döntés arról, hogy kísérleti jelleggel munkástanácsokat kell létrehozni.¹¹ E döntés végrehajtására a hatalomnak nem maradt ideje. Az öngazgatási szervek a felkelés napjaiban és spontán akarat eredményeként alakultak meg az üzemekben. A magyar diákság szimpátiatüntetést hirdetett, és hasonló jelszavakat fogalmazott meg. A kommunista párt vezetése nem tudta eldönteni, milyen magatartást tanúsítson. Ezzel teret adott az elégedetlenség tömeges kifejezésének. A tüntetés pedig alkalmat adott mindazoknak a fellépésre, akik csendben vagy a háttérben várták, miként alakulnak a fejlemények. 1956. október 23-án kezdetét vette a felkelés.

A felkelés jellege

E nap és a következő egy hónap tartalmának meghatározása körül folyamatos vita volt a résztvevők, majd később a történészek között is. Az nem volt kérdés, hogy a tüntetés, a spontán népi tiltakozás felkelésbe,

¹⁰ Lásd erről BARÁTH Magdolna: *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszeljov és Andropov jelentései*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002; Vjacseszlav SZEREDA–Alekszandr SZTIKALIN (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából*. Zrínyi Könyvkiadó, Budapest, 1993.

¹¹ *Szabad Nép*, 1956. október 23.

fegyverrel vívott küzdelembe csapott át, amelynek célja a fennálló hatalom megdöntése volt. Azt azonban már nem volt olyan egyszerű eldönteni, hogy ami történik, az forradalom, nemzeti szabadságharc vagy népfelkelés-e. A kommunista párt akkor lázadásnak, ellenforradalmi megmozdulásnak, azután felkelésnek, forradalomnak, majd ellenforradalomnak tekintette az októberi-novemberi eseményeket. Ezen a folyamaton Nagy Imre miniszterelnök is átment – leszámítva az utolsó fázist. Ő, miután azonosult a felkelőkkel, már nem volt hajlandó újabb átértékelésre, haláláig kitartott amellett, hogy 1956 őszén forradalom történt.

A felkelők forradalmároknak, szabadságharcosoknak nevezték magukat. Ők határozták meg az események menetét 1956. október végén. Nem foglalkoztak részkérdésekkel: ők a fennálló diktatúra megdöntésére, a nemzeti függetlenség visszaszerzésére összpontosították figyelmüket és erejüket. Nem hangoztattak gazdasági követeléseket, nem igazán foglalkoztak a néhány nap eltelte után újjászerveződő pártokkal, és nem akarták a gazdasági-társadalmi rendszert sem megváltoztatni. Keveset törődtek programok megfogalmazásával. A nagyjából fiatal munkások, diákok a saját jogukon akartak politizálni, beleszólási lehetőséghez jutni az ország sorsának alakításában. A fegyveres csoportokban nagy számban voltak jelen a „pesti vagányok”, akik a pillanat mámorának hatása alatt váltak felkelővé, szabadságharcossá.¹²

Nem ők voltak azonban az egyedüli szereplők. Mellettük jelen volt a szocializmust demokratizálni akaró és a nemzeti függetlenség és szuverenitás visszaszerzését óhajtó kommunisták köre, akik Nagy Imre nézeteit vallották, és őt tartották az ország vezetésére alkalmas vezetőnek. Mögöttük ott volt sok ezer olyan párttag és baloldali érzelmű fiatal, diák és munkás, aki tisztább, erkölcsösebb politizálást, beleszólási lehetőséget akart.

Újra aktivizálódott a népi értelmiség, amely a paraszti érdekképviselő mellett, a demokratizálásért emelt szót, de elfogadta a modernizációs célokat és nem akart kapitalizmust. Újra színre léptek az egykori szociáldemokraták, munkásemberek, akik valódi politikai és gazdasági érdekképviselőt szerettek volna maguknak, és vissza akarták szerezni a munkásmozgalom tekintélyét. Jelentős szerepet játszottak az utcán az ötvenes évek elején sok sérelmet szenvedett emberek, akik egyszerűen revánsot akartak venni az őket ért megaláztatásokért. Politikai teret kerestek azok a volt középosztálybeliek, értelmiségiek, akiket nem engedtek integrá-

¹² RIPP Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Korona Kiadó, Budapest, 2002; EÖRSI László: *Széna tériek, 1956*. 1956-os Intézet, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltár, Budapest, 2004; Uő: *Pesti srácok*. Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest, 2006.

lódni az új társadalomba. E csoport egy része az 1944 után létezett és ekkor újjáalakuló nem kommunista pártok irányában tájékozódott.

Természetesen jelen voltak azok is, akik elveszített társadalmi státuukért, vagyonukért akartak kárpótlást kapni. Az ő csoportjuk sem volt egynemű: egy részük kifejezett óvatosságot tanúsított, igyekezett kivárni, mi is történik. Voltak olyanok is a régi uralkodó osztályok itthon maradt tagjai, a történelmi középosztályhoz tartozók között, akik bíztak abban, hogy helyreáll a polgári rend, polgári és parlamentáris demokrácia lép a sztálini típusú diktatúra helyébe. A falvakban később lendültek neki az események, de ezek intenzitása nem volt a fővároshoz és a nagyobb vidéki városokhoz hasonlítható. Országszerte forradalmi bizottságok jöttek létre, amelyek átvették az irányítást az összeomló közgazgatás helyett és felett.

Október utolsó napjaiban megalakultak a pártok, amelyek pluralista demokráciát követeltek, de nem vetették fel a gazdasági-társadalmi berendezkedés alapjainak megváltoztatását. Ezért is szerveződhetett a kormány koalíciós alapon újjá.

E folyamat rövid összegzése után adja magát a kérdés: ha a negyvenes évek vége, az ötvenes évek eleje szörnyűségekkal és/vagy legalábbis szenvedésekkel és csalódásokkal teli időszak volt a magyar társadalom nagyobbik része számára, akkor miért nem fogalmazódott meg a teljes rendszerváltás igénye a felkelés előtt és alatt. Elégséges ok volt a felkelésre, de nem volt, ne lett volna elegendő ok a rendszerváltozásra?

Erre a kérdésre többféle válasz adható. Az egyik lehetséges magyarázat erre az ellentmondásra, hogy nem volt elég idő ahhoz, hogy a dolgok kifussák magukat. Drámai gyorsasággal változott a helyzet: a váratlan politikai, katonai sikerek és a vereség között alig két hét telt el.

E magyarázat nem zárja ki azt a feltételezést, miszerint a felkelés esetleges győzelme, egy forradalmi rend létrejötte esetén az események logikája, a változó nemzetközi környezet, vagyis a növekvő nyugati befolyás, a működő többpártrendszer – a maga polarizáló természetével – megtette volna a hatását, és előbb-utóbb megbomlott volna a balközép koalíció. A pártok divergáló, egymással konfrontáló ideológiai alapra helyezkedtek volna. Nem a valóságtól elrugaszkodó feltételezés az sem, hogy a piac részleges visszahelyezése jogaiba elvezetett volna a magántulajdon uralkodó helyzetbe jutásához is. Ezt a folyamatot lassíthatta, moderálhatta volna a nemzetközi környezet, vagyis ha Magyarország szövetségi viszonyban marad a Szovjetunióval.

Van ezen kívül egy másik lehetséges válasz is arra a kérdésre, miért is maradt a felkelés a szocialista rendszer és ideológia keretein belül. Tudni-

illik az, hogy a felkelők, a színre lépő pártok úgymond elég okosak voltak ahhoz, hogy ebben a kérdésben hallgassanak. Hiszen joggal számítottak arra, hogy a piacgazdaság helyreállítására irányuló politika a tőkés restaurációval, a szovjet szövetségi rendszerből való kiválási szándék nyílt deklarálásával lett volna egyenlő. Mindenki tisztában lehetett vele, hogy ez alapot adott volna a Szovjetunióknak a felkelés leverésére.

A két lehetséges válasz közül az utóbbival van a több baj. A felkelők saját lendületük vezérelte, erejüket a győzelem kivívására összpontosították, keveset törődtek a pártokkal, olyan követeléseket írtak zászlajukra, amelyek kifejezték a nemzet vágyait, nem bontották meg mozgalmuk egységét. Erkölcsi erejüket egyebek mellett éppen az adta, hogy semmilyen azonosságot nem vállaltak az 1944–1945-ben megbukott rendszerrel. A felkelők és növekvő számú támogatóik el akarták söpörni a pártdiktatúrát, és vissza akarták szerezni a nemzeti függetlenséget. Kevés figyelmet fordítottak a „réalpolitikára”.

A két válasz közé ékelt prognózis a „mi lett volna, ha...?” kérdést idézi fel, amit a történészek mint a tudományuktól idegen felvetést szoktak elutasítani. Lett volna Magyarországon 1956-ban rendszerváltozás, ha a Szovjetunió nem veri le a felkelést, a szabadságharcot? Akadnak közeli analógiák, ismerjük a történelem logikáját, a huszadik századi magyar történelem ismétlődő rendszerváltásainak menetrendjét. Ezek nem zárják ki, hogy az események a parlamentáris demokrácia és a kapitalizmus irányában fejlődtek volna. Az is kétségtelen azonban, hogy a felkelés spontán és tudatos politikai szereplői közül nem akadt egy sem, aki a teljes rendszerváltozás szükségességét hangoztatta volna.¹³ Ez nem feltételezés, hanem tény.

Az elsőként adott magyarázat arra a kérdésre, hogy miért maradt szocialista kereteken belül a felkelés és szabadságharc, az idő gyorsasága volt. Ez a magyarázat azonban kiegészítésre szorul. Kétségtelen ugyanis, hogy a tüntetés és a felkelés kitörése előtt a szocializmus sztálinizmustól történő megtisztítása volt a politikai és szellemi közélet megújulás követelő tényezőinek célja. Erre persze lehet azt mondani, hogy a diktatúra, az egypártrendszer, a marxista–leninista államvallás uralmának keretei között minden ellenállásnak szocialista formában kellett megmutatkoznia. Ez igaz. Nem felejtendő tény azonban, hogy a felkelés győ-

¹³ Igaz ez az október végén újjáalakult pártok mindegyikére is és igaz a különböző szervezetek röplapokon terjesztett követeléseire is. Lásd VIDA István (szerk.): *1956 és a politikai pártok. Válogatott dokumentumok.* MTA Jelenkortörténeti Bizottság, Budapest, 1990. – Mindszenty József bíboros, hercegprímás sem fogalmazta meg egyértelműen november 3-i beszédében, hogy a kárpótláson túl a rendszer teljes megváltoztatását is akarja-e.

zelve után, a viszonylagos nyugalom néhány napján arra figyelmeztettek egyes, az ötvenes években hallgatásra kényszerülő nem kommunista értelmiségiek: nem szabad a fürdővízzel a gyereket is kiönteni – a szocialista vívmányokat meg kell őrizni.¹⁴

Még egy megjegyzés kívánkozik ehhez a témához. Nem önmagukban az események váratlansága és robbanásszerű gyorsasága volt az, ami a felkelés eszmei-társadalmi jellegének meghatározását egyszerűsíti, amennyiben a szocializmus demokratizálását, reformját és a nemzeti függetlenség kivívását tekinti elsődleges, a felkelésben és szabadságharcban formát öltött tartalomnak. Nem elég annyit állítani, hogy nem adott idő és tér az ettől eltérő célokat valló erőknek önmaguk, politikai arculatuk önálló megjelenítéséhez. Nem elég azt a valószerű feltételezést megtenni, miszerint taktikailag sem lett volna célszerű a nemzeti egységet megbontó programmal túl korán jelentkezniük mindazoknak, akik rendszerváltást akartak.

Akadott egy mozzanat, amely egymáshoz szorította a demokratikus szocializmusért tüntetőket, a felkelés résztvevőit, a harmadik utat keresőket, a klasszikus parlamentáris demokrácia, a szabadságjogok teljességének eljövételében reménykedőket. Ez a mozzanat a szovjet csapatok azonnali beavatkozása a belpolitikai válságba. A szovjet csapatok megjelenésének következtében a nemzeti elem és a szabadságvágy a függetlenségért folytatott küzdelemben öltött testet, és úgy jelent meg, mint az összes többi népi követelés, elérendő cél megvalósításának előfeltétele. Az első, inkább elrettentést célzó szovjet beavatkozás napról napra szélesedő nemzeti összefogást teremtett. Olyan társadalmi támogatást kaptak a fegyveres felkelők, amelyre különben nem számíhattak volna. Ez segítette őket a szétesett pártállammal és a szovjet hadsereggel szembeni fegyveres sikerekhez.¹⁵

Így azután a felkelés eszmei mozzanata az erősödő antikommunizmus ellenére a szocialista eszmék, a demokrácia és a nemzeti függetlenség hármasságára épült. A három mozzanat szoros egységet alkotott. Ez az egység kifejezést nyert a felkelés követeléseit elfogadó Nagy Imre kormányában, és annyira erős volt, hogy a második, most már elsöprő erejű szovjet beavatkozással szemben folytatott nemzeti szabadságharcban és a december elejéig rendkívül erős nemzeti ellenállásban sem bomlott fel,

¹⁴ A legjobb példa NÉMETH László: *Emelkedő nemzet. Irodalmi Újság*, 1956. november 2.

¹⁵ A felkelés katonai történetének legjobb összefoglalása: HORVÁTH Miklós: *1956 hadikronikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.

sőt. Ezt a küzdelmet az októberben megalakult, a jugoszláv öngazgatást és a korai szovjeteket idéző területi és üzemi munkástanácsok vezették.¹⁶

A következők

A szabadságharcot a szovjet hadsereg leverte. Majd – némi út- és kompromisszumkeresés után – az új hatalom, a Kádár-kormány a terror és a megtorlás eszközeivel, a területi munkástanácsok és a nemzeti bizottságok megszüntetésével szétverte a nemzeti ellenállást. Mintegy kétszáz-ezer ember, a büntetéstől való félelmében, vagy a szabadság utáni vágytól hajtva, vagy a sztálini-rákosi-rendszer visszatértétől tartva, elhagyta az országot. Kemény, nehéz idők jöttek.

Bizonyos idő múlva azonban kiderült: a dolgok Magyarországon, de a világban sem ott folytatódtak, ahol 1956 októberének lengyel, magyar és egyiptomi eseményei megszakították fonalukat. Ez a megállapítás nem jelenti azt, hogy a kis magyar nemzet „csinálta” a huszadik század második felének történelmét. Csupán arra utal, hogy a magyarországi felkelés nem maradt tanulságok nélkül. Még azokra is hatást gyakorolt, akik harcoltak ellene. A magyar forradalom azokat is gondolkodásra készítette, akik jó- vagy rosszindulattal szemlélték a felkelés történéseit. Ebben az értelemben az 1956-os magyar felkelés veresége ellenére sem volt hiábavaló.

Érdemes ezért a magyar és a nemzetközi politikában kiváltott utóhatásokat áttekinteni, amelyek egy részét nem túlzás következménynek tekinteni. Hiszen több olyan esemény is történt Magyarországon, valamint az ideológia szférájában és a nemzetközi politikában, amely közvetlenül vagy közvetve 1956-hoz és a magyar felkeléshez köthető.

Magyarországon a látszat szerint semmi nem eredhetett 1956-ból. A Kádár János nevéhez kötött új kormány, az újjászervezett kommunista párt a maga legitimitását éppen a felkelés, a forradalom tagadására építette, arra, hogy ami 1956 őszén történt Magyarországon, az ellenforradalom volt. A fegyveres harc és az ellenállás résztvevőit halálbüntetés és börtön várta. A felkelők követeléseit elfogadó és a szovjet agresszióval szemben védelmet kereső Nagy Imrét, aki deklarálta Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből, kinyilatkoztatta semlegességét és az ENSZ-hez fordult segítségért, kivégezték.

¹⁶ Élükön a Nagybudapesti Központi Munkástanács állt. Üléseinek jegyzőkönyveiből válogatás jelent meg: *Társadalmi Szemle*, 1991/8–9.

Az új magyar pártvezetés és Kádár János mégis – ha nem is mindig ugyanazzal a következetességgel – elhatárolta magát a Rákosi-rendszer-től. Sem a személyi diktatúra, sem a személyi kultusz nem tért vissza. Megszűnt a magánélet átpolitizálása. A megtorlások lezárulása és a mezőgazdaság kollektivizálása, a szövetkezeti–nagyüzemi átszervezés után megszűnt a lakosság politikai zaklatása. Az életszínvonal emelése főszabállyá vált a gazdaság- és társadalompolitikában. Mind e mögött természetesen ott munkált a belátás: a politikához meg kell nyerni a társadalmat, a hatalom birtoklása nem jogosít annak korlátlan használatára.

Igaz, hogy a kommunista párt visszarettent a jugoszláv öngazgatási modell és a piaci orientációjú gazdasági reformtól, de egy évtizeddel később új, a terv és a piac összekapcsolására épülő gazdasági mechanizmust dolgozott ki. Jelentős változások történtek a kultúrpolitikában, a nyugati politikai gondolkodás kritikai vonulata és a kritikai művészet jelentős hatást gyakorolhatott a magyar szellemi életre. 1963-ban az 1956-os tevékenységükért elítéltek amnesztiában részesültek – az ekkor szabadultak egy másik Magyarországot, más viszonyokat találtak. Tapasztalniuk kellett, hogy 1956 egyfajta tudatos felejtés sorsára jutott. A hatalom nem akarta magát ünnepelni a felkelés leverése miatt, a társadalom nagyobbik része meg jobbnak látta nem megidézni a történeteket. 1956 megítélésének kérdése a nyolcvanas évek közepén a rendszer mélyülő válsága, az erősödő ellenzék, illetőleg a közelgő harmincadik évforduló miatt került vissza a közéletbe.

Bár felemás módon, de valamennyi megvalósult az 1956-ban megfogalmazott követelésekből. Magyarország ugyan nem lett független, de szuverenitásából annyit visszaszerzett, ami bizonyos autonómiát lehetővé tett. Nem valósult meg a többpártrendszer és a parlamentáris demokrácia, de bizonyos mértékű részvételre lehetőség nyílt a közügyekben, lett valamiféle szabadság a privátszférában. A reformok következtében teret kapott a vállalkozás, a piac. Létrejött az, amit magyar modellnek hívtak, amit a magyar társadalom többsége és a nemzetközi közvélemény a nyolcvanas évek végéig előnyösnek tartott és méltányolt. Végül, de nem utolsósorban az 1956 utáni magyar politikai vezetés a gazdasági válsághelyzetben sem keményített politikáján, tekintélyének megrendülésekor uralmát nem védte erőszakkal. Az MSZMP nem nyúlt a társadalmi-politikai feszültségek levezetése érdekében a nemzeti érzelmek felkorbácsolásához, a nacionalizmushoz sem. Tette ezt 1956 tanulságaira tekintettel és saját természetének megfelelően. Nem hagyható említés nélkül, hogy az állampárt 1986-ban még ragaszkodott a legitimitását meghatározó értékeléshez, tehát ekkor is ellenforradalomnak minősítette 1956 őszé-

nek eseményeit. 1989 elején azonban, az előző négy évtized kritikai értékelésének keretében, megváltoztatta saját korábbi minősítését és nem ellenforradalomnak, hanem népfelkelésnek nevezte az '56-os történéseket.¹⁷

Lényegében ezzel egy időben Magyarországon újjászületett a többpártrendszer. Majd sor került a békés átmenetre, az állampárt és az ellenzék közötti egyezségeen alapuló békés rendszerváltásra. Mindebben nagy szerepet játszott a három évtized alatt végbement gazdasági, társadalmi átalakulás, az elhúzódó gazdasági válság, a hatalmas külső adósság, Magyarország kettős függésbe kerülése. Ott lebegett azonban a régi és az új politikai szereplők lelki szemei előtt 1956 tragédiája is. Sem a reformkommunisták, sem a demokratikus ellenzék, sem a népi-nemzeti irányzat hívei nem akarták provokálni a sorsot, és békés megoldásra törekedtek. Ezzel sikerhez juttatták a magyar nemzetet és elősegítették a békés rendszerváltást egész Közép- és Kelet-Európában. Persze ehhez az kellett, hogy a Gorbacsov vezette Szovjetunió újraértékelje önmagát, számba vegye lehetőségeit és lemondjon a térségben betöltött korábbi szerepéről.

A magyar '56 nemzetközi következményei

Az 1956-os magyar felkelés és persze a szuezi válság megmutatta, hogy a Jalta nevével jelzett, befolyási övezetekre osztott világ határai szilárdak. Már az 1955-ös genfi csúcstalálkozó is jelezte, hogy továbbra is érvényes a Jaltában elfogadott elv: a győzteseknek joguk van a saját biztonsági igényeiket más államok rovására érvényesíteni. Ezt a jogot a másik fél nem vitathatja el. Sem az Egyesült Államok, sem a Szovjetunió nem törekszik arra, hogy ellenfele befolyási övezetét erőszakos fellépéssel szűkítse. Egyik nagyhatalom sem meri, akarja a másik fél rovására átírni a világ politikai térképét. 1956 világossá tette: a békés egymás mellett élés jelszava nem pusztán értékvallás, hanem kényszer, az adott haditechnika birtokában a szembenálló felek nem kockáztathatnak olyan konfliktust, amely világháborúhoz vezethet. Nagy tanulság volt 1956 abból a szempontból, hogy a „harmadik szereplők”: a kisebb népek, államok szereplővé válhatnak a nemzetközi politikában, lépéskényszerbe hozhatják patrónusaikat, súlyos kihívássá válhatnak számukra. A kis országok belső válságai is képesek destabilizálni a nemzetközi életet.

¹⁷ Az MSZMP Programbizottságán belül Berend T. Iván vezetésével működő Történelmi Albizottság tanulmánya megjelent a *Társadalmi Szemle* 1989-es különszámában *Négy évtized* címmel.

A Szovjetunió vezetőinek, az előnyök számontartása mellett, 1956 után szembe kellett nézniük a kelet-közép-európai országok fölötti közvetlen irányítás, szuverenitásuk durva korlátozásának hátrányaival is. Az ezeket az országokat vezető kommunista pártok politikai nehézségei, a gazdasági problémák, a kialakuló válsághelyzetek mind a Szovjetunióra ütöttek vissza. A válság rontotta Moszkva megítélését és a válságkezelés, katonai, politikai, gazdasági terhei is ráhárultak.

Nem véletlen, hogy 1957 novemberében a kommunista és munkáspártok tanácskozásán elfogadták a szocializmus általános törvényszerűségeiről és a nemzeti sajátosságokról szóló tételt. Ez lett az a keret ezután, amelyben az egyes országok kommunista pártjai mozoghattak. A tézis módot adott az eredeti szovjet modelltől történő kisebb-nagyobb elmozdulásra, a nemzeti érdekek korábbinál hatékonyabb érvényesítésére a szocialista államok szövetségi rendszerén belül. Nem kétséges, hogy 1956 után kiegyenlítettebb lett a kisebb szocialista országok és a Szovjetunió közötti viszony. Még akkor is igaz ez, ha az SZKP megfogalmazta: a szocialista országok együtt fognak belépni a kommunizmus előszobájába. 1967 végéig a Szovjetunió beérte a felügyelettel, akadt, ahonnan kivonta csapatait. (Itt Romániáról van szó, bár ez az állam sajátos eset azért is, mert itt a nagyszámú magyar nemzetiség miatt erős represszió volt a magyar forradalommal szimpatizálók ellen.) Teret engedett a gazdasági reformok előkészítésének (például Csehszlovákiában, Magyarországon). A változásra, visszalépésre 1968-ban és az 1970-es lengyel válság után került sor. Azonban még a hetvenes évek elején-közepén sem álltak vissza a korai ötvenes évekre jellemző állapotok.

Külön fejezetet képez a desztalinizáció folyamata a térségben. Kétségtelen tény, hogy 1957 nyara után, amikor Hruscsov végleg leszámolt saját ellenzékével, a Szovjetunióban folytatódott a szellemi, politikai enyhülés. Ebben a folyamatban a '60-as évek elején Lengyelország, Magyarország járt elől, de kisebb-nagyobb mértékben a többi európai szocialista ország is – Albánia kivételével – érintve volt. Jól kitapintható volt az átalakulás a szellemi szférában, az ideológiában, a tudományban és a művészetben is. Az, amit olvadásnak, marxista reneszánsznak, új hullámnak hívtak, egyszerre tanúskodik a sztálini múlttal való szembenézésről és az erősödő önkifejeződési igényről, a szabadság utáni vágyról. Nem állítható, hogy mindez kizárólag vagy akár elsősorban a magyarországi események feldolgozásának a következménye. Az azonban vitathatatlan, hogy a térség desztalinizációs folyamatában – a maga természetével és tanulságaival – jelentős szerepet játszott a magyar felkelés.

A magyar '56 nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az Egyesült Államok felülvizsgálja a feltartóztatás és a felszabadítás jelszava köré épülő korábbi külpolitikai stratégiáját.¹⁸ Az 1960 utáni időszakban fokról fokra került előtérbe az amerikai külpolitikában egy realista irányvonal, amely a kelet-európai államokat valóságos érdekekkel rendelkező entitásnak tekintette, és nemzeti létezésükre, nemzeti érdekeikre tekintettel határozta meg a külpolitikai célokat.

*

Ötven év távlatából 1956 a maga hősiességével, széles népi egységével és összefogásával, a nemzeti ellenállással többet jelent egy szabadságra vágyó nép felkelésénél. A felkelés és a szabadságharc megmutatta egy kis nép erejét, lelkialkatát és mozgatórugóit. A bukás azonban jelezte a kis nép erejének végességét, lehetőségeinek korlátait. E korlátok nagymértékben a kor nemzetközi viszonyaiból, a nagyhatalmak érvényes külpolitikai doktrínájából fakadtak.

1956 mondanivalója rávilágított a társadalmi és nemzeti önrendelkezés jelentőségére is. Az abban a korban érvényesülő nagyhatalmi érdekek szempontrendszer szemben állt az önrendelkezés igényével. A világ államai, gazdaságai, társadalmi, kulturái az elmúlt évtizedekben még szorosabb kapcsolatba, érintkezésbe kerültek egymással. A globalizációban jelen van az egyes nagyhatalmak, a nemzetközi vállalatbirodalmak érdek- és szempontrendszere, az egyre teljesebb kölcsönös függés, az egyetemes érintkezés. De ezzel együtt hat a szabadság, a humánus, a kultúra és az emberi közösség utáni identitásigény is, amelyek képessé teszik az embert a múlt, a jelen és a jövő összekapcsolására. 1956 azért fontos ma is, mert kifejezte az emberi, társadalmi, nemzeti szabadságvágyat, önrendelkezési igényt. De többet is tett ennél, amikor a felkelésben felszabaduló energia megmutatta, hogy az emberi léptékű, politikai és kulturális, a történelmen, a sorsvállaláson alapuló közösség; a nemzet nem kiiktatható az emberi-társadalmi viszonyok rendszeréből.

¹⁸ BEKÉS Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmány és válogatott dokumentumok.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996; ERIC HOBBSBAWM: *A szélsőségek kora.* Pannonica Kiadó, Budapest, 1998. 217–221.

GYÁNI GÁBOR**Ötvenhat aktualitásának a titka:
sokfélesége****1.**

A forradalom szorosán vett eseménytörténete, valamint annak előzményei és következményei sok tekintetben ma már jól feltárt kérdések. Sőt: ’56 nemzetközi (vagyis diplomáciatörténeti) beágyazottsága is kielégítőnek nevezhető, bár sokat módosíthat ezen (is) a ma még lappangó sok orosz – és talán amerikai – levéltári forrás jövőbeli hozzáférhetősége. A fő kérdés persze az, miért robbant ki, s hogyan robbanhatott ki egyáltalán ez az elementáris erejű lázadás. Egy további, általam roppant fontosnak ítélt kérdés, hogy milyen divergens politikai elképzelések és törekvések azonosíthatók a nevezetes két hét, valamint a november 4-ét követő bő egy hónap folyamán. Eddig többnyire a forradalom belső egyöntetűségére esett a hangsúly („nemzeti egység”), az utótörténet (vagyis a forradalom emlékezete) fényében azonban az is érdemi problémának tetszhet, hogy mi választotta el már akkoriban egymástól a forradalom táborát. Még akkor is, ha ezek a szétartató irányzatok inkább csak csíráikban mutatkoztak. Ez utóbbi azért fontos, mert a végső kimenet szempontjából jelentősége van, vagy lehet a különböző irányokba mutató, ilyen irányokat sejtető törekvéseknek, amelyeknek a tisztázása a forradalom fogalmi definiálását segítené elő.

Ismert ugyanis olyan, nyíltan persze ma alig hangoztatott elképzelés, mely szerint nem beszélhetünk forradalomról ott, ahol egy bolsevik, Nagy Imre a „forradalom” vezetője. S ismert az a nézet is, amely az 1945–1948 közötti koalícióhoz történő visszatérésben véli felfedezni ’56 hosszabb távon kibontakozó, ám legföljebb csak kontrafaktuálisan előadható (lehetséges vagy inkább legvalószínűbb) történetét. S akkor nem is beszéltünk még a Kádár-kori verzióról, amely igyekezett úgy beállítani ’56-ot, mintha visszatérést jelentett volna a Horthy-rendszerhez.

Arra a kérdésre pedig, hogy milyen lényeges, feltáratlan témákat ér-
zekelek 1956 kapcsán, röviden azt válaszolhatom: a forradalom társa-
dalomtörténetét. Egy kezünkön megszámolhatók azok a történelmi mun-
kák, s azok sem nevezhetők nagyon elmélyültnek és alaposnak,
amelyeknek a szerzői azt a kérdést firtatják: kik és milyen céllal csinál-
ták a forradalmat. A közeli jövőben erre a két kérdésre kellene – gon-
dos kutatásokon nyugvó – feleletet adni ahhoz, hogy a fogalmi megha-
tározás imént említett feladatát megkönnyítsük.

2.

Nehéz a kérdésre korrekt választ adnom, hiszen nincs kellő áttekinté-
sem 1956 teljes historiográfiájáról. Impresszionisztikusan az a felelet
adódik, hogy szemmel láthatólag létezik a hagyományosan jól megala-
pozott baloldali interpretáció vagy forradalomkép, és létezik egy jobb-
oldali. Az előbbi tehát a jobban kimunkált forradalomnarratíva, amely-
nek monográfiák sora feleltethető meg; ez utóbbi sokkal inkább
rapszodikus és fragmentált kép, amelynek készítői ráadásul könnyen és
készséggel kiszolgáltatták magukat egyes politikai erőknél. Ez lerontotta
a történelmi beszámoló hatásfokát, csökkentette plauzibilitását.

A mondottakon túl – reményeim szerint – kibontakozóban van egy
olyan forradalomtörténelmi narratíva is, amely politikailag semleges, még
ha nem is hiányzik belőle valamifajta értéktételezés. Mivel nem köztör-
ténelmi narratívában nyer megfogalmazást, kevésbé köthető valamely
pártideológiához és egyes meghatározott világnézetekhez; itt tartom szá-
mon a forradalom társadalom- és mentalitástörténelmi megközelítését is.

3.

Miután éppen ez a probléma az, amelynek keretében általában 1956-
tal foglalkozom, nehéz röviden nyilatkoznom róla. A kimerítő válasz-
adás helyett a kérdéstről szóló írásaimat ajánlhatom az olvasó szíves fi-
gyelmébe. Röviden mégis hadd jegyezzem meg: '56 emlékeztörténete
számomra jóval izgalmasabb történelmi probléma, mint közvetlenül maga
'56. Ez persze részben saját történelmszemléleti beállítottságomból adódik,
részben azonban abból fakad, hogy ez az utóbbi „történet”, szerzeágazó-
sága okán, bőven kecsegtet kitűnő elemzési lehetőségekkel. A történelmi
(s benne a történetírói) megismerés hermeneutikai feltételezettsége folytán

nincs, vagy nem lehetséges esszenciális forradalomtörténet, csak egyre újabb és újabb interpretációk léteznek 1956-ról (is). Ez tehát az a tényező, amely előtérbe tolja a forradalom emlékezeti utóéletének a kérdését.

Azt bővebben is kifejtettem már korábban, hogy miért nem esem kétségbe a forradalom sokféle, egymástól kirívóan elütő emlékezeti számontartását tapasztalva. Azért, mert egy sajátos értelemben vett mítikus, vagyis afféle megalapozó történetnek tartom '56 mai megítélését; ez pedig magától értetődő módon szüli az esemény, vagy az '56 fogalmában absztrahált eseménysor kanonizálhatatlanságát. Ha idővel kánonná merevedik és rítusként él tovább az 1956-os forradalom emléke, egyszer s mindenkorra elveszíti korábban élvezett egzisztenciális jelentőségét, és pusztán historiográfiai témává szelídül. De ma még messze vagyunk ettől a pillanattól. Mi sem mutatja ezt plasztikusabban, mint az a friss fejlemény, hogy a „központi” '56-os emlékmű ellen egynémely szervezett csoport nyilvánosan is bejelentette a tiltakozását. Ez kétségkívül arra vall, hogy számukra komoly a tétje egy ilyen monumentum minőségének, mint mondhatni szinte mindennek, ami '56 mai emlékezeti módját illeti.

Arra a kérdésre, hogy mennyiben hat ma a forradalom 1989 előtti emlékezete, amely – ne feledjük – ellenforradalomként tudatosította a mondott eseményt, azt válaszolhatom: nagyon hat még, ha csak rejtett módon is. Egyrészt úgy, hogy az akkori politikai propagandába csomagolt forradalomképet tagadó narratívák számára készítette elő a talajt maga a rendszerváltás, és e téren 1989 óta érdemben semmi változás nem regisztrálható. Nincs ugyanis tudomásom Berecz János, a Hollós–Lajtai-szerzőpáros és hasonszőrű társaik műveinek mai újratermelődéséről újabb szerzők jóvoltából.

Másrészt azáltal él tovább a múlt, hogy a Kádár-rendszer megtorló apparátusa által termelt dokumentumok képezik a mai tudományos vizsgálódások egyik döntő és mindenképpen megkerülhetetlen forrásalapját. S abba bizony mélyen bele van kódolva az ancien régime forradalomképe, amelyet olykor szinte lehetetlen is kiszűrni belőle, sőt olykor még a felismerése sem megy egykönnyen. Egy konkrét példára utalva: a forradalom csinálóinak a köre értelemszerűen a későbbi üldözöttek, az úgynevezett ellenforradalmisták (a lecsukottak, az internáltak, a disszidensek, vagy az enyhébb formában üldözöttek és megbüntettek) társadalmi csoportjaival azonosulnak. Magyarán: a megtorló hatalom definiálja számunkra (és az érintettek számára is), hogy kik adták a forradalom társadalmi hátterét. Holott ez a definíció sok tekintetben önkényes, mivel az általa lefedett társadalom *utólagos* politikai konstrukciónak az eredménye, mely konstrukció nem épp a forradalom fak-

tuális valóságát igyekezett tényleges kiindulópontnak tekinteni. Ha pedig így áll a helyzet, akkor nem érdemes szó szerint és túlságosan is komolyan vennünk a nyomoknak ezt a tömegét, bár eltekintenünk sem igen lehet tőle. Hiszen honnan máshonnan vegyük az olyannyira áhított történeti adatokat.

Erre a problémára eddig, sajnos, alig reflektált a történetírás. Holott ez nyilvánvalóan arra vet fényt, hogy akár még a szakszerűség procedúráiba is mélyen, olykor szinte észrevehetetlenül behatolhat – ily módon – az 1989 előtti ellenforradalmi történeti narratíva.

GYARMATI GYÖRGY

Töprengések 1956 októberéről (Válasz helyett)

A felhíváshoz képest nem tudok egy legfontosabb kérdést kiemelni, de több egyenrangú problémán lehet meditálni.

„Ki géppel száll fölébe, annak térkép e táj”

Az 1956. október 23-a környéki napokban antisztálinista (antirákosista) *demonstrációk voltak Magyarországon*. Ezeket az összeomlóban lévő rezsim – utolsó erőfeszítésével – felkelésbe és szabadságharcba provokálta. (A forradalomról majd később.)

Kifejtés. A történeti feltárás jóvoltából manapság már túl lehetne lépni azon a – majdhogynem közkeletű – nyitómondaton, mely szerint „1956. október 23-án forradalom tört ki Budapesten”. Tankönyvekben, összefoglaló kézikönyvekben is kérdéses lehet immár ez a mottószerű indítás, nem is szólva a szakmai tanulmányokról. Annak ellenére, hogy historikusi elbeszélő műfajokban elvárás – kimondatlan konvenció – a velős, lényegre összpontosító bevezető mondat, a „felütés”.

Haladjunk sorjában. 1956 októberére Magyarországon *előrehaladott krízishelyzet, illetve eléggé felfokozott – változást igénylő – közhangulat érlelődött. A memoárok némelyike ennél is tovább megy. Utólag is kérdésként latolgatják, hogy miért nem robbant a feszültség már Rajk László és kivégzett társainak október 6-i eltemetésekor. A rákövetkező két hétben viszont egymástól (még) többé-kevésbé függetlenül, de már nyíltan kezdtek szerveződni a változást mind erőteljesebben szorgalmazó „fórumok” – Budapesttel egyidejűleg – különböző vidéki városokban is. Többnyire ott, ahol egyetemek, főiskolák voltak, de azon kívül is. Legközismertebb a szegedi egyetemisták MEFESZ-t alapító szervezkedése, de a fővárosi*

Petőfi Kör „mintájára” hasonló – már intézményesült formát – mutatott az erjedés: Pécsen szintén Petőfi Körrel, Debrecenben a vitasorozatot indító Kossuth Körrel, Kaposvárott a Zrínyi Körrel, Veszprémben a Batsányi Körrel. Miskolcon az *Avas* kávéházat – helybéli literátorok, művészek, újságírók törzshelyét – ekkoriban már a pártbizottságon is csak *Pilvax*nak emlegették, igaz, ott pejoratív felhanggal. Rajkék temetésének másnapján egy váci üzem igazgatója azon kapta – munkája szerint textilmintákat tervező – alkalmazott grafikusát, hogy a Kossuth-címer különböző változatait metszi éppen. A kérdőre vont válasza: „azokra hamarosan szükség lesz”. Debrecenben október 23-án már délelőtt „összegyetemi” – az ottani egyetemek és középiskolások diákjainak közös – tüntetése zajlott a Kossuth Lajos Tudományegyetem előtti tágas parkban, ahol a korábban külön-külön fogalmazott követeléseikből szavazták meg az „egységes” listát. Sopronban, a pesti Műszaki Egyetemhez hasonlóan, 22-én délután diákparlament véglegesítette a háromszintű – országos politika, egyetempolitika és helyi specifikumok – követelményrendszert, amit október 23-án már megyszerte terjesztettek és diskuráltak róla, míg a városban a budapesti délutáni felvonulással egyidejűleg zajlott a helyi demonstráció.

Bár elsősorban a *vidék* szimultán tettekészségét kívántam néhány példával illusztrálni, mindmáig méltatlan feledése miatt említem, hogy a MEFESZ szegedi megalakulása előtti napon, október 15-én ugyancsak viharos diákgyűlés volt a budapesti Képzőművészeti Főiskolán is. Az itt megfogalmazott követelések között – a többi univerzitást megelőzve – szerepelt már március 15. ismételt piros betűs nemzeti ünneppé nyilvánítása, illetve egyebek mellett a Sztálin-szobor eltávolítása. A lényeg azonban az, amit fentebb említettem: nemcsak a fővárosban fordult demonstrációba a számos összetevőből gerjedő feszültség – a kitüntetett október 23-i napon sem.

Exkurzus. Ha lehet, mentségül említendő a Budapest-centrikus leírások kapcsán, hogy több évtizedes – részben huszadik századi történelmünkkel is összefüggő? – „szakmai tradícióról” van szó. Néhány évvel ezelőtt azzal tisztelt meg a Magyar Levéltárosok Egyesülete, hogy országos konferenciájukon rám bízta a referálást a magyarországi levéltárak gondozásában kiadott munkákról. Pontosabban arról, hogy a modernkori Magyarországról (1848-tól) az elmúlt negyedszázadban közreadott kiadványaik – különböző periódusokra vonatkozóan – mennyiben „fedik le” az ország különböző területeit, illetve hol, milyen témakörökben vannak hiátusok, „fehér foltok”. Most csak azon vonatkozásokat említem, ami a szóban forgó tárgykörhöz illeszkedik. Két általánosítható tapasztalat adódott.

Az egyik, hogy az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc története a jelentősebb települések bezárólag jól feldolgozott, beleértve a

levéltári forrásokon túl a korabeli naplókat, visszaemlékezéseket, és már ekkor is érdemleges előrehaladás látszott az 1956-os forradalom és szabadságharc helyi, regionális feltárásában, „a vidék forradalma” tárgykorban is. Persze 1848–49 történetének minuciózus feltártságát számottevően előmozdította, hogy éppen túl voltunk az akkori forradalom és szabadságharc 150. évfordulóján (1998), s annak már a – publikációkban rendre 2–3 évet késő – szakmai hozadéka is napvilágot láthatott. 1956 kapcsán pedig az 1990 után szinte azonnal megindított országos léptékű forrásfeltáró pályázatok szakmai hozadéka kezdett beérni – Szabolcs-Szatmártól Zaláig –, részben megyei dokumentumkiadványokban, részben „helytörténeti” tanulmányok sorában. Ehhez képest volt szembetűnő, hogy mennyire esetleges a dualizmus korának, különösen a Horthy-korszaknak „vidéki” feltártsága. Az kevésbé volt meglepő a kiadványokat tanulmányozó recenzens számára, hogy a második világháború utáni időszak jószerivel csak 1948-ig érdemelte ki a fejüket feltárásra adók figyelmét.

A másik tapasztalat viszont egy – már jóval a rendszerváltás előtt mutatkozó – markáns szemlélet-, illetve interpretálásváltás volt, alapvetően a huszadik századi tárgykorokat illetően. A hetvenes évek közepéig meghatározó jellemzője volt a leírásoknak – lett légyen szó akár Horthykori, akár 1945 utáni témaválasztásról –, hogy azokban a helyi, regionális történések úgy ábrázoltattak, mint a központi (fővárosi) politikai fejlemények derivátumai. Mintha csak sablonnal, vagy recept alapján helyettesítették volna be a „nagypolitika” helyi szervezeteinek, személyiségeinek működési jellemzőit, karakterét. Ehhez képest mutatkozott egy „átmeneti” időszak a hetvenes évek második felében, majd a nyolcvanas évek elejétől már azok a helytörténeti feldolgozások váltak dominánssá, amelyekben a differencia, az országos „központi” fejleményekhez képest a helyi sajátosságok, a *genius loci* kerültek előtérbe, vagy legalábbis súlyuknak megfelelő tárgyalásra a narrációban.¹ Noha az utóbb említett példázatokban – mint utaltam rá – épp a kevésbé feltárt huszadik századi korszakokról van szó, ezekből is leszűrhető annyi, hogy sokkal színesebb, helyi-területi sokféleséget tükröző volt „az ország története” annál, mint amit az átfogó kormonográfiák, összefoglalók, kézikönyvek – a politikai centrum jellemzőire koncentráva – megjelenítenek.

Általánosítva: a Magyarország történetét tárgyaló munkákban az első világháború végi országszétdarabolás (Trianon) nemcsak mint meghatározó történeti cezúra jelenik meg, hanem a történelmi kép horizontja is beszűkül. A korábbi időszakokat illetően szerves részét képezik a megjelenítésnek a „Szent-Istváni Birodalom”, a Magyar Királyság különböző fertályai, beneficiumai, – mai zsargonban – régiói is. Ehhez képest

a „trianoni Magyarország” históriai képe – napjainkig bezárólag – zömmel megelégszik a Parlamentben, a kormányzati körben és pártközpontokban történtek felelevenítésével. Ami olvasható, az jórészt a kormányzati negyed, a „politikai city” története. Megáll a vizsgálódás a pesti oldalon a Nagykörútnál, s ennek nyomvonalán nyúlik át Budára a Gelért Szállótól a várnegyedig. A „Lássuk Uram Isten, mire megyünk ketten!” attitűdjével mintha önkezünkkel (tollunkkal) csonkítanánk tovább az amúgy is körülmélt évezredes szálláshelyet. Ehhez képest tűnik úgy – a helytörténeti forrásokból építkező, bár még mindig elégtelen számú feltárások alapján –, hogy Trianon ellenére sem kisebbedett meg annyira az ország, amennyire egyveretű, unisono ennek huszadik századra vonatkozó történeti megjelenítése. Bár évszázados törekvés volt a mind több létszféra magá alá gyűrni próbáló centralizálás – nota bene egymást követő ellenlábás rendszerekben is –, ez viszont még a század második felét kitöltő pártegyeduralom alatt sem sikeredett olyan tökéletesre, hogy az egyes megyéknek, városoknak ne maradt volna „saját arca”. Nyers leegyszerűsítéssel: Budapest az ország fővárosa, kormányzati központja, s mintha a huszadik századdal foglalkozó történetírás is táplálná azt a beképzelt tévhitet, hogy „itt történik minden”. De azon túl még van egy történeti feltárára váró, sokarcú 90 000 km²-nyi ország is...

Visszatérve a fősodorhoz: 1956-ot illetően nemcsak arról van szó, hogy Budapesten kívül a „vidéki Magyarországnak” megyénként, városonként saját arca volt – karakteres helyi szereplőkkel –, s ezek együttese adja ki az országtörténetet, hanem arról is, hogy ez már jelenleg is kellően feltárt (publikált), így érvényesíthető az összegző történeti leírásokban.²

„A hetedik te magad légy!”

Az 1956. októberi robbanás mind a politikatörténeti, mind társadalomtörténeti nézőpontból időben messzebbre visszanyúló és aktuális megpróbáltatások (meghurcoltatások) összetorlódásának eredménye.

¹ Ezt azért csak az első világháború utáni – „rövid” huszadik századi – időszakra nézve állapítom meg, mert 1848–49-re, illetve a dualizmus korára vonatkozóan mindvégig jellemző maradt a helyi sajátosságok érdemük szerinti felelevenítése.

² A valóban számos – elsődlegesen vidéki levéltárak és levéltárosok nevéhez köthető – publikációkon túl most csak a Szokolczai Attila által írt, illetve szerkesztett munkákra utalok. *Az 1956-os forradalom és szabadságharc.* Budapest, 1956-os Intézet, 2001; *A vidék forradalma I–II.* 1956-os Intézet-Budapest Főváros Levéltára, 2003, 2006.

Kifejtés. Az 1956-os magyarországi forradalmat tárgyaló munkák általában kétféleképpen kezdődnek. A monografikus leírások, illetve a tággabb lélegzetű memoárok a második világháború vége (1945) környékén veszik fel az előtörténet fonalát. Akiknek ennél rövidebb terjedelem adatott, azoknál – tartalmát tekintve – szinte egyezik a kezdő mondat: 1953. március 5-én meghalt J. V. Sztálin. Mindkét nyitány értelemszerű, tárgyilag indokolható a maga nemében. Ezzel együtt is úgy gondolom, hogy érdemes kicsit korábbra visszapillantani. Az egyik *eszmetörténeti*: „mintakeresés”, abból kiindulva, hogy a magyar közgondolkodás erősen historizált, krízishelyzetekben (is) rendre szívesen nyúl vissza történeti előképekhez. Különösen úgy, hogy ötvenhatnak nem volt *olyan* Vormärz-előjátéka – *eszméket-változásokat érlelő „elhúzódó kegyelmi pillanata”* –, mint amilyen az 1848-at megelőző bő két évtized, a reformkor volt. A másik *társadalomtörténeti* közelítés: mi minden halmozódott járulékos elemként, ami a közvetlen (aktuális) *sérelmek mellett* gerjesztője lehetett a robbanásnak.

1. A politikatörténeti előzmények eszmetörténeti recepciója

Magyarországon a huszadik században összesen kilenc rendszerváltás – illetve rendszerváltási kísérlet – történt. Ezek sorában 1956 a hetedik volt, tehát már ennek is számos előzetes cezúrára kellett „reflektálnia”. Vegyük őket sorra úgy, hogy az évszámokhoz csak egy-egy nevet, illetve szimplifikáló jelzőt kapcsolok, a rendszerváltás (vagy -kísérlet) karakterét érzékeltetendő. 1918 – Károlyi Mihály, polgári demokrata próbálkozás; 1919 – Kun Béla, a leninista bolsevik diktatúra derivátuma; 1920 – Horthy Miklós, konzervatív autoriter rendszer; 1944 – Szálasi Ferenc, nemzeti szocialista kísérlet; 1945 – korlátozott (protoszovjet) parlamentarizmus, kezdettől a Vörös Hadsereg és a szovjet dominanciájú Szövetséges Ellenőrző Bizottság befolyása alatt; 1948 – Rákosi Mátyás, a sztálinista bolsevik diktatúra derivátuma; 1956 – Nagy Imre, nemzeti kommunizmus; 1957 – Kádár János, opportúnus kommunizmus; 1990 – „Vissza Európába!” (Öntudatosabbaknak: visszaszerezni a minket – úgymond – tradicionálisan megillető helyet az európai közösségben. A klasszikus diplomácia nyelvén: *Concert of Europe*.)

Leegyszerűsítő átlagolással Magyarországon a kalendárium szerinti évszázad majd minden évtizedére esett egy ilyen sorsforduló. Ha pedig ezt leszűkítve a közkeletű „rövid huszadik század” formulát használom – értve ezen az első világháború végétől a legutóbbi rendszerváltásig tartó időszakot –, akkor Magyarországon átlagosan nyolc évenként történt

politikatörténeti cezúra, rendszerátalakítás, vagy legalábbis erre irányuló kísérlet. Tézisszerűen: a magyarországi rövid huszadik századi története politikatörténeti szempontból nagyon töredezett, mindazonáltal belefért egy hosszabb életútba. Akik mondjuk az első világháború környékén születtek és megadatott számukra 75 évnyi – vagy ennél több – evilági lét, azok kortársként kilenc rendszerváltóan markáns politikai fordulatról adhatnak számot önéletrajzukban (a közismertebbek közül: Kosáry Domokos, Király Béla, Fejtő Ferenc).

Politikatörténeti mintaként és/vagy eszmetörténeti előzményként „hova nyúlhattak vissza” azok, akik 1956-ban mást akartak, mint a fennálló rezsim (és annak ideológiája)? A felsorolt és szinte egymás sarkát taposó huszadik századi cezúrák mindegyikével gondban voltak. A magyar közgondolkodás 1918 apropóján sem a polgári demokratikus átalakulás kísérletére asszociált. Sokkal inkább arra, hogy a világháború elvesztése nyomán ez torkollott a trianoni békébe, ami az úgynevezett történelmi „Nagy-Magyarország” kétharmadának elvesztésével járt. Nem is szólva az utána következőkről. Aligha szorul indoklásra, hogy a felsorolt további elődrezsimek miért nem váltak 1956-ban gondolati előképpé. Pontosabban: félig-meddig azzá lett az egyik – az 1945–47-es koalíciós időszak –, amit történelmi allúzióval kiegészítve behelyeztek egy valóban forradalmi ikonosztázba: döbbenetes intenzitással hasznosították újra 1848–49 szimbolikáját, verbális toposzait.³ Az ország különböző helyein pontokba szedett követelések hosszú sorát összevetve két nagyobb tematikai csoport összeillesztése tűnik szembe: a második világháború utáni koalíciós-köztársasági időszak és az 1848-as forradalmi minta. Mondhatni az évszázaddal korábbi forradalom 1948-as centenáriumai – de még Rákosi ante/Sztálin ante – időpillanata.

Az 1956. októberi felkelés követeléseinek egy erősen historizált és nemzeti színezetű – azaz markánsan szovjetellenes – éle volt, de a jelszavak sokkal inkább valamifajta rezsim-korrekciót tételtek, semmint gyökeres rendszerváltást. Ilyen értelemben igaz az, hogy a főleg egyetemi diákgyűléseken fogalmazott követelések nem úgynevezett „polgári restaurációt”, tőke alapú repríz kívántak. Az októberi nyilvánosságban megjelent követelések zőme nem lépett túl a kommunista hegemoniájú politikai berendezkedés „javított kiadásán.” Egy garanciális elemekkel körülbástyázott, valóban „népi demokratikus” formációra Bibó

³ Erről részletesebben szöveg a *Március hatalma, a hatalom Márciusa* című könyv *Március – októberben* című fejezetében, illetve a *2000* című folyóirat 2006. októberi számában, *Kossuth-címeres forradalom 1956-ban* címmel.

István készített javaslatokat. A politikai kereteket tekintve maga is a második világháború utáni 2–3 évben működött (korlátozott) parlamentarizmus kormányzó pártjainak „újszövetségén” töprengett,⁴ ami a munkásönigazgatás intézményeivel gazdagodott volna. *Valami „harmadik utasság”, a Németh László nevéhez kötődő „minőségszocializmus” vágyálma keveredett a jobb szocializmust, demokratikus szocializmust velleitással.* Olyasmi, amit évtizeddel később – az 1968-as csehszlovák törekvésekhez, illetve Dubček nevéhez kötötten – kereszteltek el „emberarcú szocializmusnak”.

Exkurzus: A Petőfi Kör (nomen est omen ’48-as allúzió) – miközben az erjedés, a kibeszélés leginkább közfigyelmet keltő fórumává lett – jellegeből (és a körülményekből is) adódóan nem volt alkalmas programalkotásra, ugyanakkor a „mást akarunk” velleitást nevéen túlmenően is összekötötte a forradalmi előképpel, 1848-cal. „A Petőfi Kör ifjúsága az ország megmentője. A Petőfi körösök is kommunisták, de magyar kommunisták, akik nem akarják másolni az orosz módszereket. Annak a szellemi forradalomnak, amelyet a Petőfi Kör indított el, folytatása lesz. Ha mi, Petőfi körösök vagyunk a mai márciusi ifjak [...] akkor Nagy Imre a mi új Kossuth Lajosunk.”⁵ A kijelentésnek a valósághoz való viszonyánál inkább vet fel kérdéseket a kollektív öndefiníálás kontextusa. Még ha leszámítjuk is, hogy a fentebbi sorok megfogalmazója, Ember Mária a Kör egyik vezetőjének, Hegedűs B. Andrásnak a felesége volt, közvetít valami meggondolni – netalán vizsgálni – valót az ide tartozók akkori

⁴ Azért mondom, hogy „töprengett”, mert Bibó István – politikai gondolkodóként – egy lehetséges demokratikus berendezkedés elvi alapjait, gondolati kereteit vázolta, s nem „cselekvési programot” fogalmazott. Ráadásul Bibó ezen – október–november fordulóján fogant – írását alig tucatnyian ha ismerték, a jugoszláv öngazgató szocializmus ideáját meg mondjuk ötször annyian. Rainer M. János megfogalmazásában „ez döntően képviseleti demokrácián alapuló (de azért közvetlen, »önigazgató« formákat is tartalmazó) politikai rendszert és széles köztulajdonon alapuló szociális államgazdaságot jelentett”. (RAINER M. János: *Az eszmék útja, előzmények és események.* In: KIRÁLY Béla–Lee W. CONGDON (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltíprások és győzelmük, 1956–1999.* Budapest, Atlanti Kutató Társulat, 2001. 40.) De az öngazgatás teóriája nem mibenléte ismeretében indukált szimpátiát, hanem inkább azért, mert ez sem volt szovjet... Ha ennek voltak nálunk akkoriban valódi ismerői, akkor azzal is tisztában lehettek, hogy miközben az Tito „különutas” kirakatpolitikájának a része, hatalomszociológiai közelítésben az öngazgatás fórumai is szigorú pártkontroll alatt álltak.

⁵ Ember Mária 1956-ban a *Magyar Nemzet* riportere volt. Nem tudni, hogy az idézett mondatok hol hangzottak el, mindenesetre Ivan Szerov, a KGB elnöke úgy idézi az SZKP KB számára készített 1956. július 26-i tájékoztatójában, mint a magyar belügyminisztériumban működő főtanácsadójuk információját. *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. Válogatta és jegyeztelte: V. Szereda–A. Sztikalin. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1993. 69–70. Az idézett szöveg azonos tartalommal, csak stilisztikailag eltérő fordításban olvasható: GÁL Éva, HEGEDŰS B. András, LITVÁN György, RAINER M. János (szerk.): *A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1993. 29–30.

identitástudatából. Azonnal felmerül persze az is, hogy mennyiben azonosult ezen kijelentéssel a maga korában a Kör többi vezetőségi tagja, akiknek egyelőre a pontos – és idővel változó – személyi köre sem ismert.⁶ (Azaz, utalva a *Múltunk* első körkérdésének „feltáratlan témák” iránti érdeklődésére, ezek közé sorolható a Petőfi Kör – szakmai konvenciók szerint eddig megíratlan – története. Miközben ’56 krónikásai hosszabban-rövidebben mindannyian felidézik a Petőfi Kör *vitaülése*in elhangzottakat, magának a Körnek a története még monográfusra vár.)

Lehetséges azonban a fentebbi idézetnek egy másik olvasata is. Déry Tibor a Kör június 27-i úgynevezett sajtóvitáján a márciusi ifjak követésére buzdította „az ’56-os ifjúságot”.⁷ Az iniciativa – jóval a robbanás előtt – megelőlegezte 1848 és 1956 kézfogását. Ősszel pedig szó szerint újjáéledt 1848 szinte teljes szöveges, képi és szervezeti „kelléktára”, miáltal az októberi Március *önjogon* szervesült bele a magyar patrióta-forradalmi tradícióba. Annak dacára, hogy Kádárék az „ellenforradalom” minősítéssel a régről ismert „jogeljátszás” bélyegét próbálták rásütni, s annak ellenére, hogy 1990 óta is tapasztalható fanyalgás a tekintetben, hogy – elsődlegesen a kommunista participáció miatt – helye lehet-e Októbernek a modernkori Magyarország Feszty-körképén.

Összegezve: A demonstratív patrióta hevülethez adaptálhatóak voltak a történelmi allúzió szimbólumai, jelszavai, de „egy szélesebb reformkor” hiányában (a merev keretek szorításában) a jelszavak nem kristályosodhattak konzisztens és közismert programmá. A partitúra címlapja mögött megkomponálatlan maradt a kotta dallama-szövege.

2. Társadalomtörténeti közelítés: régebb óta egymásra torlódtó és aktuális sérelmek a robbanást gerjesztő összetevők között

Magyarországon 1945 és 1949 között két egymásba csúszó rendszerváltás ment végbe. Az évtized végére teljesedett ki a „kapcsolódó-módosító” gazdasági, társadalmi és politikai rendszerváltás, ami egyes elemeiben a második világháború után rögtön megindult. Ilyen méretű – és ilyen rövid idő alatt keresztülerőszakolt – tulajdonváltás nem ismert

⁶ Hegedűs B. András egy helyen azt vetette papírra, hogy „a DISZ vezetése [ennek égíse alatt szerveződött a Kör – Gy. Gy.] hivatalból magát tekintette a forradalom örökösének”, de írása sokkal inkább memoár – annak összes jellemzőjével –, semmint történeti analízis. HEGEDŰS B. András: Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma. In: HEGEDŰS B. András, RAINER M. János (szerk.): *A Petőfi Kör vitái, I.* Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE ÁJK, 1989. 11.

⁷ STANDEISKY Éva: *Írók lázadása.* Budapest, MTA, 1990. 162.

a magyar történelemben. A Rákosi Mátyás kommunista pártfőtitkár nevéhez kötött diktatúra a társadalmi létszférák minden szegmensében totális alávetettséget teremtett. A magántulajdon felszámolásával egyidejűleg épült ki a politikai és adminisztratív terror intézményrendszere, százezrek meghurcolásával, börtönnel, kényszerkitelepítéssel, internálással, ingók és ingatlanok elkobzásával. Ez a korábbi birtokos eliten túl a tradicionális középosztály felszámolását és tömeges deklasszálódását jelentette. Az ötvenes évek első harmadára azonban már nemcsak arról volt szó, hogy a hidegháborús iparosítási és fegyverkezési örület – a korabeli pártzsargon szerint – az „egykori kizsákmányoló osztályok, rétegek” javainak elvonásából finanszíroznák. (Ez összességében sem volt elég a rendszert kormányzók ambícióinak kielégítésére.) Éhkoppon robotolt a rendszer saját bázisának tekintett „munkásosztály” és az ennél is nagyobb lélekszámú agrárnépesség. Időnként nemhogy a jövő évi vetőmag, de napi „betevő falat” sem maradt a falvakban, ott, ahol „az ország kenyerét” természetették. A nincstelenség szempontjából alig volt különbség a szovjet típusú kolhozokba kényszerített „szövetkezeti parasztság” és a kollektivizálásnak még ellenálló magángazdaságok között.

Számosan leírták (leírtuk) már, hogy a rendszer által kedvezményezettnek hirdetett ipari munkások bérének átlaga sem érte el 1956 elejére a közkeletű viszonyítási alap – az 1938-as utolsó békeév – 90 százalékát, s ennél is alacsonyabb szinten, 65–80 százalék között mozgott a parasztság különböző rétegeié. De ez csak a történet egyik fele. Az egy aktív életpályán belüli gyakori rendszerváltások következtében 1956-ig számosan lehettek egyszer „a hatalom emberei” – vagy legalább is kedvezményezettjei –, máskor meg a gyorsan rákövetkező „ellen-rezsim” páriái. Hétköznapi közelítésben mindenkinek alkalma volt elegendő számban ellenségeket gyűjtenie – saját szűkebb-tágabb környezetében is. Társadalomtörténeti szálon közelítve: két világháború effektív veszteségei, a rákövetkező jóvátételi kötelezettségek és az ezzel összefüggő nagyarányú inflációs periódusok, az 1929–1933-as világgazdasági válság egyéni, családi, egzisztenciális ellehetetlenülései úgy követték egymást, mint a bibliai hét szűk esztendőök. Mindezek azért voltak halmozottan romboló hatásúak, mert *a jelenlévő, jórészt ugyanazon társadalom nagyobbik részét érintő egymás utáni „csapások” között szinte nem maradt regenerálódásra módot adó időszak.*

Ezt csak súlyosbították a politikai rendszeringák visszatérően szélső pontig való gyakori kilengései. A világháború után a „Tied az ország, magadnak építed!” jelszóval jellemezhető demokratizáló intézkedéseknek – falvakban tömeges *földosztás*, iparvidékeken „üzemi bizottságok”

szervezésével tették az újjáépítés részesévé a gyárak, bányák munkásait – kezdetben volt pozitív hozadékuk. Ezt azonban fokozatosan eliminálta egyfelől az erőszakolt téeszésítés, másfelől az ipari termelési hajsza, az egymás nyakára hágó kampányőrület, amit 1948 után elszenvedni kényszerült valamennyi, az új rendszer kedvezményezettjének hirdetett társadalmi csoport is. Folytatódott az a – korábbra visszanyúló – kényszerpálya, hogy milliónyian kényszerültek egy-egy aktív életpálya ideje alatt többször is „mindent előlről kezdeni”. Ezt a már több generációt próbára tevő társadalmi deficitet súlyosbította tovább a Rákosi-korszak szinte minden réteget végtelékig sarcoltató életszínvonal-politikája, amihez korábban nem ismert kíméletlenségű és kiterjedtségű intézményesített terroruralom párosult. Az addig ismert diktatúrákhoz képest a sztálinista (Magyarországon rákosista) rendszer egyik sajátossága volt, hogy saját elnyomó apparátusában sem bízott. A beosztott (nem vezető státusú) pártkáderek zöme nem tartozott a nómenklatúra azon kiváltságos köréhez, amelynek tagjai a külön-magazinokban mindent megvehettek, amire szükségük volt, és ők is ugyanúgy félhették az Államvédelmi Hatóság – bárhol, bármikor feltűnő – fogdmegjeit, mint az obligón kívüli milliók.

Régebben elterjedt szokás volt, hogy a Biblia várát (üres) oldalaira jegyezték a família történetének fontosabb eseményeit – többnyire születést, esküvőt, halált. Ez volt az egyszerűbb családok „historia domusa”. Az ötvenes évek közepéig, ugyanitt (virtuálisan) regisztrálva a maguk mögött tudott fél évszázadban megélt családi invertárvesztéseket, kismimizéseket, meneküléseket, el- és meghurcoltatásokat, a lajstrom már majdhogyanem önálló füzetet igényelt volna. Aligha különíthető el pontosan, hogy ebből mennyi köthető kifejezetten Rákosi Mátyás regnálásához, de a kalkuláció alapja aligha matematikai arányszámítás volt. Sokkal inkább a deprimáltság, a kilátástalanság „élettársá válása” növelte az elégedetlenség-potenciált. Az ötvenes években Rákosi azt a politikai tőkét is elherdálta, ami az 1945-ös rendszercezúra nyomán – százezrek kedvezményezetté tételével – kamatoztatható lett volna. (Az „ősi juss”, a generációk óta vágyott saját parcella éppúgy délibábnak bizonyult, mint az üzemi bizottsági munkásparticipáció.) A tényleges veszteségek, a kisiklott-megbicsaklott újrakezdések egymásutánja, a vélt és valós sérelmek halmozódása, az aggregálódott meghurcoltatás-dózis és többszöri kifosztottságtudat közelített a – *nehezen meghatározható, de közösen érzett* – tűrészatárhoz.

Az eddig sorolt feszültségpotenciált két további – köztörténeti és szociológiai – mozzanat segítette robbanásközeli helyzethez. Az egyik a „szűkkeblű” rehabilitáció. 1956 első felében, különösen azután, hogy a koncepciók perек kapcsán Rákosi Mátyás beismerni kényszerült irá-

nyítói szerepét, felelősségét, ha át még nem is szakadt a gát, de egyre több forrásból tört elő – mindinkább nyilvános fórumokon is – a sérelmek felhánytorgatása. A megelőző másfél évben számos – egykor vezető párttiszséget viselő – kommunista politikai elitelt került szabadlábra. Perújrafelvételi eljárásaikban, illetve politikai rehabilitációs vizsgálataik során számos tanúkihallgatás is történt. Többen állásba is kerültek, és 1956 tavaszától egymás után szabadultak az egykori szociáldemokraták is. Szűkebb baráti, társasági összejöveteleken, „veterántalálkozókon” kerültek terítékre a „hogyan volt” kérdései. Intézmények, vállalatok különböző ünnepi apropóból szervezett rendezvényeire már ezen „régikollégák” is meghívást nyertek. A megnyíló szájak, a kibeszélések révén vált mindinkább kritikus tömeggé a törvénytelenségek garmadája. Az akkori „nyilvánosság klubnak” számító Petőfi Kör vitaulésein többen megjelentek – és hozzá is szóltak – a koncepciók perék életben maradt meghurcoltjai közül. Sorra hullottak ki a csontvázak a szekrényből. Ha tetszik, hozzájuk képest (is) tett egy finom distinkciót ugyanezen a fórumon a szintén frissen rehabilitált Újhelyi Szilárd: „Itt már nem egyes csoportokat, hanem egy egész országot, az egész népet kell rehabilitálni.”⁸ A krónikás ugyan „elhallotta”, általánosítva jegyezte le a ténylegesen mondottakat,⁹ de a közérület, a közhangulat szempontjából az idézett verzió mégsem konfabuláció. Azt rögzítette, amit – ő is, más is – kihallani „akart” belőle.

Akárhogy is hangzott valójában az Újhelyi-féle iniciativa, valós problémát, a rehabilitálások fonákságát jelezte. Nevezetesen azt, hogy justizmordok felülvizsgálata az úgynevezett munkásmozgalmi kérdésekre – a kommunistákra és a volt szociáldemokraták egy részére – korlátozódott. Azon meghurcoltak esetében viszont, akik nem tartoztak a nómenklatúrához – ezek száma százezreken volt mérhető –, fel sem merült, hogy ők is a korábbi években mindenütt ellenséget kereső/találó hisztéria áldozatai. Többnyire maradtak a rács mögött, illetve ha – büntetésüket letöltve vagy amnesztiával – szabadultak is, rehabilitálásuk szóba se jöhetett. Utóbbiak továbbra is megbélyegzettként viselték a „priaszosok” egzisztenciális és joghátrányait. Míg a justizmordokat a társadalommal szembeni „egészpályás letámadás” jellemezte, a rehabilitáció „pártbelügy” maradt. Az előbbi éppúgy indukált tömeges sérelmet, mint az utóbbi. (Bár ismereteim hézagosak, eddig ez az anomália is alig tematizálódott az ’56-os szakirodalomban.)

⁸ HEGEDŰS B. András: i. m. 21.

⁹ Újhelyi Szilárd felszólalását lásd HEGEDŰS B. András, EMBER Mária (szerk.): *A Petőfi Kör vitái. VII.* Budapest, 1956-os Intézet, 1994. 199.

A fentebb megelölegezett másik – szociológiai – összetevő egy generációs „rásegítő faktor” volt a robbanáshoz vezető úton. A világháború után gyökeresen átalakult az oktatási – ezen belül a felsőoktatási – rendszer. A főiskolások, egyetemisták zöme munkás- és parasztszülők gyerekeiből rekrutálódott, miközben a tudományok csarnokait látogathatók köre számottevően bővült. Ez a generáció jórészt már a világháború utáni évtizedben, a változó rendszer(ek) „saját neveltjeként” szocializálódott. Úgy, hogy a szakanyag mellett – nem ritkán annak rovására – az aktuális pártpolitikai rángatózásokhoz igazodó ideológiai tárgyak penzumait kellett elsajátítaniuk. De a szekularizált hittanhoz képest egyvégtében a tananyagot kontrakarírozó napi gyakorlattal szembesültek. Azzal, hogy miként is szenved meg közben saját családjuk – szülők, nagyszülők, szűkebb-tágabb rokoni kör – a pártegyeduralom sanyargatásait. A szülők megnyomorítottsága és saját maguk – tanulmányaikhoz képesti – megcsalatottsága feszítette a rációval fel nem oldható ellentmondást. Nemcsak a „határ a csillagos ég” megalomániája és a hétköznapi valóság között vált nyilvánvalóvá az intézményesített „rendszerhazugság”. A hétköznapi normalitás sokkal szerényebb várakozásai sem tűntek elérhetőnek. Dehogyan akartak ők Kossuthok, Petőfik lenni. Az elviselhetetlen anomáliák csináltak belőlük muszáj Herkuleseket, hogy aztán ők, a népfia diákok meneteljenek – szüleik követeként is – az október 23-i felvonulások első soraiban. Ezzel a családi *háttérrel* bizonyosan szélesíthető a felkeléssel azonosulók társadalmi reprezentáltsága. (A mindenkoron természetes szülői aggodalmak ellenére.)

Összegezve: a hosszabb idő óta egymásra torlódó – „nem jutunk öt-ről-hat-ra” – megpróbáltatások, a többgenerációs megcsalatottságtudat éppúgy gerjesztették az októberi robbanást, mint a regnáló rendszertől elszenvedett aktuális sérelmek, meghurcoltatások. A korabeli pártellenzék, annak szószólói és csendes organizátorai alapvetően a reformátorok – zárt, vagy legfeljebb „félígáteresztő” – társaságaként próbáltak reparálni a rendszeren. Ami ehhez képest más lett,¹⁰ ahhoz a fentebbi okokból felhorgadó, széles körű – szinte minden társadalmi réteget átható – „elég volt” közérzulete is kellett. Sokszálú, különböző motiváltságú és eltérő intenzitású elutasítás került egymás közelébe 1956 októberére Magyaror-

¹⁰ A „tűz csiholóinak” kibillent státusát – az általam ismert munkák közül – Kövér György fogalmazta meg a legplasztikusabban: „A magyar ötvenhat 13 napját a Nagy Imre köré csoportosuló entellektüelek ráadásul nagyrészt azzal töltötték, hogy próbálják megkeresni a nekik illő szerepet a végül nem általuk írt, kezdetben érthetetlen forgatókönyv történelmi lapjain.” KÖVÉR György: *Losonczy Géza*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 261.

szágon. Az október 23-a környéki napokra sok minden vajúdta magát – az ország több pontján szinte egyidejűleg! – közel azonos irányultságú demonstrációvá. A megbénulóban lévő rendszer kétségbeesett reagálása provokálta ezt felkelésre, s az itt állomásozó szovjet csapatok – Gerő Ernő nevéhez köthető – mozgósítása, illetve bevetése pedig szabadságharcá.

„Minek nevezzetek?” vagy „...néven nevezni”

Koherens gondolati rendszerbe illesztve 1956 őszének legkülönbözőbb elnevezései lehetnek relevánsak.

Losonczy Gézáról írott biográfiájában Kövér György aprólékosan számba vette 1956 októberének különböző visszatekintő nominációit: többfajta jelzős *felkelés*, többfajta jelzős *forradalom*, *lázaadás*. Emellett oknyomozóan kereste a jeles nap, október 23. velleitáseinak nevesíthető változatait is („lengyel típusú átalakulás”, „demonstráció”), amely napnak – kifutását tekintve – két jellemzője volt. Az egyik, hogy a szervezők és az ellenzők egyaránt azon drukkoltak, nehogy „antiszocialista irányt” vegyen a tüntetés, a másik pedig, hogy estére „átcsaptak a fejük felett az események”.¹¹ Miközben már a kortárs résztvevők is „csereszabatos” fogalmakként használták a felkelés, a forradalom, a szabadságharc formuláit, azon külföldön megjelent munkát esetében, amelyeknek a szerzője sem magyar – bár esetenként ott is –, inkább találkozunk 1956 felidézése során az *uprising*, *aufstand*, *insurrection*, *revolt* (felkelés, lázaadás) kifejezéseivel, mint a *revolution* (forradalom) használatával.

A rendszerváltás során/után Magyarországon toposszá emelt 1956. *októberi forradalom* és *szabadságharc* kifejezés ismételtlen csak a politikai elégtételszerzés és a történelmi közgondolkodás sajátos egyvelege. A Kádár-kori *ellenforradalom* elnevezésre csak a *forradalom* használatát tűnt kellően demonstratív kontrának. A szabadságharc hozzá szervezése pedig a magyar történelmet elemi szinten ismerők mindenike számára lehetett 1849-cel párhuzamot vonó – s persze politikai felhanggal is bíró – „információs kárpótlás”: ezt is, azt is az orosz medve képében megjelenő idegen zsarnokság tiporta el...

Exkursus. Mindezek bekalkulálásával azzal sincs különösebb gondom, hogy 1956 őszének „jelentőségét” – a fentebb idézett szóösszetételben – sietve iktatta törvénybe az 1990-es rendszerváltó parlament első ülése. Nincs indíttatásom arra, hogy ezen élcelődjek: tessék mondani,

¹¹ Uo. 261–270.

ha én 1990 után is másképp gondolom (írom), akkor törvényszegésért bírósági eljárás indítható ellenem? A jogállamiság ezt kívánná, de legfeljebb vizsgálódik majd az ombudsman, hogy milyen viszonyban áll ez a szólásszabadsággal. Nem gondolom – írom – így, csupán egy politikai bornírtságra kívánok utalni. Azt sem tudom, hogy hányan lehetnek velem azonos állásponton azt illetően, hogy *Magyarország huszadik századi történetében október forradalma volt a legkiemelkedőbb kollektív nemzeti teljesítmény*. De ha e tekintetben akár mérhető társadalmi konszenzus lenne is, eddig és ne tovább. Ne tovább, mert ami azon túl van, az vaskos közhely: *a történelmet nem lehet törvénybe iktatni*. Akkor sem, ha – különböző korokban – visszatérően erre vetemednek honatyáink. Magyarán könyveljük el a parlamenti novellafabrikálást annak, ami: a politika egyik diszfunkcionális megnyilvánulásának. Az 1848–1849. évi magyar forradalmat és szabadságharcot sem attól tartjuk annak, ami, hogy – tudomásom szerint – három különböző korszakban háromszor iktatták törvénybe. Miközben legalább ugyanennyiszor rendelkeztek március 15. ünnepelhetőségének tilalmáról is. Volt már nekünk díszpolgárunk Haynau, s „elévülhetetlen érdemeiért” nem mulasztottuk el J. V. Sztálin emlékét sem törvénybe iktatni...

Elemző leírása közben Kövér György – a fentebb idézett lapokon – maga is tesz egy mellékmondatos utalást: évtizeddel ezelőtti helyzetértékelése szerint „1956 még ma is a politika foglya”. Igen is, meg nem is. Részben. Ha abból indulunk ki, hogy számosaknak megadatott „kortársként” ötvenhat értékelése és ellenkező előjelű újraértékelése – beleértve ebbe a rendszerváltó politikai osztály egy részét is –, akkor a legkülönbözőbb értelmezésekkel találkozhatunk. Ennek csak egy része a „politikai fogság”. A forradalmi-szabadságharcos címke alatt 1990 után szerveződött különböző társadalmi egyesületek sem igazán tűnnek egyezsége jutni ötvenhat mibenlétét illetően; többek között emiatt vannak annyian, amennyien. De hát nem ugyanígy a politika foglya-e mindmáig Szent István, 1848–49, Erdély (történetiségében is), Trianon vagy Horthy és kora? Attól, hogy a politika visszatérően reflektál (*mondhatni, muszáj is reflektálnia*) ezekre a kérdésekre, úgy tűnik, hogy a céhbeli történetírás – az említett tárgyköröket illetően éppúgy, mint ’56 kérdésében – „köszöni, jól van”. Persze szűkkeblűen a tudományos konvenciók és önbecsülés szerint dolgozó szakmára gondolok, nem pedig a fékezhetetlen fantáziájú és polihisztoröntudatú politikai recepciókra, vagy a politikai megrendelés alapján készült opusokra. KRESZ-ből vett hasonlattal élve: attól, hogy a politika a történeti narrációt „zavarja, még nem veszélyezteti”. Zavarni is csak oly mértékben tudja, amennyire hagyjuk...

Visszatérve a fősodorhoz: felkelés, lázadás, forradalom, szabadságharc vagy ezek különböző variációi, jelzőkkel való felszerelése a historikus leírásokban is helytálló lehet, ha az eleget tesz a történettudományi analízis szakmai követelményeinek. Miután a történelem mindannyiunké, nem iktatható ki belőle a politika – mindenkori, s akár gyakorta változó – látószöge sem, de akadnak azért korszakok, amikor Clio szolgálja „szabadosok”, vagy akár szabadok is lehetnek. (Leszámítva persze önnön – és „a kor gyermekei” – korlátaikat.)

*

Nem igazán tudom, hogy töprengéseim mennyiben kvadrálnak a *Múltunk* szerkesztősége által feltett kérdésekkel. Csak azt remélem, hogy helyenként *érintkeznek* az „elvárható” válaszokkal. A harmadik kérdést az eddigi terjengősség mellett azért hagyom végképp figyelmen kívül, mivel arra már „előre” válaszoltam, egy korábbi írásomban.¹²

¹² GYARMATI György: Március és október kultusza. *Rubicon*, 2005/8. 62–66.

KENDE PÉTER

A forradalom és a forradalom fejlődésének okai

Az 1956-os forradalom történetével kapcsolatban több fontos kérdést is fel lehet tenni. Tisztázni érdemes a következőket: Hogyan is kezdődött a forradalom? Miként alakult a győzelemtől a vereségig vezető út dinamikája? Kinek a felkelése, milyen forradalom volt '56? Miért éppen Magyarországon került sor forradalomra? Mit hozott a világnak '56? Győzhetett volna a felkelt Magyarország? Mi történt a magyar társadalommal 1956 után? És végül: mi lett '56-ból, mi lesz belőle?¹

Ez az írás először annak vizsgálatára vállalkozik, hogy miként kerülhetett sor népforradalomra egy totalitárius állomban, hogy a szovjet birodalmi rendszeren belül miért csupán egyetlen országban volt igazi forradalom – és miért éppen Magyarországon. Másodsor azt mutatja be, miként alakult a forradalom dinamikája és ebben milyen szerepe volt Nagy Imrének.

A forradalom okai. Miért éppen Magyarországon?

Forradalmon nem egyszerűen néplázadást vagy politikai forrongást értek, hanem olyan, az egész politikai közösségre kiterjedő politikai mozgást, amely a fennálló politikai rendszert megdönti és valami mással helyettesíti. A szovjet uralmi rendszeren belül – a kezdetektől egészen 1989-ig, tehát háromnegyed évszázad alatt – erre csak Magyarországon került sor. Helyi jellegű lázongások persze sok helyütt voltak, egyesek ezek közül a szovjet rendszer történetébe is beíródtak – mint például a

¹ Ezeket a kérdéseket tárgyalom részletesen legújabb könyvemben: *Eltékozolt forradalom?* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2006.

kronstadti matrózlázadás, vagy az 1953. júniusi kelet-németországi munkásfelkelés –, de forradalommá egyik sem tudott kifejlődni. 1968-ban a cseh és a szlovák társadalom ugyan kifejezésre juttatta a kommunista rendszerrel szembeni elégedetlenségét, de ez csak egy konszenzuális reformprogramhoz vezetett, forradalminak mondható kitérésig nem. Lengyelországban ugyan több forradalmi fellángolásra is sor került (a legnevezetesebb kettő ezek közül az 1956. évi politikai válság, majd a 24 évvel később Gdańskban kezdődő és onnan az egész országra kiterjedő munkabeszüntetési és társadalmi önszerveződési mozgalom), de egyikből sem alakult ki olyan teljes értékű forradalom, mint amilyen a magyar ötvenhat volt.

A szovjet uralomnak alávetett országok és népek eltérő magatartása közötti különbség egy eddig többnyire figyelmen kívül hagyott tényre irányítja rá a figyelmet. Történelmi olvasmányainkból is tudhatjuk, hogy *nem minden elnyomás „szül” forradalmat*. Ennélfogva nem jutunk előre az oknyomozásban, ha pusztán abból indulunk ki, hogy 1956 előtt mi volt „vérlezítő”, mi volt „elviselhetetlen” a magyar néptömegek számára. Hiszen 1956 előtt (olykor még utána is) ugyanilyen, sok esetben még ennél is elviselhetetlenebb állapotok állottak fenn Romániában, Jugoszláviában, Bulgáriában stb. – egészen 1989-ig mégsem eredményeztek forradalmat. Az 1917-es forradalmak és a polgárháború után a lassan konszolidálódó Szovjet-Oroszországban (Szovjetunióban) ugyanezek az elfogadhatatlan állapotok több mint hatvan éven keresztül tartottak, mégsem vezettek újabb forradalomhoz. Azt a helyzetet tehát, amely Magyarországot és a kelet-európai szovjet blokk államait 1948 és 1956 között jellemezte (például a külső diktátum, a nem kommunista politikai erők felszámolása, a gazdaság brutális átállítása egy központosított, alapjában véve háborús gazdálkodásra, a szellemi élet ideológiai béklyóba fogása, a társadalom túlnyomó többségének terror eszközközkel való megfélemlítése), tekinthetjük ugyan a magyar robbanás előzményének, *elégséges okának* azonban aligha.

A magyar forradalom kiváltó okairól szóló irodalomban gyakran esik szó a magyarországi terror különleges méreteiről, a helyi pártvezetők otromba túlbuzgóságáról, a sztálinista gazdaságpolitika különlegesen nagyméretű kudarcairól – ám ezt az állítólagos oksági kapcsolatot kétségbe vonhatjuk. Nem igaz ugyanis, hogy a magyarországi gazdaságpolitika kudarcosabb volt, mint ugyanebben az időben a bolgár, a román, a lengyel, az albán vagy (ameddig sztálinista csapásokon haladt) a jugoszláv. Nem igaz az sem, hogy Magyarországon a rendőrterror nagyobb rétegeket sújtott, mint a felsorolt országokban. Az ideológiai alapú „felbőszítés”

jellege sem volt más a Baltikumtól az Adriáig húzódó világ többi országában, mint nálunk. Ezen a csapáson tehát nem érdemes elindulni.

Kínálkozik azonban két másik megközelítési mód, amelyek – ha teljes választ a „miért éppen Magyarországon?” kérdésre nem szolgáltatnak is – közelebb visznek a magyarázathoz. Ezek közül az egyik szerint a kiindulópont a magyarországi sztálinista rendszer 1953 utáni megrendülése, a másik szerint Magyarország 1945 utáni „nemzeti” helyzete. Kezdjük az utóbbival!

Első látásra úgy tűnhet: Kelet-Közép-Európa országai az 1945-től kezdve meginduló szovjetizálás hatása alatt nagyon hasonló helyzetbe kerültek, függetlenül attól, hogy a győztesek vagy a vesztesek oldalán kerültek-e ki a hitleri Németország ellen folytatott háborúból. Ezzel szemben Magyarország kivételével valamennyi kelet-európai ország *kapott* is valamit: Románia Észak-Erdélyt, Lengyelország a Német Birodalomról leszakított új, nyugati területeket, Bulgária a Romániától átcsatolt Dél-Dobrudzsát és így tovább. Ha eltekintünk magától Németországtól, akkor Magyarország volt az 1944 utáni, előbb fegyveresen kiharcolt, majd a fegyverszüneti megállapodásokban rögzített, végül az 1947. évi párizsi békeszerződésekben szentesített új-régi területi rend egyetlen abszolút vesztese. A háború után beköszöntő új világ *magyar* olvasatban tehát a nemzeti megalázás korszaka, s ezt az érzést a szovjet rend és függőség – a térség népeinek közös sorsa – csak elmélyítette. Ezt azért érdemes aláhúzni, mert e megaláztatás elleni lázadás az 1956-os magyar forradalomnak nyilvánvalóan az egyik legfontosabb – ha nem is egyetlen – tartalma volt.²

Néhány hangsúlyos szó kívánczik ide a szovjet hadsereg 1956. évi jelenlétéről. Magyarország katonai megszállásának, mint tudjuk, elvben véget kellett volna érnie 1947-ben, a békeszerződés aláírásával. A Szovjetunió azonban az Ausztriát megszálló hatalmak egyikeként jogot formált arra, hogy hadtápbiztosítás címén két országban – Magyarországon és Romániában – továbbra is tartson csapatokat. Mindamellet az osztrák államszerződés 1955-ös megkötésével ennek az állapotnak el kellett volna múlnia. Ekkor találta ki a szovjet kormány azt a nemzetközi jogi konstrukciót (a Varsói Szerződést), amely lehetővé tette számára megszálló csapatok állomásoztatását a tábor bármely országában, amelynek kormánya ehhez hozzájárul. A Rákosi–Gerő–Hegedüs-féle magyar vezetés a maga részéről minden további nélkül belenyugdott

² A lengyel 1956-os magatartás is ebben a megvilágításban válik érthetővé.

abba, hogy az ország területén továbbra is maradjanak szovjet csapatok, sőt, ahogy Hegedüs Andrástól tudjuk, még örült is ennek, mint hogy erre épült biztonsága.³ Ez azért fontos, mert nyilvánvaló, hogy az október végi események egészen másként alakulnak, ha nincsenek a helyszínen az – egyetlen könnyed intéssel mozgósítható – szovjet csapatok. Lett volna-e ezek nélkül fegyveres felkelés?

Ezen a ponton le kell szögezni, hogy térségünkben az orosz megszállás nélküli kommunizmus *nem* fogalmi képtelenség. Hiszen (először is) a nevezett időpontban sem Csehszlovákiában, sem Bulgáriában nem állomásoztak szovjet csapatok (természetesen Jugoszláviában sem). Másodsor a Varsói Szerződésből fakadó helyzetet még a román vezetőség sem tekintette olyan magától értetődőnek, mint a magyar: már 1955 augusztusában tárgyalásokat akart kezdeni Moszkvával a kérdéstről. Harmadszor az orosz katonai jelenlét az NDK-ban és Lengyelországban is hasonló reakciókat váltott ki, mint az 1956. októberi Magyarországon, s ugyanebben az időben a Gomulka-féle új lengyel pártvezetés egyebek között éppen azzal szerezte meg nemzete előlegezett bizalmát, hogy *a szovjet csapatmozdulatokkal is dacolva* fenntartotta reformálláspontját (egyidejűleg leváltotta a még Sztálinék által odaküldött Konstanty Rokossowski marsallt). Ezzel szemben Gerőék, midőn 23-án kitört a vész, szinte reflexszerűen kérték a Székesfehérvárott állomásozó szovjet csapatok beavatkozását, amitől – a pártvezetés számára váratlanul, de mindenki más számára magától értetődően – kinyíltak a pokol kapui.⁴

Annak megértése érdekében, hogy miképpen *keletkezhetett* forradalmi helyzet, szólni kell még arról is, hogy a magyarországi közhangulat radikalizálódását milyen különleges helyi adottságok segítették elő. Az egyik ilyen sajátos körülmény a kommunista hatalom belső demoralizációja, másképpen fogalmazva: azon társadalmi csoportok különleges frusztrációja volt, amelyekre ez a hatalom leginkább számított. A másik specifikum a hatalmi elit széthúzása, a csúcson beálló és attól lefelé is érezhető hatalmi harc, ami elvezetett a sztálinista rendszer megrendüléséhez.

1956-ot egy olyan nemzedék készítette elő, amely az 1945 utáni változásoktól demokratikus fordulatot remélt, de amelynek e várakozásában végül is csalódnia kellett. Ez a '45-ös nemzedék, amelynek tagjai különböző politikai irányokból érkeztek (a kisgazdáktól és a szociáldemokratáktól a parasztpárton és a NÉKOSZ-on át a vészkorszak formálta

³ HEGEDÜS András: *Élet egy eszme árménykában*. Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1989.

⁴ Mindez már a „mitől robbant ki?” kérdéséhez vezet.

zsidó kommunista értelmiségig), társadalmi és politikai nézeteivel a háború utáni Európa többnyire balra tartó szellemiségéhez kapcsolódott. A sztálini rendszertől közülük számosan (persze nem egyszerre!) megundorodtak, és 1956-ban a hatalomtól részben (sőt nagy részben!) saját ígéreteit kérték számon. Ezzel magyarázható, hogy 1956 őszén a magyar társadalom Nagy Imrében, az 1953–1954-ben előnyösen bemutatkozó reformkommunistában nemcsak a pillanat emberét, hanem – valamennyire – magától értetődően zászlóvivőjét is látta. E megállapítással nem kívánjuk a magyar '56-ot egyetlen szellemi vonulatra leszűkíteni, sem kiiktatni belőle a társadalomnak azt az igen széles, talán többséginek is mondható darabját, amely az 1945-ös változásokra kezdettől fogva bizalmatlanul vagy ellenségesen nézett, és amely 1945-ben a kisgazdapártban, 1956-ban Mindszenty hercegprímásban találta meg reprezentatív képviselőjét. A kiobbant lázadás a magyar társadalomnak ezt a részét is magával ragadta, *de a kezdő lökést nem ez adta.*

A „kezdő lökés” fogalma azonban félrevezető. Nyilvánvaló, hogy 1956-ban is egy jó ideje létező belső folyamat jutott el a végkifejletig. Ám kérdés, hogy ez *miként* történhetett, hiszen a totális diktatúrák sajátja, hogy a lázadásnak még a lehetőségét is megakadályozzák. Itt jutunk el a forradalmi helyzet keletkezésének ahhoz az oksági tényezőjéhez, amely 1956-ot az előtte lezajló két-három évvel összeköti, és Magyarország esetét különlegessé teszi a kelet-európai szovjet blokk egészén belül. Mint ezt a történelmi szociológia már Tocqueville óta tudja, *változás reménye nélkül nincs forradalom.*⁵ Az, hogy milyen változásokra számít a politikai folyamatban részt vevő vagy azon kívül álló társadalom, természetesen mindenkor a helyzet függvénye. A forradalmaknak ugyanis egy adott pillanattól kezdve alig kormányozható, ámbar az adott politikai közösség élményanyagából táplálkozó, és ennyiben logikus önmozgásuk van. Ami előző nap még lehetetlen vágyalomnak tűnik (mondjuk a szólásszabadság vagy a függetlenség helyreállítása), másnapra már reálisan kitűzhető célnak gondolható el és kimondható. Jellegetesen ilyen volt 1956 októberében a „Ruszkik haza!” jelszava: október 22-e előtt képtelen fantazma, amelyet még suttogva sem nagyon mertek volna kiejteni, 23-ától kezdve viszont ezrek hangos követelése, a társadalmi többség által spontán kialakított „forradalmi program” integráns része.

⁵ Az 1980–1981-es lengyel népmozgalom, amely potenciálisan rendszerváltásképes volt, éppen azért állt meg a forradalom határán, mert vezetői közül ez időben senki sem gondolta lehetségesnek a rendszer gyökeres átalakítását.

Ami a magyarországi a pártelit 1956 előtti megrendülését illeti, itt arra a régi igazságra utalunk, hogy *minden forradalom előtörténete az elitben kezdődik*. Ha nincs válság a vezetők között, ha nincs meghasonlás, széthúzás, s ebből eredően olyan látható hatalmi harc, amely mögül a *változás esélye sejlik fel*, még a társadalom legmélyebb elégedetlensége is legföljebb helyi lázongást eredményezhet. Az elit válsága esetén viszont még az aránylag korlátozott méretű forrongás is elvezethet a kormányzati szerkezet összeomlásához, vagyis a forradalomhoz.

Ha 1956 előtörténetét ebbe a keretbe helyezzük, világossá válik, hogy „a helyzet” kialakulása akkor kezdődött, amikor a moszkvai főhatalom 1953 kora nyarán nyilvánosan „lebőgette” Rákosit és a magyar állampárt egész felső vezetését. Nagy Imre miniszterelnökké tételével Moszkva új fejezetet nyitott az 1956 előtti Magyarország történetében, amivel – akaratán kívül – megteremtette a budapesti hatalmi eliten belüli szétválás feltételeit.

Ennek a fordulatnak az eredete tehát – és ezt kár is volna tagadni – Magyarországon kívüli volt. A kommunista elit megrendülésének oka Sztálin halála volt, amire a szovjet felső vezetés alig-alig volt felkészülve. A moszkvai őrségváltás nagy kapkodások közben ment végbe. A Sztálin helyébe lépő alvezérek egy része tisztában volt azzal, hogy a mesterük által meghonosított hatalmi módszerek nem folytathatók, de ahhoz, hogy ezt nyíltan kimondják, még hónapokra, sőt évekre volt szükségük (az SZKP 20. kongresszusára is 1956 februárjában, három évvel Sztálin halála után került sor). Magyarországot és néhány más kelet-európai csatlósállamot illetően azonban a desztalinizáció szándéka már 1953 tavaszán megnyilvánult. Valami okból, ami azután Magyarország helyzetét egy csapásra megkülönbözteti a szomszédos országokétól, a moszkvai vezetők gyökeres fordulatot írtak elő az 1953 májusában raportra hívt magyar pártvezetőknek. Ezt azonban nyomban kiegészíti egy – nem szükségszerű, a szovjet szándékok szempontjából véletlennek is mondható – személyi adottság, éspedig hogy az általuk előírt, gazdaságilag ésszerűbb és sok más szempontból is normálisabb vonalvezetésnek Nagy Imre személyében akadt egy csakugyan meggyőződésszerű híve. Miniszterelnöki kinevezésével és az általa július elején meghirdetett kormányprogrammal Magyarország a desztalinizáció előőrsévé vált. Az új kormányfő színre lépése, programja és az addig megszokottól eltérő személyisége sikeres volt, amennyiben a magyar társadalom tíz éve felhalmozott feszültségei enyhültek, és – különösen falun – egyfajta reménykedő várakozás keletkezett. Még az sincs kizárva, hogy ha Nagy Imre reformpolitikája több éven át folyamatosan érvényesül, a rendszer egy időre konszolidá-

lódik, az ötvenes évek közepére nem válik a válság gócpontjává. Ez per-se tényellenes spekuláció, hiszen fogalmunk sincs arról, hogy egy kormányon maradó Nagy Imre kezdeményezéseire hogyan reagált volna 1955-től kezdve a magyar társadalom.

Az 1953. júliusi részleges vezetőségváltással valami olyan, alig megemészthető dolog is történt Budapesten, amitől a magyar helyzet egészen különlegessé vált. Hatalmon maradó vezetőcsoportot még soha nem „égettek le” úgy, mint Rákosiékat az 1953. júliusi párthatározattal és az ezt követő kormányfőváltással. A Moszkvában összeállított hibalista nyilvánosságra hozatala után az lett volna a normális, ha a hiba elkövetői lelépnek a színről. Ehelyett csak néhány, a legfelsőbb kört alig érintő személyi változás történt, s főleg: helyén maradt Rákosi, aki személyében egyedül is megtestesítette mindazt, amiről Moszkvában ítéletet mondtak. Ez nyilvánvalóan kérdőjeleket hagyott hátra.

A magyar társadalommal ekkor más is történt. 1953-ban kiderült, hogy az 1948-ban indult és addig végzetesnek hitt folyamatok – mint például a szövetkezetesítés – *visszacsinálhatók*. A kommunista párt uralma alatt álló nemzetek közül ekkoriban úgyszólván még egy sem tett szert ugyanilyen tapasztalatra. Másodszer: megrendült a pártelit önbizalma, méghozzá nemcsak politikailag, hanem morálisan is. Elvégre nem lehet éveken át és büntetlenül kirakatpereket rendezni, emberek ezreit (benne a rendszer nem egy aktív támogatóját is) minden törvényt lábbal tiporva börtönökbe és kínzókamrákba zárni, majd pedig kijelenteni, hogy mindez „hiba” volt, de a helyükön hagyni azokat, akik azért felelősek! Magyarországon ezzel a hatalmon belül valami fontos érzék, az önbizalom és az összetartás egyik lényeges eleme megzavarodott. Harmadszor: a közvélemény – s e kifejezésben most szándékosan összemosisom a hatalmon kívül és belül állókat – tudatára ébredt annak, hogy a rendszer központja nem egységes, hogy a lehúzott redőnyök mögött harcok dúlnak, s hogy amit a főhatalom az egyik szájával mond, azt a másik szájával másnap esetleg az utolsó betűig visszavonja, hogy harmadnap részlegesen érvényesnek nyilvánítsa. A rendszer tekintélye ezzel tovább csökkent, amit az is mutat, hogy 1954 őszén Budapesten már utcai zavargások is voltak.

1954 végére olyan helyzet alakult ki Moszkvában, amely Rákosi számára lehetőséget nyújtott Nagy Imre eltávolítására, valamint az 1953 előtti vonal részleges visszaállítására. Rákosiék úgy képzelték, hogy az 1955. eleji minirestaurációval helyreáll a tekintélyük. Már ez is illúzió volt, hiszen nem számolt az 1953 júliusa után megindult lelki folyamatok maradandó hatásával, ám időközben újabb, ellenkező előjelű fejleményekre is sor került Moszkvában. A Titóval való kiegyezés fényében

Rákosiék ellenkező irányú mozgása még visszásabbnak, sőt egy csipetnyit komolytalannak tűnt. Hiszen Magyarországon senki sem felejtette el, hogy Rákosi volt „Sztálin legjobb magyar tanítványa”, és – társaival – Tito „imperialista ügynökei” és „láncos kutyái” ellen tüzelt. Akinek nem volt nagyon rövid az emlékezete, még azon is eltöprenghetett, hogy Titóék „nemzeti kommunista útjának” szovjet rehabilitációja után voltaképp mi marad a Rajk-per politikai konstrukciójából. Márpedig az a per a rendszer szimbolikus talapzatának volt a része, bolygatása – mint ez utólag kiderült – vésses következményeket tartogatott.

Ráadásul lehetséges, hogy a Rákosi-rendszer agóniája Nagy Imre eltávolításával és megbélyegzésével vette kezdetét. Miért? Mert Nagy Imre kiebrudalásával felszínre került a pártelit belső megosztottsága, a régi politika visszahozásával megkérdőjelezhetőnek tűnhetett a mindenkori „pártvonal”. Persze az is lehet, hogy ez a dinamika már 1953 nyarán beindult. Ezt azonban Nagy Imre leváltása nemhogy nem fékezte, hanem felgyorsította. Az 1953-ban óvatlanul megindított belső mozgás mind véresebb lengésbe hozta a politikai hatalom állványzatát. A Moszkvához, mint mindig, most is igazodni akaró, de annak ingásait egyre nehezebben követő Rákosi–Gerő-csapat már nem talált olyan szilárd pontot, amelyen megvethette volna a lábát. S főleg: nem tudott mit kezdeni azzal a Nagy Imrével, akit 1953–1954. évi szereplése „a megújulás”, vagy ha úgy tetszik: egy élhetőbb Magyarország felé való elindulás jelképévé tett. A hatalomból kirekesztve ez a minden sémából kilógó reformer még nagyobb kihívássá lett, mint kormánytag és pártvezető korában volt.

Ezzel eljutottunk a kirobbanás közvetlen okaihoz. Nagy Imre személye ráadásul a „reform vagy forradalom?” kulcskérdését is felveti.⁶ Tudniillik, mint minden nagy forradalom, a magyar '56 is jámbor önmérséklettől áthatott reformkövetelésekkel indult. Ám – mint a történelemben annyiszor – a hatalmon levők ezúttal sem tudtak idejében annyit koncedálni, amennyi a felgyülemlett feszültség levezetéséhez elég lett volna. Hogy csak egy példát hozzunk: 1956 nyarán Moszkva az ellehetetlenült Rákosi helyébe alteregóját, Gerő Ernőt állította, holott a belső elégedetlenségek lecsendesítésére olyan váltás kellett volna, amely egy teljesen megújított csapatot állít Rákosiék helyébe – nyilván Nagy Imrével az élen. Azt persze utólag nem lehet kijelenteni, hogy ez megelőzte volna a robbanást, az viszont tény, hogy a radikális irányváltás elmaradásával tovább mélyült a válság. Nagy Imre három hónappal későbbi kénysze-

⁶ Lásd MOLNÁR Miklós–NAGY László: *Reformátor vagy forradalmár volt-e Nagy Imre?* Párizs, Magyar Füzetek kiadása, 1983. (Adalékok az újabb kori magyar történelemhez, II.)

rű visszahívása a miniszterelnöki székbe már semmit sem ért, pláne egy olyan fatális lépés (a szovjet csapatok segítségül hívása) kíséretében, amely csak olajat öntött a tűzre. Az a személycseré, amely júliusban talán még megnyugvást hozott volna, ekkor már nem volt elegendő.

Arra a kérdésre tehát, hogy *miért éppen Magyarországon tört ki a forradalom*, összefoglalóan a következőket felelhetjük. 1953 júniusától kezdve a rendszer végzetesen sodródott az 1956. őszi krízis felé. Abban a nem egészen másfél évben, amíg Nagy Imre állt a kormány élén és érvényben volt az általa meghirdetett reformpolitika, talán még volt valami esély a társadalomban érlelődő feszültségek békés levezetésére, valahogyan úgy, ahogy ez Lengyelországban 1956 októberétől kezdve Gomulka visszatérésével és vezetése alatt történt. Nagy Imre 1955. eleji elkergetésével és megbélyegzésével ez a lehetőség – mármint az állampárt esélye arra, hogy privilégiumait fenntartva reformálja meg magát és térjen át a hatalom konszenzuálisabb gyakorlására – valószínűleg reménytelenül elveszett. 1956 tavaszától kezdve a krízist mélyítette, hogy a hatalom birtokosainak már arra sem volt erejük, hogy lecsapjanak, a társadalmat meg olyan külső fejlemények bátorították, amelyek fölött sem Rákosinak, sem Gerőnek nem volt hatalma. Így lehetett Magyarországon forradalom – míg azokban az országokban, ahol ugyan hasonlóan komisz viszonyok uralkodtak, de ahol a kommunista hatalom kezéből nem csúszott ki a gyelző, erre mégsem került sor.

Nagy Imre szerepe a forradalom alakulásában

Az 1956-os magyar forradalom egyedülálló sajátossága, hogy a politikai hatalom feje október 23-ának éjjelétől egészen november 4-e hajnaláig egy és ugyanazon személy volt: Nagy Imre. Ő állt a kormány élén akkor, amikor a felkelőket hivatalosan még veszélyes ellenségnek minősítették és a cél a szétzúzásuk volt. De ő maradt e helyen az október 28-án bekövetkezett politikai fordulat után is, és ő alakította át a nemzeti forradalom reprezentatív képviselővé azt a kormányt, amely alig pár nappal korábban még a pártállam védelmét szervezte, statáriumot hirdetett a fegyveres lázadók ellen, és amelyik összetételében is a kommunista káderek kiválasztás jellegzetes produktuma volt. Némi túlzással úgy fogalmazhatnánk: ezen a véres és tragikus őszön Nagy Imre egy személyben volt Tisza István és Károlyi Mihály.

A magyar forradalomnak ezt a sajátosságát azért kell észben tartanunk, mert a legfontosabb – az október 23-a és november 4-e közé eső – sza-

kasz hatalmi dinamikája ebből a furcsa, már-már hihetetlen adottságból vezethető le. Mielőtt azonban ennek elemzésére rátérünk, előbb azt kell megértenünk, hogy milyen okokból került Nagy Imre ebbe az összetett és ellentmondásos szerepbe.

Az egyik ok az volt, hogy a kommunista mozgalomnak ez a neveltje, aki előbb agrárpolitikusként, azután kormányfőként többször is szembekeült az MDP sztálinista vezetésével, a hatalomból való „kikerülése” után mindinkább egy másik politikai vonal, a rendszer megjavításának reményességét testesítette meg. Nagy ráadásul személyében sem volt a pártállammal azonosítható: annak más képviselőitől, például Rákositól vagy Gerőtől, egyebek között abban ütött el, hogy volt emberi arca, továbbá modorában, beszédmódjában és egész megjelenésében volt valami vidékiesen magyar. Ez 1956 folyamán, még jóval a válság hónapjai előtt, olyan népszerűséget biztosított neki, amellyel egyetlen más kommunista vezető nem rendelkezett. (A szürke és tétova Kádár János sem, akire pedig a Rákosi börtönéből való kiszabadulása után a budapesti kommunisták között sokan tekintettek váraкоzással, s aki Nagyhoz hasonlóan szintén nem volt zsidó származású.) Nagyot tehát a vezető szerepre nemcsak politikája, hanem személyisége is predesztinálta.⁷

A második ok Magyarország szovjet megszállásával és birodalmi alárendeltségével függ össze. Az adott helyzetben az ország határain belül és kívül senkiben sem merült fel annak a lehetősége, hogy Magyarországon a Szovjetuniótól függő pártállami rendszert valamilyen más politikai képlet váltsa föl. „Változásra” csak abban a szűk értelemben lehetett gondolni, hogy Moszkva engedélyével – ha nem épp az ő akaratából – a lejáratott magyarországi vezetés helyébe egy szintén a pártállami keretek között maradó kormányzó csapat kerüljön.⁸ Valahogyan úgy, ahogyan ez pár nappal korábban Varsóban történt. Mármost egy ilyen változáshoz Magyarországon is kellett egy Gomułka-típusú vezető – amely szerepre csakis Nagy Imre tűnt alkalmasnak. Egyrészt – a robbanás utáni kritikus helyzetben, korábbi fenntartásaik dacára – a Kreml urai szemében ő testesítette meg azt a magyar alternatívát, amelyről még hajlandók voltak gondolkodni. (A Moszkvából jött magas rangú küldöttség többnapos budapesti tartózkodása idején elsősorban vele tárgyalt, ami kulcszerepét mutatja.) Másrészt a kormányba behívott nem kommunisták

⁷ Nagy személyiségéről lásd MÉRAY Tibor: *Nagy Imre élete és halála*. Budapest, Noran Kiadó, 2006; RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. II. Budapest, 1956-os Intézet, 1999.

⁸ Addig a pillanatig, amíg a felkelők oldaláról el nem dördültek az első lövések, a politikusan gondolkodók szerint is ez volt a változás egyetlen elképzelhető formája, sőt „non plus ultrája”.

számára is vitathatatlannak látszott, hogy a nyugtalan és késhegyen táncoló országnak csak a kommunista Nagy Imre lehet a kormányfője.

A harmadik ok az volt, hogy *a felkelő Magyarországnak nem volt országosan ismert, saját vezére*. A forradalmi helyzet a körülmények váratlan felpörgésének az eredménye, és már csak ezért sem „termelhetett ki” – a robbanás előtt – a tömegek nevében föllépni képes, erre jogosultnak tekintett vezetőt. Ez persze a kommunista diktatúra következménye is, hiszen az állampárt keretein kívül lehetetlen volt politikailag létezni és tevékenykedni. Ez a megállapítás elsőre nem evidens, hiszen valamiféle mozgás már az előző években is volt. Az 1953 utáni enyhülés korszakában a legkorábbi „ellenzéki” hangulatú megmozdulásokra újságíró- és írókörökben került sor. A fővárosi olvasóközönség „ellenzéki” lapként tartotta számon az *Irodalmi Ujságot*, s 1956 nyarától kezdve minden újabb számának megjelenése előtt csődület támadt az újságosstandok körül. Ám az írók olykor vállalják az igazság kimondását, de ennél tovább nem mennek. A Petőfi Kör nevezetes sajtóvitáján például Déry Tibor váteszi pontossággal jósolta meg a hatalmon lévőök csúfos eltakarodását, de a népvézéri szerep távol állt tőle. Amikor pedig kitört a lázadás a budapesti utcán, önmagát okolta azért, hogy óvatlan szavaival ártatlanok vérének hullását idézte elő.

A forradalmi vezetés problémájához tartozik az is, hogy amikor a vész pillanata eljött, a fegyveres csoportok körében óhatatlanul teremtnek parancsnokok, ám közöttük eleinte még kapcsolat sem volt. Később valami történt ebben az irányban, sőt a kormányoldal is kereste az összeköttetést velük, arra azonban nem került sor, hogy a fegyveresek helyi vezetői közül bárki is alávesse magát egy másiknak, egy harmadikban pedig nemzeti képviselőjét ismerje el. A november 4-ét megelőző napokban még a forradalom fegyveres karjának szánt nemzetőrség vezetőit is Nagy Imre jelölte ki, miként a többpárti forradalmi kabinet tagjait szintén ő válogatta össze.

Mindezen tényezők együttes következménye volt, hogy *a forradalom felfelé ívelő fázisában az események menete a kulcs helyzetben lévő és megkerülhetetlen kormányfő személyéhez kapcsolódott*.

Október 23-án este, a Parlament előtti téren Nagy Imre személyes képlete megkérdőjeleződött. Az ezt követő éjjel meghozott, kormányfővé emelése után az ő nevéhez is kapcsolódó kormányzati döntések (statárium stb.) pedig egy csapásra megszüntetni látszottak azt a bizalmi tőkét, amellyel addig rendelkezett. Alig néhány óra leforgása alatt a reményeket megtestesítő államférfitől a gyűlölt párturalom és a „ruszki rendfenntartás” jelképe lett (ezt a Szabad Európa Rádió nem győzte hangoztatni), miközben az ország lakóinak többsége számára az sem volt egészen vilá-

gos, hogy kik és milyen céllal fogtak fegyvert az október 24-ére virradó éjjelen. A szovjet tankokra tüzelő „srácok” sokak rokonszenvét váltották ki – sokak félelmét is –, ám fellépésük józanul elgondolható politikai célokkal nem volt összekapcsolható. Vidéken a népharag a párturalom helyi központjait és embereit közvetlenebbül vette célba, de ennek a mozgásnak sem volt világosan megfogalmazható iránya azok után, hogy a (rendszeren belüli) változás reménye az előző este összeomlott. Nagy Imre látszólagos átállásával tehát zsákutcába jutott az október 23-án elindult mozgás. A kitört lázadás, amelynek előző napi békés tömegeit a semmiből kilépő fegyveres suhancok és más „ellenőrizetlen elemek” váltották fel, egy olyan megtorló hatalommal találta magát szemben, amely mögött a világ legerősebbnek tudott katonai ereje állott, s amely falragaszain és az éter hullámain a „fasiszta hordáknak” minősített lázadók gyors felmorzsolását ígérte.

Ebből a reménytelennek látszó zsákutcából húzta ki az országot Nagy Imre. Ő már az Akadémia utcai első napokban, barátaitól elszakítva, a párhatalom megzavarodott vezetői között sem fogadta el száz százalékgig az ebben a sajátos környezetben kialakult, szűklátókörű államvédelmi szemléletet. Minden jel szerint nem gondolta, hogy „a múlt erői” jelentek meg a pesti utcán, akikkel szemben csak a fegyvereké lehet a szó. Nem értett egyet a szovjet csapatok behívásával sem, aminek bizonyítéka, hogy nem volt hajlandó az erre vonatkozó – egyébként csalárdul antedatált – írásos kérést nevével hitelesíteni.⁹ A meghirdetett statáriumot is csak vonakodva fogadta el és – a fegyverletétellel járó büntetlenség újabb és újabb meghirdetésével – mindent megtett, hogy a gyakorlatban ne valósuljon meg. Magatartásával nyilvánvalóan zavarta a rend kemény eszközökkel történő helyreállításának terveit, ugyanakkor nyitva hagyta az ajtót a felkelőkkel való kapcsolatfelvétel előtt.

A sztálinista rendpolitika opponálásában Nagy nem volt egészen egyedül. Ebbe az irányba nyomták őt legközelebbi barátai, akik közül néhányan (Losonczy Géza, Donáth Ferenc) vele együtt kerültek be a pártvezetésbe október 23-a éjjelén. Valamicske támogatásra számíthatott a párt néhány hajlékonyabb beállítottságú korábbi vezetőjétől is. Ezek közül a legbefolyásosabb – ha nem is a legelvszerűbb – Kádár János volt, aki október 25-én a menesztett Gerő Ernő helyébe került, mint a névleg még mindig monopolhatalmat gyakorló MDP első titkára. Benne Nagy maga is szövetségest látott.

⁹ Lásd HEGEDŰS András: *A történelem és a hatalom igazságában. Életrajzi elemzések.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988.

A Magyarországon kívül akkor még mindenhol bábfigurának tartott Nagy Imre következő húzása az volt, hogy barátai tanácsát követve ott hagyta az állampárt Akadémia utcai bunkerét, és átköltözött kormányfői hivatalába, a Parlament épületébe. Ez véget vetett elszigeteltségének. Kormányfői hivatala az ország minden részéből érkező delegációk célpontja és a legfontosabb politikai tárgyalások színhelye lett. Nyilvánvalóan nagy hatást tett rá az a körülmény, hogy az ajtaján kopogó, petíciókkal és reklamációkkal érkező látogatók között a munkásküldöttségek voltak többségben: ezek arról tájékoztatták őt, hogy az a bizonyos dolgozó nép, amelyre a hatalom hivatkozni szokott, nem akármilyen rendet akar, hanem olyat, amely az október 23-án megfogalmazódó követelések irányában halad. Ezt erősítették meg a munkástanácsok és más hasonló jellegű forradalmi bizottságok alakulásáról szóló, mindenünnen befutó hírek is.

Erre a közhangulatra Nagy először a kormány kiszélesítésével akart válaszolni, olyan személyek miniszterré történő kinevezésével, akiket a közvélemény reformerként tarthatott számon (mint például a filozófus Lukács György vagy az egykori NÉKOSZ-főtítkár, Kardos László). Nem számolt azzal, hogy Magyarország ekkor már nem a Petőfi Kör reformvitái, hanem az utcai harcok országa volt, amelyet pusztán minisztercserékkel vagy fogadkozásokkal már nem lehetett megnyugtanni. Ő azonban ekkor még csak ilyen nyitásra mert gondolni, ami arra mutat, hogy ekkor is tartott október 23-i „eltájoltsága”. És persze tartott a szovjet csapatok jelenléte által gerjesztett zűrzavar is, aminek az volt a járulékos oka, hogy a szétzilált kormányzati erők nem tudtak a kis létszámú, de szívósan kitartó fegyveres felkelőkkel megbirkózni. A velük való politikai kapcsolat felvétele nélkül a kialakult helyzeten úrrá lenni nem lehetett. Ehhez viszont a hatalomnak őket illetően is új beszédmódra kellett áttérnie, mindenekelőtt szembe kellett néznie a rendteremtésnek azzal az akadályával, amelyet a szovjet csapatok jelenléte képezett.

Ennek a kettős követelménynek tett eleget az október 28-i irányváltás. Kádár János és a leszűkített új pártvezetés támogatását maga mögött tudva, Moszkvát bizonyos fokig kész helyzet elé állítva, Nagy ezen a napon jelentette be rádióbeszédében, hogy a kitört felkelést kormánya nem ellenforradalomnak tekinti, hanem „az egész népet átfogó és eggyé forrasztó”, az előző korszak súlyos bűneire válaszoló „nemzeti demokratikus mozgalomnak”. A kormányfő elrendelte az „általános azonnali tűzszünetet”, bejelentette az államvédelmi hatóság megszüntetését és egy újfajta karhatalom létrehozását, amelyben a honvédség és a rendőrség alakulatai mellett „a munkások és az ifjúság felfegyverzett osztagai”

szintén helyet kapnak. Arról is tájékoztatta az ország népét, hogy „megállapodott a szovjet kormányval” a fővárosban tartózkodó szovjet csapatok kivonulásáról, és tárgyalások indulnak a Magyarországon állomásozó szovjet haderők visszavonásáról.

Ez a beszéd, habár egy csapásra nem teremtett új helyzetet (hogy is teremthetett volna?), teljesen átrajzolta a frontokat. E pillanattól kezdve a budapesti kormányzat a szovjet birodalmi erőkkel vállalt addigi szövetséget felváltotta – legalábbis a szándékok szintjén – az október 23-án kitört felkeléssel való azonosulás. A szándéktól az „egész népet egygyé forrasztó” nemzeti összefogásig azonban még hosszú volt az út.

Az október 28-i fordulat három nagy kérdést vet fel: *Nem ment-e Nagy Imre túl messze? Volt-e ehhez támogatottsága? Elfogadható volt-e új pozíciója a szovjet vezetés számára?* Kezdjük az első kérdéssel: nyilvánvaló, hogy Nagy Imre még a saját szempontjából is sokkal messzebb ment, mint amit lehetséges szerepéről valaha is gondolt, de ha meg akarta őrizni a néppel egygyé forrott, a nemzet igazi érdekeinek és mélyebb akaratának elébe menő vezető képét, nemigen volt más alternatívája.¹⁰ Október 23-a estéjén talán még volt egy másik ütőkártyája is: ha a Kossuth téren összegyűlt tömeget arra szólítja fel, hogy zárkózzon fel reformprogramja mögé, a pártvezetést meg arra, hogy azonnali hatállyal bízva meg e program kivitelezésével. Meglehet, hogy Gerőék ezek után nyomban lefogták volna, a tömeget azonban nem idegenítette volna el magától, és pár órával később nem került volna abba a helyzetbe, hogy még a szovjet csapatok megjelenéséért is őt tegyék felelőssé. *Az október 28-i fordulattal Nagy valamiképpen a 23-a éjjelén és az ezt követő napokban történtek árát fizette meg.* Ennél kisebb változási ígéret ekkor már nem lett volna elég.

Az ezt követő öt-hat napban úgy tűnt, hogy *Nagy Imrének volt ehhez elegendő politikai támogatottsága.* Az állampárt vezetése előbb gyökeresen átalakult, majd saját feloszlását is kimondta, s a helyébe lépő MSZMP-vezetés részben Nagy Imre személyes híveiből, részben a velük egyetérteni látszó Szántó Zoltánból, Lukács Györgyből és Kádár Jánosból állt. Az új párt nevében Kádár még négy nappal később is (november elsején) egy olyan forradalmi programot hirdetett meg, amely teljes összhangban volt az október 28-i fordulattal. Kérdés azonban, hogy az állampárt sok tízezer fős káderrétegében, beleértve a minisztériumok és a más állami szervek élén álló személyzetet is, mekkora lehetett ennek a politikai fordulatnak a tényleges támogatottsága. Nem volt-e illúzió abban

¹⁰ Nemrég elkészült könyvében Charles Gáti azt állítja, hogy volt, de ezt nem tudja meggyőzően alátámasztani: *Veszett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom.* Budapest, Osiris Kiadó, 2006.

reménykedni, hogy a régi bűnök jelképéül szolgáló államvédelmi szervezet feláldozása árán a pártállami rendszer többi tartozéka minden ellenállás nélkül elfogadja az egypárti diktatúrából való kilépést és az október 23-i országos lázadás eszméit megvalósító rendszerváltozást? Hiszen ez a káderektől egész múltjuk megtagadását követelte, egyszersem annak az elfogadását is, hogy a „rendbontók” a forradalmárok, ők meg elsöpprésre ítélt, rossz ügyért harcoló ellenforradalmárok. És még ha voltak is közülük néhányan – nem is kevesen –, akik erre az önfeladással felérő átállásra hajlamosak lettek volna, a lezajlott véres események hatása alatt ekkor már olyan ellenséges hangulat vette őket körül, amelyben a forradalomhoz való csatlakozás meglehetősen bajos, sőt kockázatos volt.

Arra a kérdésre, hogy *elfogadható volt-e a 28-i fordulat a szovjet vezetők számára*, röviden annyit jegyzünk meg, hogy ez még a helyben tartózkodó szovjet fődelegátusok számára is nehezen volt megemészthető. A Kreml két képviselője – Mikojan és Szuszlov – természetesen látta a magyarországi helyzet súlyosságát, ennél fogva azt is megértette (ez Mikojan jelentéseiből tételesen kiolvasható), hogy komoly politikai engedmények nélkül nem képzelhető el a felkelők leszerelése. Biztosra vehető azonban, hogy a szovjet vezetők által lehetségesnek tartott engedmények a pártállami határokon belül maradtak. Más szóval – némi jóakarattal – Nagy Imre *korábbi* eszméi, talán még azoknak egy titóista változata is elfogadható volt, de egy „nemzeti demokrácia” aligha. Ami pedig a szovjet csapatok kivonását illeti, erre nézve Mikojanék semmiféle felhatalmazással sem rendelkeztek. Explicit megállapodás csak a *Budapest*-en tartózkodó csapatok visszavonulásának megkezdéséről volt.

Ráadásul az október 28-i kormányfői beszéd csupán egy fordulat kezdetét jelentette: a szándékok kinyilvánításánál nem lehetett megállni. A forradalom jogosultságának hivatalos elismerése számottevő hatást egyébként is csak a hatalom oldalán tett, a fegyveres felkelők szinte tudomást sem vettek róla. Pontosabban a pártállam hívei megrökönyödtek, az ellenzéki érzelmű pártértelmiség körében viszont felszabadító hatása volt Nagy Imre rádióbeszédének. Képviselői lelkesült nyilatkozatokkal és lázas sajtótevékenységgel álltak be – október 23-a óta először – a forradalmi változást követelők táborába. Az újból megszólaló írók, költők és más szellemi tekintélyek abban is a kormány segítségére siettek, hogy a fegyveres felkelőket *megebékélésre* szólították fel. Ezt azonban a megszólítottak eleresztették a fülük mellett, hiszen harcászati lag még semmi sem dőlt el, és ahhoz, hogy a kormányzati ajánlatokat elfogadják, a szép szavaknál többre volt szükség. Nagy Imre maga is tudta, hogy szándéknyilatkozatait csak olyan gyakorlati lépések hitelesíthetik, mint egy ténylegesen

beálló tüzszünet, az államvédelmi csapatok lefegyverzése és a kormány olyan mélységű átalakítása, amely nem pusztán belső reformerek vagy társutasokként leszerepelt egykori demokraták bevonását jelenti. Tulajdonképpen elképesztő, hogy október utolsó napjaiban Nagy milyen gyorsasággal értette meg: nem tartható fenn az állampárt politikai monopóliuma, és ezért vissza kell térni a háború utáni demokratikus koalícióhoz, sőt a szabad választásokat is el kell fogadni. Ezt deklarálta a kormányfő október 31-én és ezt erősítette meg Kádár János november 1-i rádiónyilatkozata is. *Magyarország ezzel kilépett a szovjet típusú államiságból és birodalmi rendszerből.* S hogy a változás teljes legyen, a koalíciós alapon újjászervezett kormány meghirdette az ország semlegességét: bejelentette, hogy Magyarország nem kíván tagja maradni annak a katonai szövetségnek, amely a jogcímet biztosította az ország megszálláshoz.

Ez az utolsó lépés azonban nem volt előre tervezett: ebbe maguk az oroszok sodorták bele Nagy Imrét és nemzeti kormányát, amennyiben kivonulás helyett be- és felvonultak. Igaz, a Varsói Szerződésből való kilépést akkor már petíciók százai követelték. A szerződés felmondása azonban kétségbeesett válaszlépés volt egy olyan helyzetben, ahol a moszkvai tárgyalófél hallgatása – illetve a megszólaló Andropov nagykövet nyilvánvaló mellébeszélése – minden dialógust lehetetlenné tett. Azt, hogy Magyarország legális kormánya nem járult hozzá a szovjet csapatok október végén megkezdett második beözönléséhez, már csak így lehetett kinyilvánítani. Ugyanakkor – és ez már Nagy Imre november 4-i hajnali rádióbeszédének értelmezéséhez viszi át ezt a fejtegetést – a szovjetek által sarokba szorított kormányfő a fegyveres ellenállásra sem adhatott parancsot, hiszen ezzel a *kiegyezés* addig követett politikáját mondta volna fel. Attól a pillanattól kezdve, hogy megindult a forrongó ország második lerohanása, a nagy nehezen (inkább szimbolikusan, mint valóságosan) létrejött nemzeti egységkormány feje más – többet – nem mondhatott, mint hogy „csapataink harcban állnak” és „a kormány a helyén van”. Amivel azt hozta a világ tudomására, hogy Moszkva a magyar kormány akarata *ellenére* határozta el Magyarország visszahódítását, s hogy ezzel a magyar nép *szembeszegül*.

Nagy Imre szerepébe ennyi fért be. E szerep belső logikája egyszersmind a magyar forradalom kormányzati dinamikáját is meghatározta: ezt próbáltam megmutatni e szerep alakváltozásainak felvázolásával. Nagy Imre nélkül az október 23-án kitört felkelés még eddig sem jutott volna. Egy másik vezérrel talán egy másik történelmet írt volna Magyarország. Más vezér azonban nem volt, illet sem az október előtti társadalmi erjedés, sem a mozgásnak indult felkelés nem termelt ki magából.

PALASIK MÁRIA

Kényes kérdések?

1989 óta tizenhét év telt el. Elsőre úgy tűnhet, hogy ezen időszak alatt mindennel szembe mertünk nézni, ami az 1956-os forradalommal kapcsolatban a közvéleményt és a kutatókat foglalkoztathatja. Ez azonban tévedés. Még mindig vannak olyan témák ugyanis, amelyek arra várnak, hogy legalább a velük kapcsolatos kérdéseket fel merjük tenni. És ha a kérdéseket sikerülne jól megfogalmaznunk, akkor előbb-utóbb választ is tudnánk adni.

A téma, amelyet szeretnék szóba hozni, az 1956. október 23-a és november vége között elkövetett fosztogatásoké.

Amikor a szakirodalomban az 1956-os forradalom leverése után meghozott ítéletek különböző csoportosításával találkozunk, akkor egy típust szemérmesen köztörvényes cselekményeknek neveznek, ami viszont nem tárja fel, hogy valójában milyen (vélt vagy valós) tettekről is volt szó. E kategórián belül található a rablást, a nem fegyveres harcokban elkövetett emberölést vagy a fosztogatást is. Írásomban ezek közül csak az utóbbi kapcsán szeretnék egy-két szempontot felvetni.

Vajon mi az oka annak, hogy a kutatók eddig nem nyúltak a témához? Talán a forradalom tisztaságának a mítosza tartotta őket vissza? Esetleg az, hogy a visszaemlékezők határozottan állítják: voltak betört kirakatok, amelyekből nem hiányzott az áru? Vagy az, hogy ismerünk fényképeket, amelyeken a betört kirakatban ott a cédula: „Az áru a házmesternél”? Talán az, hogy több kép is bejárta a világot, amelyen az Írószövetségnek Budapest forgalmas pontján a következő felirattal elhelyezett gyűjtőládája látható: „A forradalom tisztasága megengedi, hogy így gyűjtsünk mártírjaink családjának!”? Talán arról van szó, hogy ezek után egyszerűen illetlenség a fosztogatást még csak szóba hozni is?

Ha így teszünk, ha tehát hallgatunk a fosztogatás témájáról, ha a problémát nem járjuk alaposan körbe, akkor pár évtized múlva a vádiratokból és az ítéletből írják majd a forradalom mindennapjainak történetét. Mert ha nem igyekszünk most feltárni az igazságot – még akkor is, ha fájdalmasnak tűnik –, akkor 50–100 év múlva e téma már csak az ügyészségi és bírósági anyagok alapján lesz vizsgálható, ezekből pedig a kutatók (mindenféle árnyalás nélkül) egyértelműen azt fogják megállapítani, hogy a forradalmat végigkísérték a fosztogatások. Ennek elkerülése érdekében, első lépésként a következő kérdéseket kell feltennünk: Mítosz volt-e a forradalom tisztasága? Hogyan kezeljük az érintettek visszaemlékezéseit? Vajon van-e, aki beismeri magáról, hogy fosztogató? Hogyan kell értelmeznünk, ha valakit a forradalom után fosztogatással vagy lopással vádoltak, netán ezért ítélték? Tekintsük egyszerű propagandának? Vegyük úgy, hogy a stabilizálódni szándékozó Kádár-rendszer a köztörvényes eseteket átpolitizálta? Vagy más esetben a politikai ügyeket köztörvényessé minősítette?

A peres anyagokban szereplő fosztogatások jellemzői

Az 1956-os megtorlások Budapest Főváros Levéltára által kiadott adatbázisa 3577 személy elleni eljárás adatait tartalmazza. Az eljárásokat az ügyészi és a bírói szervek az október 23-a és 1956 decembere közötti forradalmi tevékenységben való részvétel miatt kezdeményezték.¹ Ha figyelembe vesszük, hogy a Magyarországon 1956-os cselekedetért megvádolt körülbelül 34 000 emberből 22 000-et ítélték el, akkor ez azt is jelenti, hogy a megvádoltak valamivel több mint 10%-ára találhatunk információkat a mintául szolgáló BFL-adatbázisban.

A 3577 vádlott peres anyagában 182 személy esetében (5%) szerepelt a fosztogatás és a lopás mint vádpont. (A megnevezett tettek száma azonban ennél magasabb, mivel több vádlottat nem csupán egy bűn elkövetésével vádoltak.) Ebben benne vannak azok a cselekmények is, amelyek során laktanyákból (7 esetben), a belügyminisztérium, illetve más testületek fegyverraktáraiból (24 esetben) fegyvereket vittek el. Ha a vádiratokban található egyéb helyszíneket vizsgáljuk, azokat a követ-

¹ Az ügyiratok áttekintését a Budapest Főváros Levéltára munkatársai által összeállított adatbázis segítette. Lásd *Az '56-os megtorlás adatbázisa*. A bevezető tanulmányt Mikó Zsuzsanna készítette. Az ítéletekről és a vádiratokról készült rekordokat SARUSI KISS Béla és TASNÁDI Ákos szerkesztette. A képekről készült rekordokat rögzítette és szerkesztette: CSIFFÁRY Gabriella. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2006.

kezőképpen csoportosíthatjuk (a zárójelben azt tüntetem fel, hogy hány személynél szerepel az adott bűncselekmény).

1. *Kereskedelmi egységek*

- Divatcsarnok (30)
- egyéb áruházak: Szabadság Áruház, Corvin Áruház, Kálvin téri Áruház, Verseny Áruház, a Múzeum körüli Méretes Áruház, a Bosnyák téri Napsugár Áruház, több állami áruház, a Bizományi Áruház Vállalat, a pestszentlőrinci Alkalmi Áruház, a Minőségi Állami Áruház, a Thököly út–Murányi út sarkán lévő ruházati bolt, a Diplomáciai Bolt, több Röltex, illatszerboltok, a 2. számú ruházati bolt (32)
- állami cipőbolt (1)
- cipésműhely (1)
- közért (25)
- a Rákóczi téri csarnok és a Nagycsarnok egy-egy árudája (4)
- italbolt és étterem italraktára (12)
- egyéb vendéglátó-ipari egységek: hűvösvölgyi Népkert, Babkáváé presszó, Szép Ilona vendéglő, Boráros téri Népbüfé, újpesti Népbüfé, Valéria söröző, Pannónia Népkert, Aranykalász vendéglő, Hársfa vendéglő, Thököly út–Dózsa György út sarkán lévő vendéglő (12)
- dohánybolt (2)
- Keravill (2)
- ÁPISZ (1)
- Horizont Könyvesbolt (1)

2. *Raktárak*

- gyárak raktárai: Savanyúság- és Halkonzervgyár, Duna Konzervgyár, Herkules Cipőgyár, Méhészeti Vállalat, Audio Üzem, Ikarusgyár (6)
- egyéb raktárak: útépítő vállalat, Ceglédi úti áruraktár, a térképészeti bolt raktára, a BM anyag- és ruharaktárai (13)

3. *ÁVH-sok lakásai* (14)

4. *A Köztársaság téri pártház* (5)

5. *Pályaudvar* (4)

6. *Magánszemélyek lakásai*

- köztük Kiss Károly és Piros László lakása, Révai József villája, egy iskolaigazgató, egy vállalatigazgató és egy párttitkár lakása (11)

7. *A mátraházai Honvéd Üdülő* (2)

Ezekon kívül egy-egy személy esetében vádpontként szerepelt szovjet szállítóegységek, valamint az Almássy téri szakszervezeti pénztár kifosztása; továbbá – a vád szerint – valaki a Péterffy Sándor utcai Kórházból ruhaneműt és ágyneműt tulajdonított el, egy másik személy pedig a Margit-szigeti Nagyszálló elől személygépkocsit vitt el.

A cselekmények színhelye többségében Budapest vagy főváros környéki település volt, de az iratokban előfordul somodori helyszín is. A vád szerint elkövetett tett időpontját viszont nem minden esetben tüntették fel. Azon esetek alapján, ahol ezt megtették, arra következtethetünk, hogy az „elkövetést” egyaránt datálhatjuk november 4-e előttre és utánra is.

Érdeemes szemügyre venni azokat az ügyeket, amelyeknél feltüntették az elvett-elvitt tételeket. Az iratok szerint a „bűnösök” vittek mindent, amire az embernek a mindennapokban szüksége lehetett. Egy italtól valaki elemelt 10 liter pálinkát és 5 liter rumot; a Nagycsarnok egyik árudájából „eltűnt” 100–150 kilogramm liba és 50 kiló rizs; egy nő egy cipésműhelyből hat pár női cipőt vitt haza. A Köztársaság téri pártházból elvitt tárgyak között találunk például rádióasztalt, írógépet, vörös selyemdrapériát, zászlórudakat és szőnyeget.

Az elkövetők nemét tekintve többségben vannak a férfiak: a 182 vádlott közül 22 volt nő.

Egyes visszaemlékezők maguk említik az ellenük igaztalanul felhozott vádakát. Az a férfi például, aki egy gyár égő raktárkészletét mentette társaival, és ebből kreálta az ügyészség a fosztogatás vádját. Más esetben a közérzet zárva tartó boltost kényszerítették arra, hogy a bolt árukészletét nyissa meg az emberek előtt – igaz, fegyverrel. Azonban amikor fizetni akartak, a pénzt nem volt hajlandó elvenni. Ebből is fosztogatási ügy lett. És arra is van példa, hogy a környékeliek máig emlékeznek: miként hordták szét a helybéli laktanya minden civil készletét (a lepedőktől a főzőedényekig). Készült továbbá fotó egy körüti áruház készletének széthordásáról is.

Ezek azok az indokok tehát, amelyek miatt igenis meg kell fogalmazni kérdéseinket: Volt-e valójában fosztogatás, ha igen, milyen mértékű volt és mi volt az oka? A válasz érdekében érdemes lenne összehasonlítani a személyi és köztulajdon ellen ekkor elkövetett cselekmények számát az előző és a következő év hasonló időszakában elkövetett, hasonló jellegű cselekmények számával. Hiszen lopás vagy úgy általában vagyoni elleni bűncselekmény békeidőben is létezik. Miért gondolnánk, hogy a forradalom önmagában megnevesíti az embereket? Ebből a szempontból és újra meg kell vizsgálnunk azokat a motivációkat, amelyek miatt

a 20. századi magyar történelem bizonyos korszakaiban – a jogszabályok által szentesítve – „sérült” a magántulajdon. Az 1956-ot megelőző húsz évben hányszor adódott ilyen politikai helyzet Magyarországon? Gondoljunk a zsidó vagyonok elvételére, a németek kitelepítésére a háború után, vagy ugyanekkor a hitleri szövetség következtében visszaszerzett területekről a Magyarország 1937. december 31-ei határain belülre menekülőkhöz, és végezetül az 1945 utáni folyamatos államosításokra. Az államvédelmisek lakásai esetében talán a rendszer kegyeltjein való bosszúállás volt a motiváció (ha igazak a vádak). Az iratok szerint '56-ban a köztulajdont érte a legnagyobb kár, holott azt minden rendszerben tisztelni illett.

Ugyancsak vizsgálatra szorul, hogy kik azok, akiket fosztogatás elkövetésével vádoltak? Melyik társadalmi csoporthoz tartoztak? Hipotézisem szerint elsősorban a társadalom legszegényebbjeiről volt szó, akiknek egy része állami gondozásban nőtt fel, akiknek életükben nem volt még saját szobájuk sem, akiknek többsége munkásszállón lakott vagy egyszerű ágybérletben sanyargott. És rajtuk kívül? Kik lehettek még érintettek?

Azt is meg kell kérdezni, hogy mondjuk egy nagyobb áruház kifosztásában milyen pszichózis játszhatott közre. Mennyire lettek bátrabbak attól az emberek, hogy nem egyedül követték el a „szerzést”? És mennyire érezték természetesnek azt, hogy nekik valami „jár”? Mekkora szerepet játszhatott az a tudat, hogy másképpen soha sem jutnának ilyen, számukra kincsnek tekintendő holmikhoz? És hány olyan eset lehetett, amikor az alkalom szülte a tolvajt?

Ha ezekre a kérdésekre megtaláljuk a válaszokat, akkor van rá esély, hogy megőrizzük a forradalom tisztaságának emlékét. De ha ezt nem tesszük, utódaink megkérdőjelezzik azt, és a hallgatás miatt gyávasággal vádolnak majd bennünket.

PETŐ ANDREA

„Több mint két bekezdés.”

A női történeti emlékezés keretei és 1956

Az 1956-os forradalom társadalmi nemek-szempontrú emlékezete, úgy tűnik, kifarad a nemzeti történetírásból, pedig ’56 kapcsán ebből a szempontból is lenne mit vizsgálni.¹ Egyetérthetünk ugyanis Joan Scott meghatározásával, amely szerint „a nők történelme nem annyira az elnyomás vagy a hősiesség (esetleg mindkettő) vizsgálatát jelenti, hanem inkább annak feltárását, hogy a nemi különbségeket miképpen használták a társadalmi és politikai szervezet különböző formáinak igazolásához, hogy a társadalmi normákat miképpen fogalmazták meg, internalizálták és utasították el, s hogy az egyenlőtlenségeket miképp legitimálták a »természet« nevében.”²

1956 története egyrészt túlkutatott: valószínűleg már mindent tudunk arról, hogy mi történt az alatt a tizenkét nap alatt, hiszen ezzel 1989 óta történészek tucatjai foglalkoznak. Másrészt ezek a kutatások érzéketlenek a társadalmi nemekre, ami történészként régóta foglalkoztat. Egy ezzel kapcsolatos írásomat 2001-ben elküldtem egy újságíró kollégának, bízva abban, hogy nem idegen tőle a társadalmi nemek egyenlőségének kérdése. Reméltem, 1956 évfordulója kapcsán – lapjában – leközölné rövid szövegemet, amellyel végre közelebb hozhatnánk egymáshoz az egymás mellett párhuzamosan élő történeti emlékezeteket. Ő azonban elutasította a publikálást. Három érvet hozott fel.

¹ Erről bővebben PETŐ Andrea–SZAPOR Judit: A „diszkriminatív” nőtörténelem tanításától a társadalmi nemek történetéig. In: PETŐ Andrea (szerk.): *Társadalmi nemek tanítása Magyarországon*. ISZCSEM, Budapest, 2006. 75–85.

² Joan WALLACH SCOTT: Bevezető a magyar kiadáshoz. In: Uő (szerk.): *Van-e a nőknek történelmük?* Balassi Kiadó, Budapest, 2001. 9. /Feminizmus és történelem./ (Kiemelés tőlem. – P. A.)

Az első szerint van „női emlékezet”, hiszen Dávid Ibolya, akkori igazságügy-miniszter beszélt '56-ról, és Tóth Ilonának is szobrot állítottak. Szerinte van három történésznő (Kőrösi Zsuzsa, Molnár Adrienne és Standeisky Éva), akik a megtorlás történetével foglalkoznak.

A második érve az volt, hogy '56 történetéből nem is hiányozhatnak a nők, hiszen a 229 kivégzett közül hat nő volt („csak” – tette hozzá). Ezzel jelezte, hogy szerinte az a fontos és a történészek figyelmére érdemes, akit kivégeztek.

A harmadik érve az volt, hogy a snagovi fogságban ott voltak a feleségek is, és erről éppen egy nő (Ember Judit) készített is dokumentumfilmet. Levelét ezzel zárta: az elhallgatott női emlékezet témája „onnan kezdve érdekes, amikor konkrétan ki van valami mutatva a történelemben. Miről nem beszél, kicsoda, ki hallgat el kicsodát, mik azok a férfiszavak, mi az a férfibeszédmód, mit torzít, mik az arányok, hol stb., stb. A probléma érdekes, de általánosságban két bekezdésnél többet nem érdemes beszélni róla.”

A *Múltunk* körkérdésére válaszul – ellentétben a javaslattal: hogy tudniillik „konkrét” esetek kellenének – azt szeretném bemutatni, hogy a társadalmi nemek történeti elemzése miképpen járulhatna hozzá az 1956 emlékezetéről kialakított nemzeti történeti kánon átgondolásához.

1956 emlékezettörténete: társadalmi nemek nélkül, módszertani problémákkal

Amikor arról beszélünk, hogy a társadalmi nemek alapján vizsgálhatjuk 1956 emlékezetét, először is meg kell kérdeznünk: valójában kiknek a története is íródik és mondatik el?³ A hivatásos történész milyen alapon rendelkezik azzal a kiváltsággal, hogy kanonizált helyzetből a „nemzeti” történetírásról beszéljen?⁴ Mitől és az emlékezés milyen keretében lesz Tóth Ilona vagy Wittner Márta „jelenség”? Hogyan és miért kanonizálódtak egyes történeti narratívák a tankönyvekben és a nyilvános meg-

³ Siep STUURMAN: The Canon of the History of Political Thought: Its Critique and a Proposed Alternative. *History and Theory*, 2000/2. 147–166.

⁴ Erről bővebben: PETŐ Andrea: Writing Women's History in Eastern Europe: Towards a „Terra Cognita”? *The Journal of Women's History*, 2004/4. 173–181.

jelentésekben? Hogyan maradhatott ki 1956 emlékezetéből sokáig az 1956. december 4-ei nőtüntetés?⁵

Wulf Kansteiner az *Értelmet találni az emlékezetben* című írásában rámutatott, hogy a legtöbb emlékezettel foglalkozó munka nem veszi figyelembe a közönséget.⁶ Ennek eredményeképpen a múltbeli és a jelenlegi történeti kultúrák nem köthetők kizárólag meghatározott társadalmi csoportokhoz és azok történelmi tudatához. Kansteiner úgy érvelt, hogy „a kollektív emlékezet története a kulturális termelés és fogyasztás összetett folyamata; elismeri a különböző kulturális hagyományok létét, a történeti emlékezet létrehozóinak egyediségét és az emlékezet fogyasztóinak szubverzív érdekeit”.⁷ Ez azt jelenti, hogy a társadalmi nemek szempontjából meghatározott kollektív emlékezet létrehozói és fogyasztói, például a nőmozgalmat, el kell választanunk a társadalmi nemekre jellemző emlékezés hagyományaitól és az emlékezet appropriációjától. Az appropriáció fogalmát Michel de Certeau használta, és ezzel azt fejezte ki, hogy e folyamat során a fogyasztó sem marad passzív. Az emlékezet létrehozói ugyanis néha beolvasztják azokat a jelentéseket és értékeket, amelyeket a saját kultúrájukból hoznak, és ezzel a kultúra fogyasztása egyben a kultúra átértelmezése is.

Mindez azért fontos, mert soha sem volt ilyen nagy az érdeklődés, azaz a fogyasztás és az appropriáció igénye a múlt, azaz a történelem iránt, mint 1989 után – miközben meglehetősen távol áll egymástól a történetsszakma diskurzusa, véleménye és az egyéni emlékezet. 1989 után nemcsak a lassan megnyíló levéltárak, hanem a visszaemlékezések sokasága is jelezte, hogy tömeges igény van a történelmek újragondolására. Kérdés, hogy ez milyen keretben történik. De mi van akkor, ha a társadalom nagyobbik részének nem adatnak meg az eszközök, hogy megtalálja magát a történetírás által meghatározott keretekben? Mi történik, ha a történelmet tanuló diáklányok vagy az 1956-os megtorlást elszenvedettek nem tudnak azonosulni a domináns történeti reprezentációval? (Ez a kérdés különösen a nők esetében fontos, hiszen a történelem a férfi állampolgárok története, és a nők, ebben az értelemben, ki vannak zárva a nemzetállamból.)⁸ Mi a következménye annak, ha sztereotip férfi- és nőkép határozza meg a kollektív emlékezetet? Létezik-e egyáltalán sajátos női emlékezet, amely megkülönböztethető a férfi emlékezettől?

⁵ Lásd JUHÁSZ Borbála: Mégis kinek a története? *Rubicon*, 2001/6.

⁶ Wulf KANSTEINER: Finding Meaning in Memory. *History and Theory*, 2001/2. 163–178.

⁷ Uo. 178.

⁸ Erről bővebben lásd: PETŐ Andrea–SZAPOR Judit: A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra, 1848–1990. Az „állam érdekében adományozott jog” feminista meg-

Az 1956-os magyar forradalom emlékezete „kettéhasadt emlékezet”: míg egy adott történeti esemény a történeti emlékezet része, addig a nők tapasztalata, a társadalmi nemre jellemző élményük nem jelenik meg. Ha kimarad a női élmény a kollektív és nemzeti emlékezetből, s ezt már a történetírást bíráló korai feministák is felismerték, akkor a nőktől megtagadják annak elismerését, hogy a történeti folyamatok aktív szereplői és cselekvő részesei voltak, illetve lehetnek a jövőben. A saját történelem, a saját múlt létrehozása a 19. század végétől kulcskérdése a társadalmi egyenlőségért folytatott harcoknak (a munkásmozgalomnak, a nőmozgalomnak), s e küzdelmek fő színtere a történetírás és a történelemoktatás. A „saját” történelem létrehozása egyúttal az „ellenkánon” kialakításának igényét is jelentette, ami nemcsak a korai nőtörténetíráásra, hanem a mindenféle domináns történetírással szemben kialakított történetíráásra is igaz – így az „1956-os ellenforradalom” történetével szemben fellépők munkásságára is.

Kérdés azonban, hogy képes-e egyáltalán a történetírás a másság megjelenítésére történeti dimenzióban. Nem olyan kérünk-e számon a történetíráson, amire tulajdonképpen nem is képes? Itt az „új történelem” képviselőire kell hivatkozni, akiknek a nemzeti történetírás és a politikatörténet-írás lett a fő célpontja.⁹ 1956 története ugyanis a történetírásban először a politikatörténet szintjén jelent meg. Kulturális értelemben a nemzeti történelmet és a politikai gondolkodást 1956 kapcsán (is) úgy lehet meghatározni, mint a kizárás és befogadás folyamatát. Ennek a narratívának a hőse a férfi, aki a nemzetállam megbecsült és felelős polgára. Ez a felfogás mindenki mást a peremre száműz. A (nemzeti, nyelvi, vallási stb.) kisebbségek, mint például a „nők”, e partikuláris történelemben kerülhetnek csak. Gianna Pomata megfogalmazásában: „a társadalmi nemek szempontjának vizsgálata újraírja a nemzeti és az általános történelmet abból a szempontból, hogy elemzi azt a szerepet, amit a társadalmi nemek jellemzői és szimbólumai játszanak a történelmi eseményekben és folyamatokban”.¹⁰ Az „új történelem” írása során tehát új (vagy a korábbitól eltérően értelmezett) szempontként merült fel az osztály, a társadalmi nemek vagy az etnicitás kérdésének elemzése. Így már nem

közelítésben. In: SAJÓ András (szerk.): *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához*. Áron Kiadó, Budapest, 2004. 136–175. /Recepció és Kreativitás. Nyitott magyar kultúra./

⁹ Peter BURKE (szerk.): *New Perspectives on Historical Writing*. Polity Press, Cambridge, 1991.

¹⁰ Gianna POMATA: *History, Particular and Universal: Some Recent Women's History Textbooks*. *Feminist Studies*, 1993/1. 42.

a „történetírásról” beszélünk, hanem a „történeti kultúráról”. Ez az átfogó fogalom azokat a rendszereket jelöli, amelyeken keresztül a múlthoz kapcsolódhatunk. Ez az értelmezés teret ad a társadalmi nemek története vizsgálatának, és e nélkül nem is lehet a társadalom létrejöttéről, működéséről és főleg a nemzetfogalom születéséről-alakulásáról beszélni. Ugyanakkor az új megközelítésnek „illeszkednie” kell a régi kánonhoz: nem az egyetlen, hanem egy a nagyon hatásos narratívák közül, amelyek meghatározzák a nemzetek és a demokrácia történetét. Ez a megközelítés teret ad a pluralitásnak és a demokráciának, és nyomában átalakulhat a történeti források meghatározása is. A dokumentumok mellett a történészek már képeket, szobrokat, épületeket, filmeket, oral historyt, rítusokat elemeznek azért, hogy megismerjék a múltat, de nem azt a kérdést teszik fel, hogy „mi is történt valójában”, hanem újradefiniálják saját kapcsolatukat a múlthoz.

1956 interpretációi: minden ugyanaz másképpen?

Az 1956-os magyar forradalom az „emlékezés helye” a magyar történettudományban és a mindennapi politikai küzdelmekben is. Már 1956. november 4-étől kezdve egymásnak ellentmondó és egymással vitázó értelmezések alakultak ki. A viták annyiban érdekesek témánk szempontjából, hogy a Kádár-rendszerrel szembeni ellenállás vagy a vele való kollaboráció kérdését állították a középpontba. Ma pedig 1956 emlékezete az egyik választóvonal, amely a különböző politikai csoportokat elkülöníti egymástól. A történelem átírása olyan folyamat, amelyben csak a csoportok változnak – a csoportok, amelyek egymással kommunikálva átírják az emlékezetet, létrehozzák a diszkurzív teret, ahol a vita lejátszódik. Megjelenhetnek-e ebben a társadalmi nemek szempontjai?¹¹

1956 emlékezete szóbeli hagyomány. A forradalom rövid ideig tartott és az azt követő elnyomás véres volt, tehát 1956 nem hivatalos emlékezete az országon belül főleg szóban maradt meg. Ez összekapcsolódott az igazság feltárásának követelésével, ami azt jelentette: amit a szemtanú elmondott, amire visszaemlékezett, az az „igaz”. A Ranke hagyományait követő történetírásban a szakma írott forrásokra alapul, és a történelem

¹¹ A történészek kulcsszerepet játszottak 1956 emlékezetének kialakításában, hiszen politikai és egyben egzisztenciális kérdéssé vált, hogy kik és hogyan gyűjtik össze a forrásokat, elemzik azokat, interjúznak 1956 tanúival.

„tudomány” volta múlik ezen. Langlois és Seignobos gyakran idézett mondatának („A történelem forrásokon alapul. Nincsen forrás, nincsen történelem!”) igazsága 1898-tól, a *Introduction aux études historiques* megjelenésétől máig érvényes. Még az „új történelem” történetírása sem hagyott fel teljesen a „forrásfüggő” és racionális idealizmussal, amely szerint a történelem egésze megismerhető, és ha van forrás, a történet megírható. Az „igazság” megírását „csak” az ideológiai tabuk akadályozhatják.

Magyarországon 1956 történetének megírása is ebben a pozitivista, racionális idealista keretben kezdődött. Az oral history módszerét használva jó néhány interjúgyűjteményt adtak ki azért, hogy a visszaemlékezéseket – írásba foglalva – az emlékezet dokumentumaiként elemezzék. Az írott szó az „igazi”, azaz írott források rangjára emelkedett. E módszertani alapon jött létre – elsőként – a Párttörténeti Intézet Visszaemlékezés Gyűjteménye, és e célból a magyar emigráció is adott ki visszaemlékezéseket; majd megszületett az az oral history project, amelyből az 1956-os Intézet Oral History Archívuma lett, végül pedig a 20. Század Intézet, illetve a Terror Háza kezdte a „saját” visszaemlékezések gyűjtését.

Az esemény, amelyre a tanúk visszaemlékeznek, tükrözi a kollektív emlékezet jellegzetességeit, és gyakran politikai legitimációs feladatot lát el. 1989 előtt a múlt a monolitikus politikai rendszer legitimálásnak szolgálatában állt (ebben a felejtés és az elhallgatás fontos szerepet játszott). 1989 után az egyéni tudás és emlékezet megkérdőjelezte a hivatalos történelem állításait, és éppen az egyénit tekintve eredetinek, „nem manipulálnak” az állammal szemben.

Ha nem a közvetlen múltról, hanem a közvetített múltról beszélünk, akkor közelebb kerülünk a kánon és ellenkánon kialakulásának megértéséhez. 1956 kapcsán ugyanis a közvetítés helye a család volt, az a tér, ahol a kommunista hatalomnak nem volt közvetlen beleszólása, remélhetőleg beépített embere sem. Az identitásformálódás a családban történt, ahol meghúzták a vonalat a „mi” és az „ők” között. A családban, amely a kommunizmussal szembeni ellenállás színtereként ellenszegült az államosított feminizmus emancipációs törekvéseinek, s ahol a férfiasághoz és a nőiességhez kapcsolódó elvárások, értékek alakultak. Az oral history gyűjtemények nagyon fontos szerepet játszottak abban, hogy megértsük az emlékezet „metaforikus térképét” – azt, hogy miként alakult ki a történelemből ez a „magánélmény”, és ez milyen egyéni jelentéseket kapott az emlékezés folyamata során. Ezek a „magánélmények” 1989 után szintén az új, a „hivatalos” történeti emlékezet legitimációjának szolgálatába álltak, ami szükségszerűen újabb felejtéseket eredményezett.

A női oral history: kiút az ellenkánonból?

Az 1970-es évektől a feminista társadalomtudomány célul tűzte ki, hogy a nőket láthatóvá teszi a történelemben, beemeli őket a történetírásba, és így átalakítja a történetírást.¹² Azok, aki erre az első pillanatban hálátlanak vagy többé-kevésbé reménytelennek tűnő feladatra vállalkoztak (és vállalkoznak), hittek (és hisznek) munkájuk társadalmat átalakító erejében.

Az egyik módszer, amellyel az utópikus cél akkoriban elérhetőnek tűnt, az oral history volt. Az ezzel foglalkozókat Daphne Patai szerint mindig is politikai célok vezérték: „az igazságtalanság helyrehozatala” érdekében láthatóvá akarták tenni az addig társadalmilag láthatatlant, kimondani azt, amit addig nem volt ildomos. (Miként 1989 előtt az ilyen 1956-os történetek sem kaptak helyet a hivatalos történetírásban.) Eközben a pozitivista történetírással szembeni kritikájukat is megfogalmazták. Cáfolták, hogy az oral history során az interjúalany „az igazságot” mondja el, hogy az interjú értékét az „igazságérték” adja.¹³

A történetírást Middleton és Edwards úgy határozta meg, mint az „intézményes emlékezés és felejtés gyakorlatát”.¹⁴ Ez az intézményesített és intézményes emlékezés mindig összekapcsolódik az „igaz” emlékek fogalmával, amelyeket a különböző politikai rendszerek – vélt vagy valós érdekeik alapján – elfelejtettek vagy még a létezését is tagadták. Politikai hatalmukat a különböző társadalmi csoportok ezekkel az „igaz” emlékekkel támogatják meg, s ez alól a nőmozgalmak sem kivételek.¹⁵ Ez az „érvényesség politikája”: a változó hatalmi struktúrák létrehozzák „azt az erőt, amely a szöveghez rendelődve fenntartja a történelem megfogalmazott változatát”.¹⁶ Az „igaz” emlékek elismerésének követelése mindig a hegemónia igényének megfogalmazását is jelenti.

A női élettörténetek gyűjtése, az oral history, egyúttal olyan történeti módszer is, amely nem az eseményről, hanem a mögötte meghúzódó

¹² Az első ezzel kapcsolatos mű Renate BRIDENTHAL–Claudia KOONZ–Susan STUARD (szerk.): *Becoming Visible. Women in European History*. Houghton, 1987. (2. kiadás.)

¹³ Richard L. OCHBERG: *Life Stories and Storied Lives*. In: Amie LIEBLICH–Ruthellen JOSSELSON (szerk.): *Exploring Gender Identity and Gender. The Narrative Study of Lives*. 2. Sage, London, 1994. 113–144.

¹⁴ David MIDDLETON–Derek EDWARDS: *Collective Remembering*. Sage, London–New Bury–New Delhi, 1990. 10., 205.

¹⁵ Lásd PETŐ Andrea: *Perehodontj period pamjaiti ili pamjaty o prehodom priode*. (Átmeneti emlékezet, az emlékezet átmenetben). In: Svetlana SHAKIROVA (szerk.): *Zsenszkaja Usznaja Isztorija (Női oral history)*. 2. The Soros Foundation Kyrgyzstan, OSI Network Women’s Program, Bishkek, 2005. 3–8.

¹⁶ Elizabeth Ammon, Joan Hedrick és Jane Tomkin műveit idézi Paul LAUTER: *History and Canon*. In: *Social Text*, 12. 1985. 94.

élményről és arról a tartalomról nyújt információt, amelyet az elbeszélő ad neki.¹⁷ Ha elmeséljük az életünket, akkor a saját életünk felett hatalmat is szerzünk. A női történetek nyilvánossága tehát egyben fontoságot ad a női cselekvésnek.¹⁸

Az emlékezés folyamat, amelyben a múltból alkotott emlékek a jelen elvárásainak megfelelően folyamatosan változnak, és ezek az elvárások másképpen fogalmazódnak meg a nőkkel és a férfiakkal szemben. Az emlékezés az egyén eszköze arra, hogy meghatározza kapcsolatát a múltjához és a közösséghez. Az írott visszaemlékezések pillanatnyi emléklálapotot rögzítenek, míg a szóbeli visszaemlékezés, az oral history bemutatja, hogyan születik és alakul az egyénben a múltból alkotott kép.

1989-ig a hivatalos és kizárólagos igénnyel fellépő történeti emlékezettel szemben az egyéni identitás kialakítása csak a saját emlékezet megtartásával volt lehetséges. Ebben a nők rendkívül fontos szerepet játszottak. Az emlékezés joga nemcsak alapvető emberi jog, hanem az ellenállás alapja – akkor is, ha az emlékezet az egyénbe zárva marad meg, mint 1989 előtt, amikor a hivatalos történeti emlékezet megkérdőjelezésére csak keveseknek volt lehetőségük és bátorságuk. Mit jelentenek ezek a „saját emlékek”? Ma már sokan megkérdőjelezzik azt a megközelítést, hogy léteznek női „saját” élmény, mondván, ez a „nyelvészeti mítosz” egységes csoportba zárja a nőket, nem veszi figyelembe a közöttük megtalálható társadalmi különbségeket.¹⁹ A női tapasztalat sokszínűségét valóban nehéz megragadni, hiszen kulturális, oktatási különbségektől és történeti helyzettől is függenek. Mégis a beszélgetés, az emlékek megosztása közösséget teremt, ahol azonban az „én” és a „mi” kettéválik és egymással kölcsönhatásban alakul. Ez hatalmat és biztonságot ad a cselekvéshez,²⁰ és így válhat egy elmondott történet a társadalmi mobilizálás eszközévé. A felejtés is lehet tudatos folyamat, amelyet a társadalmi elvárások és politikai normák alakítanak.²¹

¹⁷ Nicola KING: *Memory, Narrative, Identity. Remembering the Self*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2000. 9.

¹⁸ Lásd Luisa PASSERINI: *A nők és a feministák története*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003. (Különösen az olasz terrorista nőkkel készített interjúkat, 50–94.)

¹⁹ Joan SCOTT: Experience. In: Joan SCOTT–Judith BUTLER (szerk.): *Feminists Theorize the Political*. New York–London, 1992. 22–40. Lásd még Denise RILEY: Van-e egy nemnek története? In: Joan W. SCOTT (szerk.): *Van-e a nőknek történelmük?* I. m.

²⁰ Az interszubjektivitás alakulásáról lásd Luisa PASSERINI: i. m. 25–50., 202–231.

²¹ June CRAWFORD–Susan KIPPOX–Jenny ONYX–Una Gault–Pam BENTON: *Emotion and Gender. Constructing Meaning from Memory*. Sage, London, 1992. 153–157.

Az 1956-tal kapcsolatos női oral history gyűjtése különösen segít abban, hogy az emlékezetet, a múlt rétegeit és egymáshoz való kapcsolatukat feltárjuk és kialakítsuk az emlékezés új kereteit.²² Ehhez szükséges van arra a kölcsönös biztonságra és tanulási folyamatra, ami az oral history interjú során a kérdező és a megkérdezett között kialakul. Az olasz nőkkel a fasizmus időszakáról készített interjúk például azt mutatják, hogy a nők először legszívesebben az ellenállásban betöltött valós vagy utólag képzelt szerepükről beszéltek.²³ A kölcsönös bizalom megteremtése után jutott el a kérdező a megélt női élményhez, és segített interjúalanyának azokat a szavakat megtalálni, amelyekkel ő saját élményeit ki tudta fejezni – úgy, hogy nem a hivatalos történetírás kínálta szókészletből válogatott, hanem szubverzív módon más „kulturális eszköztárból”. Ez azért fontos, mert az utóbbi idők nyelvészeti kutatásai meghatároztak egy „férfi” és egy „női” jelzővel meghatározott beszélgetési stílust: előbbi versenyrendszerű, az egyénre és a tárgyakra irányul, az utóbbi – az elsődleges egyéni érdekérvényesítés helyett – az együttműködésre, a közösségre, az emberi érzelmekre. A férfiak gyakrabban beszélnek el magukról teljesítményüket bemutató történeteket, míg a nők inkább az emberi kapcsolatokról beszélnek.²⁴ Önmagában azonban egyik sem „a” történelem.

²² Nőkkel készített oral history interjúkat őriz az 1956-os Intézet Oral History Archívuma. Ezenkívül lásd például BÖGRE Zsuzsanna: Asszonyorsok '56 után. *Valóság*, 2002/10. 100–106.

²³ Elda GUERRA: Memory and Representations of Fascism. Female Autobiographical Narratives. In: R. J. B. BOSWORTH–Patrizia DOGLIANI (szerk.): *Italian Fascism. History, Memory and Representation*. St. Martin Press, London 1999. 204.

²⁴ Spender kutatásait idézi Melanie TEBBUTT: *Women's Talk? A Social History of „Gossip” in Working Class Neighbourhoods, 1880–1960*. Ashgate, London, 1995. 14.

RAINER M. JÁNOS

1.

1989 után egy darabig e kérdés második, a feltáratlan témákra vonatkozó része *túnt* 1956 legfontosabb problémájának: a feltáratlan történetek sokasága, a részletekről való ismeretek hiánya. Ez a látszatra kielégíthetetlen ismeretigény egyrészt 1956 és a közelmúlt befogadásának új módjával állt összefüggésben, másrészt valódi érdeklődést jelzett. Az előbbin a globális megismerési és ábrázolási technikát értem, amely azt ígéri, hogy segítségével minden megismerhető, mindenre található szemtanú – jóllehet minden jelenség nehezen átlátható, titok lappang mögötte. A mindenható audiovizuális, sőt digitális és interaktív technológia azonban megfejtja a titkot. A valódi érdeklődést a részletek elhallgatása keltette, amely Magyarországon egészen 1989-ig tartott, legalábbis az első nyilvánosságban. A nyugati demokratikus emigráció és hazai demokratikus ellenzék sokat tett ugyan ez ellen, de eredményei viszonylag szűk kört értek el.

Tíz évvel ezelőtt, a 40. évfordulón úgy láttam, hogy 1956 fő történeti kérdései azok, amelyek a forradalmat elhelyezik nagy történetekben.¹ Ilyen probléma az 1956 előtti egy-másfél (vagy két?) évtizedben lejátszódott társadalmi változásoké, a forradalomban való részvétel motívumai és típusai, az 1956-os politikai tagoltság kérdése, a forradalom és a nemzetközi politika, valamint 1956 és a Kádár-rendszer jellege. Akkor úgy láttam, hogy ez az utóbbi 1956 legfontosabb történeti problémája: 1956 miatt lett Kádár János és rendszere olyan amilyen, de a vereségbe bele-

¹ 1956 fő kérdései és problémái – ma. *Rubicon*, 1996/8–9. 14–19.

nyugodó, kapituláló magyar társadalom is 1956-os tapasztalatai miatt építette fel a *maga* Kádár-kori világát, fogadta el és fejlesztette tovább alkotó módon az informális alkuk, kölcsönös előnyök, a sohasem kodifikált megegyezések mikrovilágait. Ezt ma is érvényesnek tartom.

Szemben a tíz év előttivel, ma ezt nem gondolom *történeti* problémának. Inkább olyan morális kérdésnek, aminek van ugyan összefüggése a történelemmel, de a forradalom felmutatása, a forradalomról szóló történeti narratívák a jelek szerint nem sokat segítettek abban, hogy ezeket a kérdéseket megválaszoljuk. Azóta egy sor szintézis jelent meg, számos konferenciát rendeztek, részkérdésekkel foglalkozó kötetek százai láttak napvilágot, kialakultak az állami-politikai, média-, civil emlékezés rituáléi, a közbeszédben rögzült egy sor panel 1956-tal kapcsolatosan. 1956 a történelemmé való *meghalás* végső stádiumába került: már csaknem történelemmé halt, de még nem egészen. Kezdi elfoglalni tehát helyét a nagy történetekben is. Ezeknek a nagy történeteknek egy része krónika jellegű, nem törekszik arra, hogy az elbeszélte eseményeket interpretálja, valamiféle nagyobb léptékű vízióba rendezze. Más része a 20. század 1989 után divatosná vált, lényegében poszthidegháborús felfogásban helyezi el 1956-ot. Megengedőbb változatában csak a szovjet típusú rendszer, radikálisabb formájában a marxizmus–leninizmus és minden megvalósulási formája világtörténelmi zsákutca, s a magyar forradalom ebben játszódtott le, időben valahol a történet közepe táján. Előkelő szerepben: előre jelezte, esetleg el is indította a szovjet szisztéma felbomlását és bukását.

Ma úgy érzem, 1956 fő problémája nem annyira a nagy történetben elfoglalt hely, pontosabban nem a nagy történet keretének meghatározása, hanem a forradalom, az esemény maga. Nem részletei, hanem egésze. William Doyle, a nagy francia forradalom egyik legnevesebb (angol) történésze a forradalomról szóló kitűnő *Nagyon rövid bevezetés*² néhány alapvető kérdésre próbált válaszolni anélkül, hogy túlságosan mélyen elmerült volna a részletekben. Miért is tört ki a forradalom? – kérdezte Doyle, s ennek nyomán megkérdezhetnénk: *miért Magyarországon tört ki forradalom (vagy bármi) 1956-ban* – olyan esemény, amelynek része az előző rendszer hirtelen és radikális összeomlása? A sztálini rendszer mindenütt nagyon hasonló struktúrákat hozott létre a második világháború után a Szovjetuniótól nyugatra. Sztálin halálát mindenütt valamelyes enyhülés követte. A szovjet párt XX. kongresszusa mindenütt felerősítette a kritikai hangokat mind a pártértelmiségben,

² William DOYLE: *The French Revolution. A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press, 2001.

mind a pártvezetésben, s többé-kevésbé mindenütt érzékelhető volt a légkör váltása az egész társadalom számára. Ez a kérdés mindenekelőtt az összehasonlító kutatások fontosságára hívja fel a figyelmet.

A következő kérdés: ha forradalom volt, *minek vetett véget?* A klasszikus rendszernek (Kornai János nevezi így a sztálini modellt)³ nem egyedül a magyar események vetettek véget, s nem is ért véget voltaképpen 1956-ban – ha egyáltalán. Másfelől: *mit kezdett el?* A reformok útján való elmozdulás a klasszikus (sztálini) rendszertől már 1953-tól megindult, s magában a Szovjetunióban is előrehaladt októberre. Talán a rendszerváltásokat kezdte el, 1989-et? Nemrég a lengyel Szolidaritás független szakszervezeti mozgalom megalakulásának 25. évfordulója pontosan ugyanezen történeti szerep igényének a jegyében zajlott le. Eszerint az 1980. augusztusi gdański megállapodások jelentették *az első dominót*. 1956 magyar forradalma túlságosan rövidnek bizonyult még ahhoz is, hogy legalább a programok alapján valamiféle koherens képet fessünk arról, mit akart elkezdni a magyar társadalom 1956-ban. Mennyire eltúlzott azonban a magyar '56-ot a francia 1789-hez hasonlítani, gondolhatnánk e kérdéseken töprengve kedveszegetten. Doyle utolsó kérdése mégis új impulzust adhat. *Hol is tart* ma a francia forradalomról szóló diskurzus, kérdezte, és először is megállapította, hogy az bizony több mint kétszáz év elteltével is eléggé élénk. Ami a magunk forradalmát illeti, a legkevesebb, amit leszögezhetünk, hogy az arról szóló diskurzus is igen élénk, igaz, csak fél évszázad távlatából. De milyen hasonló *magyar* eseményről beszéltek/beszélnek ennyit világszerte (mert a magyar forradalommal most az egész világon foglalkoznak, Japántól Latin-Amerikáig)? Alighanem egyikről sem.

Vagyis a legfontosabb kérdés: milyen forradalom is volt ez a magyar – mi magyarázza ezt a különös érdeklődést, ha egyszer sem a klasszikus forradalmakhoz, sem a tisztán politikai forradalmakhoz nem mérhető? A politikai forradalom definíciójának félig ugyan megfelel – lerombolt egy politikai rendszert, de nem tartósan, és ami újat állított helyébe, az kialakulatlan maradt, majd kezdeteit is eltaposta a szovjet intervenció, illetve a restauráció. Sikertelensége ellenére is nagyhatású esemény – és ezt, azt hiszem, éppen rövid lefolyásának és a koncentrált figyelemnek köszönheti. Az 1956-os Budapest a médiakorszak nyitányát jelzi. Még nem ért össze az élő hang és kép, de már majdnem. A hirtelen távolivá és megközelíthetetlené vált, a vasfüggöny mögé zárt kis országban egy 19. századi jegyeket viselő politikai forradalom zajlik le, klasszikus sze-

³ KORNAI JÁNOS: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, HVG Rt., 1993.

replőkkel és klasszikus tartalmakkal. Rövid lefolyása, példátlan sikere (néhány napig a történeteket úgy is lehetett interpretálni, hogy a magyar felkelés meghátrálásra készítette a Szovjetuniót), majd bukása a legkülönbébb magyarázatok számára hagyott tért. A magyar forradalom örökre *nyitott* történet marad, ezért mindenki megtalálhatta benne saját világmébének igazolását. Valóban egyszerre szemlélhető antitotalitárius forradalomként, kísérletként új típusú, öngazgató szocializmus felépítésére, vagy egyszerűen a mindenfajta zsarnokság elleni lázadásként, nemzeti szabadságharcként.

Hatásai – akár azt nézzük, minek vetett véget, akár azt, mit kezdett – késleltetettek és korlátozottak. 1956 a szovjet rendszer kelet-közép-európai változataiban zajló *tanulási és alkalmazkodási* folyamat egyik legfontosabb láncszeme és viszonyítási pontja, de nem az egyetlen. Voltaképpen a térség szovjetizálásától a szovjet rendszer végéig tartott ez az interakció az oktrojált elitek és az alávetett társadalmak között. Lényege a sztálini projekt (vagy az, amit a Vörös Hadsereggel érkező, vezetésre kiválasztottak annak véltek) megvalósításának kísérlete, majd az attól való elmozdulás, helyi változatok és stratégiák keresése. (Az útkeresés az első pillanattól kezdve jelen volt azok gondolataiban, akik az 1945 utáni egy-két év szovjet politikai manőverezését továbbgondolva valódi nemzeti kommunizmusokon kezdtek gondolkodni – mint például Nagy Imre.) 1956 tehát nem vetett véget a klasszikus sztálinizmusnak (még megkésve és korlátozottan sem), hanem súlyos érvet adott azok kezébe, akik szerettek volna véget vetni neki. 1956 azon a ponton tört ki, amikor egy rövid és elég következtelen reformperiódust korlátozott resztalinizáció követett, majd újabb reformkezdeményezések történtek. A maga szempontjából nagyon éleslátóan fogalmazott az MSZMP ideiglenes KB-ja 1956 decemberében, amikor az események egyik fordulópontját abban látta, hogy a Nagy-fémjelezte pártellenzék (egyébként teljesen akaratlanul) kritikáját „kivitte az utcára”. A szovjet rendszer nyelvi és intézményei keretei között folyó kritika a tömegindulatokkal kiszámíthatatlan gyúelegyet hoz létre, ahogyan 1956 radikális politikai forradalma mutatta. A következtetés: elkerülni az ilyen szituációt mindenáron, még a sztálini projekt feladásának árán is.

1956 volt a legradikálisabb lázadás a szovjet rendszer ellen, és tömeges részvétel szempontjából is legfeljebb az 1980–81-es lengyel forradalom mérhető hozzá. Mégis, úgy tűnik, hosszú távra véget vetett a magyar társadalom radikalizmusának és demobilizálta azt. Amit 1956 elkezdhetett, az nem az a fajta új politikai és társadalmi berendezkedés volt, amit az egyetemi hallgatók, Bibó István vagy Nagy Imre egymástól füg-

getlenül és számottevő eltérésekkel vizionáltak. Inkább az a pragmatikus és lappangó alkuhálózati társadalmi berendezkedés, amely a kádári Magyarországot jellemezte, s amely minden 1956 utáni kelet-közép-európai szovjetrendszer számára (vonzó) mintaként, vagy (elrettentő) példaként szolgált. A szovjet hadsereg, Kádár János és a mérsékelt rákosisták „November 4-e koalíciója” nem csak a harmadikutas-szocialisztikus utópiát törte össze. Maga alá gyűrte, a jelek szerint a rendszerváltást túlélően azt is, amit ugyancsak 1956, a forradalom kezdett el: a magyar társadalom erkölcsi újjászületését. Peter Unwin, egykori budapesti brit nagykövét Nagy Imre-életrajzában azt írta: „Nagy és a forradalom bukásra volt ítélve, de visszaadta Magyarországnak az önbecsülését.”⁴ Jó lett volna, ha így történik. 1956 – ha nem csak tünékeny szabadságünnepnek látjuk – inkább a szovjet rendszerrel való együttélés sajátos képességét adta. Ötven év és a rendszerváltás után viszont mindinkább annak látjuk – ez viszont 1956 emlékezettörténetéhez tartozó kérdés, úgyszólván ott folytatom...

2.

A *tudományos interpretációban* nem látok markáns különbségeket. Más körülmények között ugyan, de a mai irodalom egy már lényegében negyven-negyvenöt éve folyamatos diskurzus vonalát követi. Ennek fő megoszlása már az ötvenes-hatvanas évek fordulóján kialakult. A baloldali, posztmarxista történetírás nem látta lezártnak a szovjet típusú szocializmus történetét, és a magyar forradalmat az egyik legreményteljesebb kísérletnek vélte a sztálinizmustól való elmozdulás útján. Akik lezártnak tartották, 1956-ot antitotalitárius és/vagy nemzeti felkelésnek, forradalomnak, szabadságküzdelemnek gondolták. Ezen túl a legnagyobb hatásúak a krónika típusú leírások voltak, amelyek eleven színekkel ábrázolták az események láncolatát, az egyéni vagy kollektív szereplőket és leginkább egyetemesnek tartott emberi értékek megjelenítésére törekedtek. Ezeket többnyire szemtanúk írták, mindenestre az ő beszámolóik keltették a legnagyobb figyelmet, érték el a legnagyobb sikert.

1989 után a történetírás többnyire ezt az utóbbi mintát követte. 1956 történeti narratíváinak nagy része a különféle krónikák sorába illeszkezik. A szovjet rendszer története, reformjaival együtt lezárult, a marxis-

⁴ Peter UNWIN: *Voice in the Wilderness: Imre Nagy and the Hungarian Revolution*. London, Macdonald, 1991. 187–189.

ta jelenkortörténet defenzívába szorult, úgyhogy 1956 domináns interpretációs kerete a totalitarizmuselméletből származik. A kilencvenes évek elején egy tulajdonképpen népszerűsítő kiadvány, az 1956-os Intézet és a Tankönyvkiadó rövid összefoglalója⁵ nyomán zajlott lényegében az egyetlen történeti vita a forradalommal kapcsolatban. A vita két főszereplője, Litván György és Tőkész László a forradalom antitotalitárius jellegének közös alapján vitatták azt, hogy az eseményekben a társadalmi avagy a nemzeti felszabadító program volt-e az elsődleges. A vita lényegében követte a hazai politikai-ideológiai élet törésvonalát, azzal a jelentékeny különbséggel, hogy míg a nemzeti-konzervatívnak nevezett oldal teljes tudatossággal törekedett saját történeti hagyományvonal kialakítására (illetve 1956 beillesztésére a rekonstruáltba), és nem volt idegen tőle a kanonizálás törekvése sem, a mai szociáldemokrácia szembeötlően bizonytalan maradt. Nyilván, mert sajátos hagyományvonalába, amelybe az *MSZDP* és az *MSZMP* örökségét egyszerre akarta, illetve volt kénytelen beleszűrni, nagyon nehezen fért bele 1956 bármilyen szemlélete. Ez a bizonytalanság a kétezres évek elejére elmúlt, de 1956-ról ma nemigen folyik történeti vita. Ahogy a forradalom igazi jelentőségét megvilágító két tényezőről, a Kádár-korszakról, illetve az emlékezős, emlékezet problémájáról sem (utóbbit az úgynevezett ügynökökgyek azért kimozdították a holtpontról). 1956 történeti ábrázolásának döntő terepe ma is az interpretációban szegény krónika – ezt bizonyos fokig önkritikusan kell megállapítanunk. Véleményem szerint azonban az emlékezetproblémák a következő években is állandóan jelen lesznek a magyar történetírás horizontján. Új történeti generáció fellépése várható (már most is zajlik), amelyik – velünk ellentétben – egyetemi éveitől az új történetírói megközelítéseket tanulta és tanulja, módszertani szempontból sokkal tudatosabb. E kettő találkozás kezdeményezi majd minden bizonnyal a történeti, sőt *történetészvitát* 1956-ról és következményeiről. Az a fajta etikai elkötelezettség és gondolkodás, amely elsősorban a rendszerváltó történetírás sajátja volt, őket nem nagyon jellemzi majd, vagy más lesz. Szerintem ezeket a törekvéseket kell segítenünk, amennyire csak lehet. Talán azt is lehetne mondani, hogy az 1956-ról szóló interpretációk vitája ma még részben az oktatás kérdése: annak műhelyeiből (ha vannak...) is kerülnek majd ki a vita résztvevői.

⁵ BAK M. János–KOZÁK Gyula–LITVÁN György–RAINER M. János: *Az 1956-os magyar forradalom. Reform – felkelés – szabadságharc – megtorlás. Történelmi olvasókönyv középiskolásoknak*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991. 223.

3.

Az emlékezet közösségi rítusai (állami ünnepek, médiajelenlét stb.), szimbolikája 1989 után hamar kialakultak. 1956 elfoglalta helyét a tananyagokban, tankönyvekben, sőt a nyilvános közbeszédben is rögzültek bizonyos közhelyei. Ugyanígy közhellyé vált az értelmiségi diskurzusban 1956 harminchárom éves felejtése. Nagyon valószínű, hogy már a legközelebbi jövőben ezek a toposzok határozzák meg a forradalom emlékezetét. A diffúz személyes emlékezetek ugyanis hamarosan megfigyathatóknak, illetve végső formában rögzülnek. Az elmúlt tizenöt évben hihetetlen mennyiségű személyes emléket rögzítettek írásban, képen és hangban – amelyek ily módon sokkal hosszabb ideig és sokkal jelenvalóbban maradnak közöttünk, mint a korábbi események emlékei. A személyes emlékek folytonos újrakonstruálásának megszűntével 1956 is a hivatásos emlékezők vadászterületévé válik, illetve a különböző kollektív emlékezeti panelekből áll majd össze képe.

Az viszont még nem dőlt el, hogy ezek a panelek mit tartalmaznak majd, milyen értékeket közvetítenek, milyen viszonyt alakítanak ki a múlt reprezentációja és a jelen között. A hatástörténet nyilván kevésbé használható ehhez, megint csak a forradalom önmaga, a mintegy magában álló esemény szemlélete dönt majd. Két lehetséges változatot látok. Az egyiket Rév István nevezte *1956 november 4.-központú* történetének – ez a tragédia, a hősiesség bukás és a nemzeti gyász tablója. 1989. június 16-án igen erősen rögzítette ezt a tablót. Az utolsó években mind erőteljesebb a másik, az *október 23.-központú* történet jelenléte – azé, amelyik a forradalmat a bátorság, a merészség, az ifjúság, vagyis a szabadság ünnepének tartja, és ezt szeretné benne ünnepelni. Valószínű, hogy a személyes emlékezés jelentőségének törvényszerű leértékelődésével 1956 emlékezetét e két nagy történet szintézise határozza majd meg, ahogyan 1848–49-cel kapcsolatban is elválaszthatatlan a Nemzeti Múzeum *lépcsője* és az aradi vesztőhely. Ez a kép persze kimetszi a demokrácia hagyományvilágából néhány nemzedék életútját, de ez megyesik bizonyos korszakokkal. 1956 bizonyosan még inkább az egész 1945–89 közötti korszak emblémája lesz, amely a magyar társadalmat egyszerre fogja ábrázolni a szovjet rendszer áldozatának és ellene bátran felkelőnek. A hétköznapi története persze egyáltalán nem hasonlít erre – az igazán új fejlemény az lehetne, ha ezek a nagyon is létező mindennapi hagyományvonalak közelednének a jórészt felülről kialakított emlékezetekhez.

Az *1989 előtti értékelés* a kérdésben nyilván az akkori hivatalos magyar álláspontra vonatkozik. A nyugati demokratikus emigráció és a hazai

demokratikus ellenzék értékelése ugyanis 1989 előtt is nagyjából az volt, ami ma. A kádári vezetés „értékelésének” bizonyos töredékei ma is jelen vannak. Vásárhelyi Mária adatai szerint 1988-ban az emberek 40%-a válaszolta azt a közvélemény-kutatók kérdésére, hogy 1956-ban ellenforradalom volt – 1989-ben, túl az újratemetésen ez a szám 12%-ra csökkent. 2003-ban viszont 16% volt.⁶ Ennyi évtized után ez nem túl sok, de jelzi, hogy sokakhoz el sem jutott a rendszerváltás – mert a tudatos sztálinista kommunisták számát azért ennél jóval kisebbre becsülöm... A történettudományban az 1989 előtti hivatalos „értékelést” – mert elemzés eredményeiről ez esetben nem lehet beszélni – halottnak vélem, amelynek semmiféle relevanciája nincsen a ma diskurzusaira.

⁶ VÁSÁRHELYI Mária: Csalóka emlékezet. 1956, Nagy Imre és Kádár János alakja a közgondolkodásban. *Élet és Irodalom*, 2003/24.

RIPP ZOLTÁN

Problémák, hiányok és nézetkülönbségek 1956 történetírásában

1.

Az '56-os forradalom *egyetlen* legfontosabb problémájának kiemelése nem is olyan egyszerű, különösen, ha párosul a feltáratlan ügyeket firtató másik kérdéssel. Az első nyilvánvalóan inkább az értelmezésre, a megítélésre vonatkozik, a második viszont az egyre növekvő adat- és tényhalmas ellenére megmaradt „fehér foltokra”, a kevésbé vagy vélhetően tévesen felderített történésekre. Kettős tendencia érvényesül. Szaporodik az ismeretanyag az egy-egy kutató számára fontosnak, mások számára kevésbé lényegesnek minősülő részletekben, amelyek alapot nyújthatnak mélyebb, megalapozottabb interpretációk számára. A tényanyag sokasága és sokrétűsége ugyanakkor egyszerre segíti és nehezíti is a korrekt forráskritikára alapozott értelmezést. Előfordulhat, hogy a forráskiadványokkal és tanulmányokkal növekszik az úgy-ahogy „lefedett” területek száma, ez azonban nem feltétlenül jelenti, hogy a valóságos történeti problémák megoldásához is közelebb jutunk. Másfelől bizonytalanságot okoznak a továbbra is hiányzó, elzárt, elveszett vagy még elő nem került dokumentumok. Egy rutinos történetírónak nem nehéz a már rögzült sztereotip ítéleteket alátámasztó vagy a kutatói hipotéziseket igazoló tényanyagot megtalálni, mint ahogy ezek megingatására szolgáló források is akadnak. A kulskérdés tehát a történeti munka *minősége*. Időszerű lenne – sokat is segíthetne – egy alapos kritikai-historiográfiai vizsgálat az ötvenhatos irodalomról, ám ez igazán az évfordulós kiadvány- és konferenciadömping után, szó szerint *post festa* válik időszerűvé és lehetővé. (Éppen amikor feltehetően hullámvölgy következik be az ötvenhatos tematika kutatásában, legalábbis az iránta megmutató érdeklődésben.)

Ha mégis meg kívánom jelölni az *egyetlen* legfontosabb kérdést az '56-os tematika gazdag választékából, akkor csak arra a problémára tudok utalni, amely a forradalom egész történetét áttekintő munka készítése során óhatatlanul fejtörést okoz: vajon ábrázolhatók-e valóságként az ötvenhatos fejlemények olyan módon, hogy abban a forradalom kibontakozásának és alakulásának különböző szálai *egységes* (megalapozottan egységesként bemutatható) folyamattá fonódnak össze? Az 1956 októberében megmutatkozó, sokat hangoztatott „nemzeti egység” ellenére ez korántsem magától értetődő. Nyilvánvalóan nagyon is ellentmondásos és konfliktusos eseménysorokat produkált az „utca” turbulens felkelése, a kaotikus fegyveres küzdelem, amely egyaránt mutatta a függetlenségi harc és a polgárháború jegyeit; a forradalom spontán intézményesülése, az összeomló, de részben meg is maradó hatalom helyén a forradalmi szervek spontán megszerveződése; a többpárti viszonyok gyors újratermelődése; és nem mellékesen a nemzetközi viszonyoktól erősen szorongatott „nagypolitika”, a kormányzati szinten zajló gyötrelmes küzdelem. Ez utóbbi szféra egyfelől betöltötte az ellenség szerepét, másfelől viszont az itt lejátszódó – kétségkívül csakis a felkelés által kényszerített, de Moszkvával szemben is érvényesítendő – fordulat nélkül a forradalom időleges győzelme nem lett volna kivihető. Nélküle a forradalom eredményeinek „hivatalos” intézményesülése és a forradalmi vívmányok fennmaradásának esélyét hordozó konszolidációs szakasz el sem kezdődhetett volna.

A fentebb éppen csak jelzett sokrétű fejlemények a történetírásban természetesen mind külön-külön vizsgálat tárgyai, a helytörténettől a hadtörténetig, a hagyományos politikatörténeti megközelítéstől a társadalom- vagy éppen az emlékezettörténeti kutatásokig. Nem állítható, hogy akár tematikusan, akár lokálisan készen állna a forradalom egy-egy résztörténetének feldolgozása, nem is beszélve a termékek változatos színvonaláról. Annyi megbízható eredmény mindenképpen van, hogy a történettudomány kritériuma szerint megalapozott szintéziskísérletekkel lehessen előállni. Aki azonban történetíróként ilyesmire vállalkozik, állandóan résen kell lennie, folyvást föl kell tennie magának a kérdést: nem a történelem „megegyezésesítése”, amit folytat, nem sztereotip ítéletek preconcepciózus alkalmazását végzi-e, mikor rendet próbál tenni a forradalom „rendtelenségében”? Az effajta sztereotípiák persze nem véletlenül és nem is alaptalanul alakulnak ki, de éppen 1956 történetével kapcsolatban a szokásosnál is nagyobb óvatosság (és önkontroll) ajánlott, hiszen politikailag és érzelmileg erősen motivált megközelítések jellemzik a feldolgozások vagy inkább az értelmezések egy részét. Szerencsére a forra-

dalom történetével legbehatóbban foglalkozó intézmény, az 1956-os Intézet által készített és közreadott munkák kezdettől megbízhatóan jó színvonalat garantáltak, és ezzel az esetleges felfogásbeli különbségektől függetlenül *szakmai mércét* állítottak a témakör kutatóinak.

Ötvenhat magyar társadalmában egyszeriben minden felbolydult és megváltozott. Ilyenkor magától értetődik, hogy erős érzelmektől kísérve *mindenféle* nézet és törekvés felszínre tör, keresi a megnyilvánulás, illetve a megvalósítás lehetőségét. Amikor a történész arra vállalkozik, hogy az általa *valóságosnak* tekintett és a *lényeges* szempontok alapján rendezett folyamat elemeiként mutassa be a gubancos történetet, és nem tér ki az elől, hogy normatív alapon „valamilyen” forradalomként értelmezze a történeteket, csakis magának a feldolgozásnak a révén, a tudomány kritériumainak megfelelően tudja igazolni, hogy eljárása jogosult. „Csödeljárást” tehát akkor kellene kezdeményezni valamelyik kutató ellen, ha munkálkodása a történettudomány kritériumai helyett valami egészen más megfontoláshoz igazodna. Ekkor ugyanis megszűnik a tudományos diskurzus lehetősége.

Általában is elmondható, hogy a forradalmak történeti feldolgozásai nem véletlenül jutnak oly nehezen nyugvópontra, ha ugyan nyugvópontra jutnak egyáltalán. Az 1956-os forradalom irodalmának mennyiségi-
leg a legnagyobb része tényfeltáró, leíró, dokumentáló vagy a történeteket rekonstruáló jellegű. Ez nem értékítélet, hiszen alap kutatásokra épülő munkák születnek így, amelyekre a további interpretációk épülnek. A leíró szinten túllépő, a történetek értelmezésre is vállalkozó munkákban a források feldolgozásának megbízhatóságával egyenrangúan fontos tényező (ha a tényiszteletben lehetne engedményt tenni, azt mondanám, talán még fontosabb is), hogy a szerző ad-e meggyőző választ a folyamat jellegét érintő alapvető kérdésekre. Egyáltalán: érvényes módon fölvet és vizsgálat tárgyává tesz-e ilyen kérdéseket? Ezeknek a problémáknak a világos megfogalmazása fontosabb, mint hogy az összes lehetséges „fehér folt” felderítésére nagy energiákat fordítsanak a szakma specialistái, már csak azért is, mert ha a fontos kérdések korrekt megválaszolásához szükség van a hiányzó tények felkutatására, akkor ezt a munkát nem lehet megspórolni. Magyarán: nem a hiányokból, hanem a releváns problémákból érdemes kiindulni a kutatás tárgyának kiválasztásakor. Vannak helyzetek persze, amikor felismerhető, hogy maga a hiány a problémák forrása, tehát ez az elkülönítés sem ilyen egyszerű.

Rendezett problémaeltárt meg sem próbálnék felállítani, éppen csak megemlítek néhányat a fölvethető kérdések közül. Itt van mindjárt a nemzetközi összefüggések kérdésköre. Ha úgy tetszik, az 1956-os forra-

dalom fölfogható az eltérő társadalmi-gazdasági rendszereket képviselő nagyhatalmak szembenállásra épülő, erőszakkal létrehozott kétpólusú világrend elleni indirekt lázadásként is, mégpedig azon az alapon, hogy ez a nemzetközi erőter határozta meg a forradalom esélyeit, illetve esélytelenségét. A kutatások eredményei eligazítanak a forradalom legfontosabb nemzetközi tényezői között, de nem állítható, hogy ismernénk minden lényeges momentumot. A szovjet források szelektív közreadása és hozzáférhetősége az egyik bizonytalansági tényező, de a szélesebb összefüggések vizsgálatát sem tekinthetjük lezártnak. Nem mellékes körülmény, hogy a magyar forradalom éppen egy desztalinizációs enyhülési periódus megindítását követően robbant ki, nem csekély hatást gyakorolva annak sorsára, és nem mondható, hogy a történettudomány ennek minden fontos összetevőjét megnyugtatóan tisztázta volna. Jellegzetes hibája az utólagos értékeléseknek, hogy a nyugati kapitalizmusnak a később meghatározóvá vált jegyeit vetítik vissza az ötvenes évek közepére. További tisztázást igényel, hogy a forradalom különféle résztvevőire mennyire és miként hatottak az események nemzetközi tényezői. A semlegességdeklaráció problémája és a függetlenedés esélyeinek kérdése is rendre fölmerül – a viták itt sem zárultak le. Természetes, hogy a szovjet vezetés mint a döntéshozó birodalmi központ jelenik meg a forradalom történetírásában, hiszen pontosan ennek megfelelően viselkedett, de Moszkva döntéseinek megértéséhez (nem az akceptálásához) talán nem ártana árnyaltabb és több (belső és külső) tényezőt számításba vevő immanens vizsgálatot folytatni, ami persze a források hozzáférhetőségétől függ elsősorban.

Egészen más jellegű, de ugyancsak további feltáró és értelmező munkát kívánó probléma a helyi hatalom felbomlása és a forradalom saját szerveinek – munkástanácsoknak, forradalmi és nemzeti bizottságoknak – spontán megteremtése. Ez nem pusztán intézménytörténeti kérdés, hiszen a valóságos társadalmi viszonyok és törekvések megismerésére sokkal alkalmasabb, mint a fegyveres harcokban résztvevők megnyilvánulásai. Az egyes forradalmi intézmények kialakulásának, felépülésének, működésének a felderítése önmagában is fontos, de kár lenne itt megrekedni – összességében is méltó módon kell felmutatni helyüket a forradalom történetében. A kormányzati, közigazgatási szervek (és a hatalomba ily módon involvált alkalmazottak) 1956-os története sem tekinthető feltártnak.

Nem állítható, hogy a munkástanácsokkal ne foglalkozott volna a történetírás, vagy ne kezelte volna a magyar forradalom fontos specifikumaként, hogy ne mutatta volna be egyebek között a forradalom balol-

dali, szocialista jellegét alátámasztó tényezőként. Annak igazán alapos vizsgálata azonban még hiányzik, hogy a munkásság mennyire tudatosan és megalapozottan kívánta saját kezébe venni sorsa irányítását, s hogy miként illeszkedhetett volna az óhajtott munkástanácsos termelői demokrácia a kialakítandó új rendszer egészébe. Az ötvenes években végig sértett, megsarcolt parasztság történetének, a falusi forradalomnak a kutatásában is akad még tennivaló.

A forradalom részlegesen feltárt társadalomtörténetének korántsem mellékes kérdése, hogy az a hatalmas tömeg, amely az erőszakos eseményekből és a forradalmi aktív részvételtől kimaradt, milyen magatartást tanúsított a folyamat egyes szakaszaiban, miként alakult a véleménye, milyen törekvésekkel értett egyet, kiismerte-e magát a zűrzavarban? A forradalom mint kivételes esemény sok mindent megmutat a társadalom „rejtett dimenzióiból”. A kérdés föltevése annak ellenére indokolt, hogy a probléma tudományos igényű kutatásának, így korrekt megválaszolásának nehézségei és korlátai ismertek. A forradalom „előkészítésének” problémája politikatörténeti értelemben a legkidolgozottabb, de bővebb és alaposabb társadalomtörténeti elemzésre lenne szükség a kiváltó okok és körülmények tekintetében, már csak annak eldöntésére is, hogy a mérsékelt-reformer kibontakozási koncepciónak, netán egy „moderált forradalomnak” milyen volt az esélye magában a társadalomban.

Lezáratlan probléma a kommunisták (politikuskok, értelmiségiek, párttagok) nehezen tagadható szerepe az antikommunista (antisztálinista) forradalomban. A kommunista pártban megjelent ellentéteket a társadalom számára jószerivel közömbös, szimpla hatalmi harccá minősítő, a forradalom időleges győzelmében és az ellenállásban betöltött szerepüket negligáló felfogás jelzi, hogy mennyire nem jutott nyugvópontra a probléma. Ehhez kapcsolódik Nagy Imre szerepének megítélése, illetve az a kérdés, hogy volt-e vezetője a forradalomnak, mi volt a spontaneitás és a tudatos vezetés viszonya, hogyan értelmezhető a sokat emlegetett „sodródás”. Véleményem szerint a döntő szempont ebben az ügyben, hogy a kormányzati politika szintjén volt-e olyan konszolidációs törekvés, amely a lehetőségek határáig megpróbálta nemzetközileg és hazailag is kezelhető-fenntartható keretek közé helyezni a forradalom vívmányait.

Harminc éve megjelent könyvében Bill Lomax „lumpen ellenforradalomnak” nevezte azokat a „tisztá forradalom” mítosza szemszögéből vállalhatatlan atrocitásokat, lincseléseket és egyéb kilengéseket, amelyeket kiemelve és jellegadóvá minősítve a kádári évtizedekben az „ellenforradalmi” értékelés támaszkodott. Ez az ábrázolás „cáfoló ellenreakcióként” kiváltotta azokat az értékeléseket, amelyek elismerték e jelenségek

létét, ám magyarázatot adva rájuk akaratlanul is bagatellizálták. Ötven évvel a forradalom és tizenhat évvel a rendszerváltás után még mindig sokak személyes érzékenységét sértheti a történetek teljes és őszinte felmutatása, de a tudományos igényű történetírás aligha tehet másként. Ehhez kapcsolódik egy speciális „rettegéstörténet” feldolgozása is, vagyis azok félelmeinek empatikusabb kezelése, akik funkcionáriusként, a hatalmi, közigazgatási és gazdaságirányítási posztokon szolgálták (esetenként nagyon különböző attitűddel) a „kommunista rendszert”. Ezzel a megközelítéssel a történész még nem egyneműsíti a különféle félelmeiket, nem hozza azonos nevezőre a bűnösöket és áldozataikat, de legalább számba veszi mint nem mellékes – a későbbi fejlemények szempontjából is lényeges – tényezőket.

Ahol lőnek, ahol életek kerülnek közvetlen veszélybe, ott a frontvonalak ellentétes oldalaira kerülő emberek mérlegelési lehetősége megváltozik; egy ilyesfajta helyzet tudvalévően nem az empátia és a tolerancia megnyilvánulásának jellegzetes terepe. Könnyű az utólagos ítékezés, de amikor a fegyveres testületek tagjainak dönteniük kellett, hogy *a nép, vagy a hatalom oldalára állnak*, aligha tudták minden helyzetben higgadtan mérlegelni, hogy egy felhevülten közelgő, netán felfegyverzett vagy éppen fegyvert követelő – szokványos értelemben tehát súlyos törvényszegést kívánó – tömeg vajon csak lázadó csöcselék, avagy a népakarat hiteles kifejezője. A kételyek nélküli átállástól a kétségbeesett önvédelmen át a terrorisztikus-megtorló tömegbe lövetésig minden előfordult, gyakran egyedi szituációktól függően. A hőssé, áldozattá vagy éppen bűnössé válás konkrét körülményei különös történetekben jelennek meg. Ezeknek a differenciált feltárása még hátravan, jóllehet a forradalom részletes hadtörténetét már néhány éve monografikusan feldolgozták, és az egyes felkelőcsoportok történetének feltárásában is nagy eredmények születtek.

Egy erőszakosan félbeszakított forradalom esetében nem kerülhető meg az az – egyébiránt szokásosan „történelmietlen” jelzővel illetett – kérdés, hogy *„mi lett volna, ha...?”*. Ezt akkor jogosult (sőt kötelező) feltenni, ha a forradalomban megjelent valóságos tendenciákra, az erőviszonyok felmérésére, a nyilvánosan kifejtett és a lappangó szándékok, nézetek, valamint az ezeket befolyásoló körülmények felmérésére vonatkozik. A forradalom tágabb értelemben vett (a megjelent politikai nézetek előzményeire és utóéletére is kiterjedő) eszmetörténetének kutatásában elemzésre méltó új és releváns források már aligha találhatóak, de új (netán régi) problémák meg- vagy felülvizsgálhatók. A magyar október „uralkodó eszméit” már csak azért is érdemes szemügyre venni, mert

elválaszthatatlanok a forradalom jellegének ugyancsak vitatott kérdéséről. Az események sokrétősége következtében a forradalom jellegét is különféle szempontokból lehet megítélni. Egyvalamitől nem tekinthetünk el, nevezetesen attól, hogy a forradalom nem juthatott el konszolidációs szakaszáig, legfeljebb annak esélye jelent meg. A progresszívnek és retrográdnak minősülő tendenciák figyelembevétele egyaránt fontos, de véleményem szerint a forradalom jellegének megítélésében akkor járunk el helyesen, ha a döntő szempont annak vizsgálata, hogy a résztvevők milyen célokat tűztek ki, és főleg az, hogy a forradalom *az erőszakos félbeszakítás pillanatáig meddig jutott el* a kivívott eredményekben, a társadalmi konszolidációhoz szükséges döntésekben és az intézményesülésben. Természetesen az is számba veendő, bár valamelyest kevésbé megbízható szempont az ítéletalkotáshoz, hogy milyen törekvések mutatkoztak meg a novemberi szovjet intervenció után, a forradalom utóvédharcos szakaszában. Nem mellékes kérdés, hogy mikor tekinthető *győztesnek* egy forradalom? Ha a fennálló hatalom meghátrál, megbukik? Ha „hivatalos politikává” válnak céljai, intézményesülnek eredményei? Ha *új rendszerré* tudnak szerveződni a forradalom domináns törekvései? Az ilyen típusú kérdések ugyan nem a tények feltárásához, inkább a szemléleti problémákhoz tartoznak, de nyilván befolyásolják a kutatások irányait és módszereit.

2–3.

A második és a harmadik kérdésre együtt próbálok meg válaszolni, mert a bennük rejlő problémák szorosan összekapcsolódnak. A tudományos (esetenként inkább a tudományosság álruháját öltő) értelmezésekben föllelhető különbségek oka elsősorban az, hogy egyes „irányzatos” felfogások direkt módon politikailag motiváltak. Hasonlóan ahhoz, hogy az emlékezettörténetet is erősen befolyásolják politikai meggyőződések és az általuk éltetett mítoszok. A historizáló hagyományokat követő sérelmi politizálás hatása nemcsak a közgondolkodást befolyásolja, hanem az ötvenhatos irodalom egy részét is. Mivel valóságos (ha nem is személyes) sérelmek állnak mögötte, a szakmai-módszertani fogyatékoságok kifogásolása is könnyen félremagyarázásra adhat okot.

A markáns felfogásbeli különbségeknek vannak árulkodó jegyei. Már a témaválasztás is jellemző, de még inkább az, hogy „honnan nézi” az illető szerző a forradalom történetét. A sérelmi politika hagyományát követő megközelítésmód szerint november 4-e, a szabadságharc leveré-

se és a megtorlások felől kell szemlélni a történeteket. Ennek megfelelően a forradalom lényegében függetlenségi háborúvá, nemzeti felszabadító harccá minősül, tartalma részint az utcai harcosok hősies tetteire redukálódik, részint annak kiemelésére, ami *ellen* felkelt a nép: a nemzeti elnyomás, a külső függés és ennek hazai gyakorlati megvalósulása, „a kommunizmus” ellen. Már csak azért is, mert kétségtávol a külső beavatkozás kovácsolt nemzeti egységet 1956 októberében. Ehhez a felfogáshoz szorosan kapcsolódik a mitikus *pesti srác* apoteózisa, amelyet érzelmileg az önfeláldozó hősiesség és a kegyetlen megtorlás hitelesít, és jól illeszkedik az emlékezetben megjelenő heroikus, tiszta forradalom képéhez. A hőskultusz, a felkelést kiváltó diktatúra gyűlölete és a megtorlás keltette sérelmek szerves összekapcsolódása egy radikális nemzeti-antikommunista, ebből eredően *jobboldali* irányultságú szabadságharc képét formálja meg és rögzíti, ily módon befolyásolva-alakítva a kollektív emlékezeti kánont.

Az elmúlt évtizedben nyilvánvalóan politikai szándékokhoz kapcsolódva jelent meg a *polgári forradalom* értelmezése. Legfőbb gyöngesége, hogy a forradalom érdemleges résztvevői között nem mutathatók ki modern értelemben vett polgári-liberális erőik, ilyen értékeket és célokat koherens programba nem foglaltak, számottevő szervezetet képviselői nem alakítottak. Az 1956-os jobbboldaliság (ha a „lumpen ellenforradalom” jelenségeitől eltekintünk) részint az újjáalakuló koalíciós pártok „jobbratolódásában” (ha viszonyítási alap az 1948-ig létezett koalíció), részint az ókonzervatív mindszentysta, valamint a még ugyancsak diffúz módon fellépő radikális jobboldal felbukkanásában érhető tetten. Nyilvánvalóan sokkal kiterjedtebb volt a magyar társadalomban ez a fajta „kemény” jobbboldaliság, sokkal nagyobb volt a hagyományos keresztény-nemzeti és nemzeti radikális jelszavakkal megragadható emberek köre, mint az november 4-éig felszínre került. A szándékok jelszavakba foglalt vagy tézisszerű megjelenéséből aligha juthatunk megbízható következtetésekre, így például Mindszenty József sokat emlegetett deklarációjából sokkal kevésbé lehet az általa képviselt politikai erő magatartását előrevetíteni, mint a korábról jól ismert nézetekből, a „történelmi” keresztény-nemzeti középosztály és az erősen vallásos tömegek mentalitásából. Ha valaki következetesen végigviszi a polgári forradalomról szóló állítást, az óhatatlanul arra vezet, hogy az egész 1945 utáni (vagyis nem csupán az 1947/48-as fordulattal bekövetkezett) fejlődést egy „szerves polgári fejlődés” erőszakos megtöréseként értelmezze. Eszerint a forradalom nem egyszerűen a Magyarországra erőszakolt sztálinista diktatúra ellen irányult, hanem az egész második világháborút követő

változást tagadta. Kétségkívül bőségesen léteztek 1956-ban olyan társadalmi csoportok és megszerveződni kész politikai erők, amelyeket ez a felfogás jellemzett – kiváltva olyan politikusok és értelmiségiek haragját és riadalmát, mint Kéthly Anna vagy Németh László –, ám erre alapozva polgári forradalomnak nevezni a történeteket nem más, mint indirekt igazolása a „horthysta burzsoá restauráció” rémképével operáló kádárista értelmezésnek. Csak éppen a végső ítéletet fordítják az ellentétébe. A kádárista hamisító érveléshez is megvoltak a felsorolható tények. Jószerivel ugyanolyanok, mint amilyeneket némelyek használtak, amikor egy sosem létezett, kiterjedt polgári ellenállás képét igyekeztek megkonstruálni. Hatékonyabb ennél az egyszerű antikommunista és nemzeti radikális érvelés, az a felfogás, amelynek középpontjában a szabadságharcos tradíció ápolása és a megtorlás kegyetlenségének bemutatása áll. Jellemzően nem a harcokban elesett, hanem a megtorlás áldozataivá vált és így az emlékezet egyirányú fókuszálására alkalmas hősoket állítanak szimbolikus alakokként előtérbe, függetlenül attól, hogy mennyiben van közük a forradalom valódi tartalmához. Ezáltal próbálják meghamisítva homogenizálni ötvenhat pozitívnak tekinthető örökségét. Az ilyen típusú felfogás nemcsak a témaválasztásban és a tények szelektív feldolgozásában mutatkozik meg, hanem abban is, hogy képviselői éles frontvonalakat igyekeznek húzni az ötvenhatos események résztvevői között ott is, ahol a valóságos viszonyok erre nem (voltak) alkalmasak.

Érzékelhetően léteznek egy elhallgatott, pontosabban a rendszerváltással elhallgatásra ítélt, korábbi kanonizáltsága után felbomlasztott emlékezet is 1956-ról, amely a Kádár-korszak *ellenforradalmazó* felfogásában gyökerezik. Paradox módon ezt a fajta emlékezetet segítik újraéledni azok a politikától vezérelt ellenszenves, szélsőséges jelenségek, amelyek az ötvenhatos évfordulókon és általában a pártharcokban az elmúlt másfél évtizedben megjelentek. Ezek közvetett módon hatékonyan élesztik fel az „ellenforradalmi csöcselétről” a Kádár-korszak elején felfestett képet. Másfelől előidézik a szándékos felejtést, az ötvenhatos örökségtől való elfordulást, az értelmezés elhárítását. A rendszerváltástól kezdve ennek a kádárista múltban kialakult és korántsem hatástalanul sulykolt felfogásnak a diszkriminálása azzal párosult, hogy éppen az *áthangolás* időszakában, amikor ötvenhat valódi történéseinek feltárása iránt a legnagyobb volt az érdeklődés és a nyitottság, egy másfajta egyoldalúság jelent meg. Voltak ennek az immár pozitívan megítélt múltnak olyan jelenségei, amelyekről nem illett túl sokat beszélni; ezekkel kapcsolatban egy időre inkább az elmismásolás, a bagatellizálás lett a jellemző maga-

tartás. Érthető, hogy így történt, hiszen a hivatalos kánonnal szembe forduló irodalom első hullámának, majd a rendszerváltás idején megjelenő írásoknak is a *cáfolat* volt a legfontosabb funkciójuk. Annál is inkább, mert összefüggött a felbomló rendszer utolsó ideologikus legitimációs pillérének kidöntésével. Ötvenhat forradalomként való értékelésének delegitimáló funkciója a rendszerváltással nem megszűnt, hanem diszkreditáló tényezővé alakult át, és összekapcsolódott az új emlékezeti kánon kialakulását támogató mítoszteremtéssel, annak intenzív szakaszával. Erről részletesebben nem szólok, mivel *Az ötvenhatos hagyományok és a politika* című tanulmányomban (*Mozgó Világ*, 2003/8.) már kifejtettem a véleményemet. Inkább csak arra utalok, hogy nehezen mérhető fel, mennyire van összhangban a politikai indíttatású ötvenhatkultusz és hagyományépítés, illetve a kollektív emlékezet, a társadalomban jellemző felfogás – már amennyiben van ilyen.

Nem mernék tehát kategorikus állítást tenni azzal kapcsolatban, hogy milyen maradvány-hatása van az 1989 előtti értékelésnek napjainkban a társadalom különféle köreiben. Különösebb vizsgálgódás nélkül is sokféle jelenséget érzékelhetünk. Jelen van a differenciáltabb megítélés igénye, amely látszólag hasonlít Grósz Károly 1989-es, az „egyszavas” értékelést kifogásoló nézetére – azonban *akkor* ennek a fajta érvelésnek a rendszer legitimációjának összeomlását akadályozó funkciója volt. De tapasztalható a *leegyszerűsítés* szükséglete is, a „mondják már meg világosan, hogy mi volt valójában” típusú igény. Mint minden hasonló esetben, jellemző magatartás a „szemtanú” magabiztossága is, a „nekem ne beszéljenek, mert én (vagy az apám, a rokonom, az ismerősöm) a saját szemével látta, láttam” szemlélete, amelyben egyébként „saját élményként” világosan tetten érhetőek a kialakult mítoszok elemei.

Erősen polarizáló hatásúak az olyanfajta konfrontáló emlékezetvariánsok, amelyeket negatív érzelmek irányítanak, például az a sehová nem vezető vita, hogy vajon, a Horthy-rendszer vagy a Rákosi- és a hozzá kapcsolt megtorló-elnyomó Kádár-korszak a gyűlöletesebb. Vannak, akik számára 1956 a Rákosi- és a Kádár-korszak választóvonalaként jelenik meg elsősorban, mások a rendszer egylényegűsége alapján a leghatározottabban tagadják egy ilyen nézet jogosultságát. Ennek ellenhatásaként, ahogyan a reformer kommunista baloldalt (Nagy Imrével egyetemben) megpróbálták kitagadni az ötvenhatos örökségből, megkezdődött egy *újfajta* „nagyimréző” mítosz kialakulása, még azok körében is, akik alig több mint másfél évtizede ellenérzésekkel fogadták a forradalmat jelképező volt miniszterelnök rehabilitálását. A mártír miniszterelnök alakja kétségkívül a legalkalmasabb a forradalom megsze-

mélyesítésére; a kollektív emlékezetben szükség van ilyesfajta szimbólumokra. Mitizálása azonban a történész számára éppoly elfogadhatatlan, mint másoké hasonló esetben, arról nem is beszélve, hogy milyen káros, ha a sok tanulságot hordozó *valódi dráma* szenvedő hőse helyett egy sosemvolt, kikezdehetetlen hőroszt próbálnak kreálni a kollektív emlékezet számára.

Ami a szűkebb történész szakmát illeti: a leegyszerűsítő, „egydimenziós” forradalomértelmezésekkel szemben tanúsított ellenállást hiba volna pusztán valamiféle továbbélő káros hagyomány utóvédharcának minősíteni. Nyilván ez utóbbira is akad példa, ha jellemzően nem is a témát közvetlenül kutatók körében. Úgy látom, ilyen történészi felfogás esetén inkább a rejtőzködés vagy a székszis a jellemző. Semmiképpen nem helyeselhető az, ha bármilyen nézetet megfontolás és vita nélkül lesöpörnek, nem helyes arra késztetni bárkit is, hogy véleményét eltitkolja vagy sztaniolba csomagolja, arról nem is beszélve, hogy a rendszerváltás után tizenhat évvel egy ilyen magatartásnak legfeljebb a pártpolitikai vonatkozásai értelmezhetők racionálisan.

A politikai feszültségek növekedése közepette kétséges, hogy az ötvenedik évforduló (az ilyenkor szinte elkerülhetetlen „túlادagolás” mellett) segíti-e közelíteni a forradalom sokféle köznapi emlékezetét a történettudomány eredményeihez. Az pedig különösképpen nem várható, hogy az ötvenhatos események nagyon különböző szándékú résztvevőinek céljai, szándékai, tettei egyaránt *megérthető*k legyenek, ne csak megítélhetők.

STANDEISKY ÉVA

1.

Aggodalommal tölt el, hogy sokan úgy gondolják, a forradalom története tudományosan feldolgozott – új tények, az eseményeket más megvilágításba helyező dokumentumok már nemigen kerülhetnek elő. A helytörténeti búvárkodások pedig csak arra jók, hogy az ismert országos történések unalmas és többnyire szakszerűtlenül elkészített helyi, lokálpatrióta változatait produkálják. Azok közé tartozom, akik szorgalmazták 1956 szakszerű, mélyreható – a személyes történelemre, életsorsok rekonstruálására is kiterjedő – helytörténeti feltárását, mert csak így érzékelhető igazán a forradalom ellentmondásos sokszínűsége, s így juthat közelebb a helyiekhez a múlt. Ehhez azonban még rengeteg munkára, mindenekelőtt a megtorlás periratainak szisztematikus tanulmányozására, valamint szakszerű interjúk további százainak elkészítésére lenne szükség. S ez utóbbival már el is késtünk, hiszen egyre kevesebben élnek azok közül, akik tevékeny részesei voltak a forradalomnak, s nem csupán saját „hősi” múltjuk megörökítésén – elferdítésén, önmaguk heroizálásán – fáradoznak, amiben partnerre találnak az ismerethiányos, ám jó szándékú és legendákra vágyó fiatal interjúvolóknak.

1956 viszonylagos közelsége és a társadalom eszmei, politikai megosztottsága miatt az egyre szűkülő tudományos piacot a tényközlő, leíró publikációk uralják: többnyire szigorú időrendre épülő politikatörténeti szintézisek, kronológiák, dokumentumgyűjtemények, fotóalbumok jelentik a kínálatot. Számuk az ötvenedik évforduló körül egyre gyarapszik. Nagy felvevőpiac az oktatás: itt ma már bő információkat tartalmazó összefoglalók állnak az érdeklődők rendelkezésére, meghaladva

az 1989 előtti torzítást, pótolva a rendszerváltozás utáni hiányt – lásd a tankönyvek 1956-tal foglalkozó fejezeteit.

Tagadhatatlan, hogy 1956 tudományos feldolgozása terén már sok minden történt: számos forráskiadvány és elemző munka látott napvilágot. Ez utóbbiak közül Rainer M. János kétkötetes Nagy Imre-monoográfiáját emelném ki.

Eddig három jelentős összefoglaló született a forradalomról: *Az 1956-os magyar forradalom. Reform – Felkelés – Szabadságharc – Megtorlás* (Írta Bak M. János, Kozák Gyula és mások. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991); Szakolczai Attila: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc* (1956-os Intézet, Budapest, 2001) és Ripp Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon* (Korona Kiadó, Budapest, 2002). Az első még a rendszerváltozás körül került az olvasók elé. Megírásakor még nehezen lehetett hozzáférni a levéltári forrásokhoz, szerzői főként saját és mások emlékezetére építhettek, valamint az emigrációban keletkezett munkákat hasznosíthatták. A második ugyanannak a pályázati felhívásnak a nyomán íródott, mint Ripp összefoglalója. Mindháromra jellemző, hogy dokumentumok, fényképek találhatók bennük. (Forrásszemelvényekben, visszaemlékezésekben Szakolczai munkája a leggazdagabb, s a tipográfiai, képi megformáltságot tekintve is ez a könyv a legszebb.)

Sokan gondolják úgy, hogy a Kádár-korszak elején keletkezett iratok oly mértékben torzítanak, hogy történész nem építhet rájuk igazán. Én másként vélekedem. A megtorló hatóságok tendenciózusan csoportosított és válogatott dokumentumai, a büntető eljárások irataiban manipulatív céllal felhasznált korabeli források nem vethetők el teljes egészükben csak azért, mert valamilyen módon a forradalom elfojtóihoz kötődnek. S ez megfordítva is igaz: a barikád másik oldalán állók korabeli és későbbi (ön)értékelései sem fogadhatók el kritika nélkül. Nem csak a francia forradalomra érvényes François Furet megállapítása: a forradalom objektív története, „jelentése” élesen elkülönül attól, amit a forradalmárok gondoltak saját tetteikről (François Furet: *Gondoljunk újra a francia forradalmat*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1994. 35.).

Minden forradalmat, így az 1956-os magyar forradalmat is olyan váratlan, átmeneti, időben behatárolt jelenségként kell értelmezni, amelynek számos olyan eleme van, amely eleve a forradalom lényegét jelentő rendkívüliség következménye. Ilyenek a tömegek megjelenésének különféle formái, a közvetlen demokrácia megvalósíthatóságának illúziója, a nemzeti egység tartós fenntarthatóságába vetett hit, szélsőséges érzelmek és számonkérési módok, szinte óránként más irányba fordul, egy-

mástól eltérő tartalmú és dinamikájú történések, a véletlenek nagy szerepe stb.

A forradalommal foglalkozó munkák nagy súlyt helyeznek az előtörténetre: ki 1945-től, ki 1953-tól, ki az 1956 elején tartott szovjet párt-eseeménytől, az SZKP XX. kongresszusától eredezteti a történéseket. Ezt a tendenciát látszik megbontani az *Krónika 1956* (Szerzői: Baráth Magdolna, Feitl István és mások, Kossuth Kiadó–Tekintet Alapítvány, Budapest) című, 2006 tavaszán megjelent reprezentatív kiadvány, amely a naptári évhez kötődve tekint vissza az 1956 előtti múltra. Ezzel azonban nem megoldja, hanem megkerüli a sokakat foglalkoztató kérdést: miért éppen Magyarországon tört ki a forradalom, a hasonló helyzetben lévő országokban pedig miért nem került sor fegyveres népfelkelésre? Különösen Lengyelország zavarja a képet, ahol a kommunista reformszellemiség talán még a magyarországinál is erősebb volt.

Minél többet írunk a „forradalom előzményeiről”, annál inkább távolodunk magától a forradalomtól. Különösen zavaró, hogy éppen akkor lázadt fel a nép, amikor látszólag nem is volt rá oka, hiszen 1956 nyarától tágult a nyilvánosság, élénkült a reformszelem. (Tocqueville a 19. század közepén az önkény oldódásához kötötte a forradalmat.) Ha az elemző nem akar a maradiak, a kádáristák táborába kerülni, ezt a tény elhallgatja vagy bagatellizálja, s helyett a kommunista diktatúra szörnyűségeit részletezi a rendszer születésétől általában 1956 nyaráig. Az október 23-ig terjedő hónapok így kiesnek látóköréből. A forradalom előtörténetének részletezése helyett a forradalom egyediségéből kellene kiindulni, s nem azon fáradozni, hogy a magyarországi eseményeket beillesztjük a nem forradalommal végződő antitotalitárius értelmiségi és munkásmegmozdulások szocialista táborbéli sorozatába.

A váratlanul jött két hét szabadság alatt nemigen esett szó a szocializmus eltörléséről, lebontásának módszereiről: ez természetesen nem jelenti azt, hogy az emberek zöme a köztulajdonon alapuló egyenlősítő társadalmi forma, a szocializmus fennmaradását akarta volna. Az első nap nemzeti egységet sugalló eufóriája nem vihető át a forradalom egészére. Az október 23-át követő napokat tagadhatatlanul erkölcsi emelkedettség jellemezte, bár előfordultak kifogásolható megnyilvánulások is (erőszak, intolerancia, zsidóellenesség). Ha 1956 értékelésekor a hangsúlyt a nemzeti egységre tesszük, a forradalom valóban leegyszerűsödni látszik, s éppen a lényege – a sokszínűsége –vész el. A forradalom idején összesűrűsödtek a múltból örökölt problémák. Két irány tűnt valószínűnek: az antisztálinista, a mérsékelt, szocialista többpárti diktatúra felé mutató út, valamint a korlátozott magántulajdonon alapuló parlamentá-

ris demokrácia útja. Mindkettőnek a hívei 1945-ig visszahátrálva kezdtek volna újra. Ahogy múltak a forradalom napjai, úgy sokasodtak a második irányban elindulók. A forradalomról szóló szintézisekben mintha az első irányt választók lennének többen. A felbomló állampárt reformereinek forradalom alatti erőfeszítései, a folyton átalakuló kormány tagjainak nyilatkozatai, az újjáalakuló egykori koalíciós pártok színre lépő vezetőinek korabeli állásfoglalásai a szocialista alternatívát valószínűsítik. A forradalom azonban csak kisebb részben köthető a fentebb felsorolt politikai csoportosulásokhoz, mégis ezekről tudunk a legtöbbet, róluk áll rendelkezésre a legalaposabb, legszakoszerűbb történeti irodalom.

A forradalmi szervezetekről viszonylag keveset írnak az összefoglalók, s így a helyi, sokszínű történések izgalma elvész. Ezek tolmácsolását a legtöbb helytörténeti munkában is hiába keressük, holott a dokumentumgyűjtemények, adattárak, visszaemlékezések, a váltakozó színvonalú helytörténeti munkák már-már egy egész könyvtárat megtölthetnének. Ha a helyi forradalmi szervezetek élete, mindennapjai méltó színvonalon közkinccsé válnának, talán jobban figyelnénk a saját korunkban is a civil kurázi, a közösségi cselekvés fontosságára.

A központi és a regionális forradalmi szervek története sincs megírva, hiányzik a forradalom intézménytörténete.

Budapest 1956-os története ismeretlen, ha eltekintünk a kommunista párt, a kormány és a fegyveres felkelők csoportjairól szóló munkáktól, amelyekben az események helyszíne a főváros. (A felkelőcsoportok tevékenységének, szereplőinek bemutatása mindenekelőtt Eörsi László érdeme.) A milliós főváros kerületeiben is zajlott a forradalom, s a városvezetés is reagált az eseményekre. Erről azonban még keveset tudunk.

A november 4-e után történetekre az eddigieknél jóval nagyobb figyelmet kellene fordítani. A forradalom nem fejeződött be a második szovjet beavatkozással és a megtorló akciókkal, eljárásokkal. Hetekig, hónapokig tartott a restaurációs átmenet, egy budapesti pártfunkcionárius megfogalmazásában a „kellemtlen, kocsonyás helyzet”. Számos településen a forradalom fegyveres elfojtása után is a forradalmi bizottság maradt a meghatározó, és sokakban élt olyan illúzió, hogy Kádár János megőrzi a forradalom vívmányainak egy részét.

Szükség lenne az 1956-ban történtek fogalmi, valamint társadalom- és eszmetörténeti megközelítésére is. A forradalom ötödik évfordulóján külföldön magyar származású történészek – Váli A. Ferenc, Paul Zinner, Kecskeméti György – tettek ugyan kísérletet erre, de a források hiánya és a forradalom iránti nemzetközi érdeklődés csökkenése gátat szabott a további próbálkozásoknak. Tyekvicska Árpád történetiszociológiai fel-

dolgozása Nógrád községről és a Rétsági járásról – amely már a rendszerváltás után készült – módszertani szempontból is figyelemre méltó munka. A szerző legfőbb érdeme talán, hogy bebizonyította: mikro-történeti szinten is lehet a forradalomról újszerűen írni.

A forradalmat ugyanis elsősorban nem a reformer kommunisták és a velük szövetséges népfrontosok, s nem is a fegyveres harcosok fémjelzik – bár ők is a forradalom fontos szereplői –, hanem a saját sorsának irányítását kezébe vevő „nép”: a városok és falvak változatos elnevezésű forradalmi bizottságaiban tevékenykedő tekintélyes, megbecsült lakosok, akiket a helyi közösség választott vezetőiül. Ők nem csupán a forradalom két hetében, hanem az azt követő hetekben is urai voltak a helyzetnek, a helyiek bíztak bennük, és többnyire sikerrel álltak ellen Kádár restaurációs törekvéseinek. Szervezték a mindennapokat, próbáltak úrrá lenni a forradalmi rendszerváltásból adódó, olykor megoldhatatlannak tűnő problémákon, és sikerrel fékeztek az egymásnak szegülő pártpolitikai indulatokat.

A területi – lakóhelyi, járási, megyei és regionális – szerveződések mellett a forradalom másik fő ereje a munkahelyi (hivatali, gyári, szövetkezeti, vállalati stb.) demokratikus öngazgató szervezetekben – leggyakoribb nevükön a munkástanácsokban – volt. Ezek általában a forradalmi bizottságokkal együtt, sokszor az ő irányításukkal próbálták serkenteni a demokratikus önszerveződést és újraindítani a munkát. A munkástanácsok sokkal alkalmasabbnak bizonyultak a Kádár-rendszerrel szembenálló szocializmushívők „igazának” felmutatására, mint az ideológiailag heterogén települési és munkahelyi forradalmi szervezetek, a változatos elnevezésű forradalmi bizottságok, amelyek november 4-e után egyre inkább visszaszorultak, szemben az éppen akkor erőre kapó, a forradalmi bizottságok szerepkörét is részben átvevő munkástanácsokkal.

A rangvesztettek, a deklasszáltak 1956-os szerepvállalása érdekes kutatási téma lehetne. Már most megkockáztatható, hogy a legtöbben az 1947–1950 után félreállítottak közül kerültek be a forradalmi bizottságokba, s mindenekelőtt a helyi közigazgatásba: az egykori főjegyzők, jegyzők, falusi bírók. (Egy 20. századi karriergörbe főbb jelzőpontjai: főjegyző, pöcemester, majd 1956-ban a forradalmi bizottság elnöke.) A nemzetőrségekben, polgárőrségekben már azok is szerepet kaptak, akiket 1945-ben állítottak félre: volt katonatisztek, csendőrök és rendőrök. Az egykori arisztokraták, nagybirtokosok, gazdag polgárok és módos parasztgazdák leszármazottai is tevékenykedtek a forradalmi szervezetben, főként üzemek, vállalatok munkástanácsaiban.

A tömegjelenségek (a békés felvonulástól a lincselésig, a szervezett népgyűlésektől a spontán összejövetelekig) szisztematikus feltárása és érté-

kelése még megoldandó feladat. Sokat tudunk már a megtorlásokról, keveset azonban a bosszúállás mindennapi formáiról, a kommunisták (halál)félelméről a forradalom napjaiban.

Jórészt még megírandó a forradalom médiatörténete: röplapjainak, újságjainak, vidéki rádióadásainak elemzése, az eseményekre tett hatásuk bemutatása. Ez annál is fontosabb lenne, mert a budapesti központi rádióadó számos hírt nem közölt: nem volt az információk birtokában. A Dunántúli Nemzeti Tanács lényegében a Győri Rádió felhívása nyomán alakult meg, s Dudás annak köszönhette népszerűségét, hogy az ország számos pontjára eljutott lapjának, a *Magyar Függetlenség*nek kiemelt jelentősége volt.

Nemigen várható, hogy az 1956-os forradalom félévszázados évfordulóján olyan történelmi művek kerüljenek a nagyközönség elé, amelyek vitatnák az 1956-ról vallott eddigi felfogásokat, s a forradalmat új megközelítésben elemeznék. A lakosságnak is csak kis hányada érdeklődik az új tudományos eredmények iránt. „Gondoljuk újra a francia forradalmat” – adta könyve címéül François Furet kétszáz évvel a nevezetes történések után. Az 1956-os magyar forradalom esetében mi még csak ötven évnél tartunk.

2.

Óvatoskodó, rejtőzködő felfogásbeli különbségek vannak, amelyek legtöbbször nem is tudatosak. Zömmel a szerző világlátásából adódnak, s elsősorban az idősebb történészeknél, illetve a politikai pártoknak, irányzatoknak elkötelezett historikusoknál fedezhető fel részrehajlás jobb vagy bal felé. Aki szocialistának vallja magát, s történelmi karrierjének csúcsát a Kádár-rendszerben érte el, hajlamos csupán a forradalom anti-kommunista, szélsőjobboldali elemeire alapozni véleményét. Talán nem is tartja forradalomnak az 1956. október 23-a és november 4-e között történteket, ezért legszívesebben kerüli az események minősítését, vagy a semleges „népfelkelés” szót használja. Ha már megkerülhetetlen, elfogadja 1956-ra a közmegegyezéses „forradalom” kifejezést. Aki pedig a másik oldalon áll, a forradalom és a szabadságharc lényegi együvé tartozását, a forradalom kommunista- és szovjetellenességét hangsúlyozza.

A témaválasztásban is tetten érhető a felfogásbeli különbség. Akiknek markáns véleményük van 1956-ról, s ez jobbra vagy balra eltér a hivatalostól, előnyben részesítik a forrásközlést. Természetesen olyan dokumentumok sajtó alá rendezésében serénykednek leginkább, amelyek köz-

vetve az ő nézeteiket támasztják alá. A forradalomban elsősorban anti-kommunista népfelkelést látók előszeretettel publikálnak a megtorlásokkal kapcsolatos iratokat, írnak forradalmár szenvedéstörténeteket, mártíréletrajzot.

3.

A történész és az emlékező érdeke homlokegyenest ellenkező. Az előbbi 1956 kapcsán is a jelen – a hivatalos és az egyéni emlékezet – bűvköréből kivont forradalomra, a „halottra”, a szabadon boncolható múltra kíváncsi; az embereket viszont kormány szinten éppúgy, mint családi, baráti körben (ez utóbbi kevésbé jellemző), az élő ’56 foglalkoztatja. Az, hogy mi hasznosítható belőle a jelenben, illetve mi maradt meg belőle az egyénben – a forradalom manipulált és spontán emlékezete. (A historikus is óhatatlanul torzít, amikor megjeleníti a múltat, hiszen saját értelmezésében válogat a rendelkezésére álló múltnyomok közül, de ő legalább tisztában van kényszerhelyzetével, s igyekszik a szituációból adódó veszteséget a legkisebbre szorítani.)

Bölcsen írja Pierre Nora: „A történelem középpontjában egy, a spontán emlékezetet romboló kritikus szellem dolgozik. Az emlékezet mindig gyanús a történelem számára, melynek valódi küldetése lerombolni és visszaszorítani azt. A történelem megfosztja a megélt múltat legitimációjától.” (Idézi Jean Leduc: *A történészek és az idő. Elméletek, problémák, írásmódok*. Kalligram, Pozsony, 2006. 100–101.)

Tzvetan Todorov kapcsán Angyalosi Gergely túlbujánzó emlékezetkultuszról ír: „Ez a jelenség nem arra utal, hogy a kollektív memória egészségesen, frusztrációktól és túlzásoktól mentesen működik, hanem inkább az ellenkezőjére: a lázas és kötelességszerű emlékezés-kultusz tisztázatlanságot takar.” Az emlékezés, akárcsak a nyelv, egyaránt szolgálhat nemes és alantas célokat. Todorov szerint szakralizálással és banalizálással lehet leginkább visszaélni az emlékezettel. A szakralizálás befagyasztja a múltat, lehetetlenné teszi a kommunikációt a múlt és a jelen között. Paul Ricoeur szerint a kötelességszerű emlékezés „gyakorta akadályozza a történelem kritikai feldolgozását”. Ő „az emlékezés kötelessége helyett az emlékezés mint munka fogalmát javasolja (némileg a freudí »gyázmunka« mintájára)”. (Angyalosi Gergely: *A helyes emlékezés iskolája*. In: Tzvetan Todorov: *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. 64–67.) Ezekre a bölcs megállapításokra a 2006-os kampányszerű emlékezésdömpingben érdemes lenne

odafigyelni, bár 1956 szakralizálásáról még nem beszélhetünk. Az '56-os forradalom ma még inkább a napi ideológiai és politikai csatározások része. „Október 23-ának idén lesz a félévszázados évfordulója – de már most előre borítékolható a polgárháborús hangulat. Az emlékek polgárháborúja. Ami nem sokban különbözik az általános hisztériától. Végül is az emlékezés a pszichológia körébe is tartozik” – írja Földényi F. László. (Emlékezés magyar módra. *Élet és Irodalom*, 2006. március 10.)

Az 1956-os forradalom időbeli közelsége eleve akadályozza a divergáló személyes emlékek politikai, ideológiai célzatú fel- és kihasználhatóságát. Mindaddig, amíg köztünk élnek 1956 átléői s közvetlen leszármazottaik, nem lehet sikeres az 1956 kanonizálását célzó erőfeszítés. Még legalább negyven évnek kell eltelnie ahhoz – így lesz meg a kommunikatív emlékezet kilencven éve, a letűnő három generáció –, hogy a lekerekített '56-os kép állami ünnepeken és az iskolákban minden évben és minden tankönyvben reprodukálható legyen. (A historikusok az „idők végezetéig” újabb és újabb értelmezésekkel fognak előállni.)

Az idő addig is csiszolja, kerekíti a személyes, családi emlékeket. A székenletes mozzanatok, a rettenetes és a megfélemlítettség felnagyított vagy elfojtott emlékképei helyett – az előbbi a megtorlás áldozataira, az utóbbi a megtorlókra jellemző – megjelennek a személytelen, a média által közvetített hivatalos forradalomértelmezések és hősfigurák. A rendszerváltozás után eltelt több mint másfél évtized tapasztalatai mutatják, hogy milyen nehéz makulátlan '56-os héroszokat kreálni. (A mártírhalt szenvedettek leginkább „alkalmasak” a felmagasztosításra, ha nem zavarják kanonizálásukat, hogy Nagy Imre és Angyal István kommunista volt, Szigethy Attila népfrontos „társutasként” a hatalomátmentő reformer kommunisták szövetségese, Dudás József egyenlőségpárti, megrögzött baloldali, Mansfeld Péter kalandvagyó törvényszegő, Tóth Ilona halálos kimerültségben meggondolatlanul cselekvő kezdő orvos volt stb.)

A történelmi emlékezet függ az emlékezés szintjeitől: a legfelső – állami, hivatalos – szinten „követik el” a legtöbb leegyszerűsítést, a történelem ezen a szinten a politikai ideológia szolgálólánya lesz. A családi, rokoni, ismerősi emlékezet is torzít, itt azonban már sokkal nagyobb a „szóródás”, attól függően, hogy ki hol állt a történések idején. Itt is furcsa szituációkat hoz létre az eltelt idő: nem ritka, hogy egy mai fiatal egyik nagyszülőjének felmenői között forradalmárok, a másikban megtorlók voltak, az 1989 előtti szóhasználatban „ellenforradalmárok”, illetve „szocializmust védő karhatalmisták”.

Az egyéni emlékezők forradalomképe szinte annyiféle, ahányan vannak, az árnyalatokat tekintve mindenképpen. A középső és az alsó em-

lékezeti szinteken nem a hatalmi érdek a torzulások előidézője, hanem a „csak a szépre emlékezem” önvédő lélektani mechanizmusa. Ezért kétes hitelességű források az (életút)interjúk, a múltat felidéző beszélgetések, sőt a naplók is. A pozitív emlékekkel is csínján kell bánni: természetes emberi igény a saját múlt mitizálása. A gyerekek és a szülők egyaránt arra vágnak, hogy ne ismerjék meg szeretteik esendőségét, téves döntéseit, erkölcsileg nem elfogadható lépését. Ki írná le naplójában, ki mesélné el unokáinak, hogy 1956-ban kárörvendve nézte, hogy megvernek (meglincselnek) valakit, sőt talán bele is rúgott a földön fetrengőbe? Ki dicsekedne azzal: ahelyett, hogy pénzt tett volna a segélyládába, elvett belőle, s elvitte az árut a betört kirakattól?

A személyes emlékek száma végtelen. Sok bennük a majdnem egyező, a hasonló.

A domináns emlékek sorrendjét nem az ok–okozat összefüggés határozza meg, hanem az emlék intenzitása vagy a véletlen.

A történelmi múltidézéskor összemosódhatnak a „jó” és a „rossz” rokonítható elemei. Akik számára a forradalomban való részvétel egész életükre kiható nyomorúságot – csalódást, egzisztenciavesztést – hozott, leszármazottaiknál, a későbbi generációknál a forradalom hatása kevéredhet a második világháború alatt és után megélt események hatásával, sőt a Rákosi-korszakbeli sérelmek is egybefolyhatnak a forradalom idejével. „A férjem édesapja – írja 2006-ban P.-né, levelező hallgató – katonatiszt volt 1956-ban. Nagyon keserű tapasztalatokról hallottam tőle. Megvádolták, elítélték, leszerelték. Igaz, a nyolcvanas években rehabilitálták, de már minek? – mondja ő. Teljesen tönkretették az életét. [...] Az ő és családja életében 1956 tragédia volt! Az édesanyám szülei »kulákok« voltak tizenegy gyermekkel. Hasonló tragédiaként élték meg ők is 1956-ot. Mindenüket elvették, a házuk maradt meg egy kis kerttel.”

2006-ban csak amalgám emlék maradt 1956-ról egy másik egyetemistánál is. Az anyai nagyszülők Vámosorosziban éltek, emlékeiket az unoka így interpretálja: „1956-ban még nem volt rádiója a családnak, a szomszédban hallgatták az eseményekről tudósító híradásokat. A faluban nem történt semmi rendkívüli esemény. Nagyapám unokatestvérét, Kiss Jánost kuláknak nyilvánították és elhurcolták. Később hazajött, de a vele történt eseményekről nagymamám nem tudott beszámolni.”

Az 1989 előtti értékelések továbbélő hatásáról nemigen lehet beszélni. Az ideológiai máz lepergett az interpretációkról, különösen olyan körülmények között, amikor a hatalom maga is inkább a dezideologizálás híve volt, persze nem a közoktatásban és a kultúra kiemelt fórumain. A tendenciózus könyvek – történelmi szakmunkák, szépirodalmi és publicisz-

तिकai művek, tévésorozatok – nem sok nyomot hagytak, „fogyasztóik” is inkább az eseménytörténetre figyeltek s nem az ideológiai körítésre.

A Kádár-korszakbeli 1956-interpretációk ugyanakkor mégiscsak nyomot hagytak az emberek gondolkodásában: elidegenítették őket 1956-tól. A forradalom története a középnemzedék zömét és a náluk idősebbek java részét egyre inkább hidegen hagyja. Köszönhető ez mindenekelőtt a Kádár-korszakbeli elhallgatásnak, elhallgattatottságnak, szándékos félreértelmezéseknek, hazugságoknak, de a rendszerváltás utáni politikai kisajátítási törekvések sem tettek jót a természetyszerűen fragmentális – s így a rárakódott hamis-igaz tudásrétegek miatt ellenmondásossá váló – és egyre halványodó személyes emlékeknek.

A fiatalok közül sokan vagy unják a témát – a média sugallta kép egyhangúságát, protokolláris jellegét, valamint az „öregék” marakodását a történelmi konc fölött –, vagy őszinte kíváncsisággal szeretnének többet tudni a számukra fényévnyi távolságban lévő, egzotikus szocialista múltról – lehetőleg nagyobb szellemi erőbefektetés nélkül.

Talán akkor lennének fogékonyak a forradalom históriája iránt, ha nem csupán korrekt, szórakoztatóan megírt múltmesét kapnának, hanem ha 1956 története valamiképpen saját problémáikhoz is kapcsolódna. Ennek azonban kicsi a valószínűsége.

SZŐKE DOMONKOS

1.

1956 historiográfiája mennyiségileg is meglehetősen terjedelmes és tévítéleteiben is sokszínű. Ráadásul '56 megítélése mindig is politikafüggő volt, s valljuk be, bizonyos értelemben mind a mai napig az. Ha a két „időbeli végpont” felől nézzük, '56 korabeli (tehát 1956-os) minősítése is forradalom, legalábbis népfelkelés volt. Másfelől: a rendszerváltás miniszterelnöke, Antall József híressé vált és 1989-re vonatkozó kijelentése szerint „tetszetek volna forradalmat csinálni”. Vagyis a forradalmárlógika nézőpontját követve mindig is forradalom volt az, amit a kádári uralom végig ellenforradalomnak titulált, de nem volt forradalom az, vagy nem minősítették azzá, ami ezt a kádári uralmat megdöntötte.

Fogalmazzunk bárhogy, '56 lényegének történeti mérlegelése csak a kezdetén tart. Amit nagyon fontosnak tartok az elmúlt időszakban, főleg az utóbbi években, hogy megannyi ismeret, korabeli információ, tudományos és népszerű feldolgozás került és kerül napvilágra azért, hogy a korabeli eseményeket adatgazdagon, árnyaltabban láthassuk. Emellett rendelkezünk rendkívül alapos Nagy Imre-monográfiával is, amely szinte percnyi pontossággal rögzíti az akkori eseményeket.

Ami a hiányokat illeti, először néhány kevésbé ábrázolt-bemutatható összefüggésre szeretnék utalni. Sokat tudunk ugyan róla, de még mindig pontosabb és megbízhatóbb ismeretekkel kellene rendelkezniünk például az amerikai politika szándékairól, vagyis inkább szándéktalanságairól, vagy a Szabad Európa Rádió – nem is annyira vitatható – ellentmondásos szerepéről. Nem ismerjük minden vonatkozásában a jugoszláv és a román álláspontot, s főképpen a kulisszák mögötti szovjet taktikázást (erre még visszatérek).

A Sztálin halála utáni szovjet vezetés nagy erőpróbája volt a magyar '56 és az azzal kapcsolatos ellentmondásos szovjet viszonyulás, belső erőharc, amely meglehetősen frusztráltnak mondható. Hruscsov maga is az (ellen)támadások célpontja volt, hiszen a korabeli szovjet „kemény mag” (Molotov, Kaganovics, részben Malenkov) azt vetette a szemére, hogy a sztálinizmus „liberalizálása” a rendszer erodálódásához vezetett, teljes felbomlást és káoszt okozott. Hruscsov, aki aligha volt büntelenebb a sztálini korszak bűneiben, mint a korabeli szovjet vezetésből bárki más, a magyar forradalmat illetően is „vabankra” játszott: Kádárban vélte megtalálni azt a személyt, aki szerinte minden tekintetben megfelelhet a „kibontakozás” politikájának. Kádár pedig – szovjet minta szerint – megszemélyesítette a „megszüntetve és megőrizve a megszüntetendőt” ismert tételét. A proletárdiktatúrák hagyományos eszközeivel biztosította a szocializmus fennmaradását.

1956 nagy kihívásának utólag is azt tartom – elismerve, hogy történetien alternatívát értenek –, hogy a létező, sztálini típusú szocializmussal szemben egy olyan megoldást kínált, amelynek szovjet részről történő elfogadása, tolerálása nem veszélyeztette volna az akkori tábor egységét. Olyan tárgyalási alapot és gyakorlati alternatívát kínált, amely a megtépzott kismemzeti méltóságot és szuverenitást billentette volna helyre. Ráadásul egy toleránsabb és megértőbb szovjet álláspont a demokratikus szocializmus mellett érvelő értelmiség társadalmi presztízsét emelte volna, s a későbbi reformerők és törekvések (prágai tavasz, esetleg a lengyel események) számára biztosíthatott volna hatékonyabb szellemi fogódzókat.

Ezzel kapcsolatban – természetesen – fontos kérdés, hogy 1956-ban volt-e reális lehetősége a demokratikus kibontakozásnak. Tisztázni kellene, hogy valóban volt-e reális esélye annak, hogy Magyarország független és semleges állam legyen, mert véleményem szerint ez volt a legfőbb törekvés. A válasz megítélésem szerint igen, de ezt nem magyar oldalról döntötték el. Ez onnan nézve (is) lényeges, hogy 1945 után a Szovjetunió szövetségébe kényszerített csatlósállamok közül több is megkísérelte a sajátos, nemzeti út keresését. Ezek közül a leginkább karakterisztikus a titói, a legkatartikusabb pedig a magyar volt. Kína szerepe szintén kiemelkedően fontos, mert nagyhatalomként úgy vélte: létezik a szocializmus építésének egy sokkal hatékonyabb alternatívája, mint amit a Szovjetunió kínál. A kínai és jugoszláv alternatíva egyaránt szovjetellenes volt, de attól semmivel sem jobb – regionális hegemóniát jelentő – keretet kínált a korabeli szocializmusok gyakorlati megvalósítására. Itt említem, hogy '56 úgy is megítéltetett, mint annak jelzése – amerikai oldalról is –, hogy

Magyarország a Szovjetunió érdekszférájába tartozik, s ebből még ’56 ürügyén sem akarják kivonni.

Úgy ítélem meg, hogy ’56 forrásainak kutatását illetően, noha mér-földkövekkel haladtunk előre, főleg az utóbbi években, sok-sok vonatkozásban még mindig a sötétben tapogatózunk. Az adott időszakban igen hosszú ideig népes kínai küldöttség tartózkodott Moszkvában (Liu Sao-csi vezetésével), a szovjet vezetésnek adott tanácsaikat azonban mind a mai napig nem ismerjük.

Mindmáig megválaszolatlanak tűnnek a következő kérdések is: valóban érdemi vitát kívánt-e folytatni a szovjet vezetés a magyar forradalommal? Vajon nem úgy gondolta-e (a kezdetektől fogva), hogy a politika eszközeinek alkalmazása nem vezethet eredményre és elkerülhetetlen a katonai beavatkozás? Vajon a szovjet kormány október 30-i nyilatkozata, amely a két ország kapcsolatait a kölcsönös előnyök és az egyenrangú partneri kapcsolatok alapjára helyezte, őszinte volt, vagy csupán taktikai manőver? Kádár november elsejei eltűnése politikai rablás volt-e, vagy Kádár tudatos szakítása a Nagy Imre-féle vezetéssel? Vajon milyen indokai és indítékai voltak Kádár moszkvai pálfordulásának?

A magyar történelem megannyi eseményéről nagyon gyakran a végletek nézőpontjából ítélkezünk, amely folyamat során igen gyakran az áruló és a hazafi jelentette a viszonyítási pontokat. Miért lenne ez másképpen ’56-tal kapcsolatosan?

A forradalomhoz forradalmi idealizmus, Petőfi eszméi kelleneek, de a megoldáshoz Deák Ferencet jellemző bölcsességre van szükség. Nagy Imre október 23–28. között nem nagyon értette a helyzetet, vagy ahogyan azt többen is megfogalmazták: csetlett-botlott. A fordulat október 28-án kezdődött, amikor az eseményeket már jogos népfelkelésnek minősítette. (Részben ide tartozó fontos probléma, hogy a forradalom, a felkelés résztvevői jelentős részének jövőt illető szándékai még Nagy Imre elképzeléseivel sem harmonizáltak.) Később úgy vélte, hogy Kádár egyszerűen megszökött, és a hivatalban lévő magyar kormány és a párt tudta, beleegyezése nélkül kezdett tárgyalásokat a szovjetekkel. Lukács György pedig úgy gondolta ekkor, hogy Nagy Imréből nem lenne szerencsés turini remetét faragni.

Az első kérdés kapcsán – végezetül – még néhány „javaslatot” tennék. Fontos feladatnak gondolom a vidék forradalmának további kutatását és a tények alaposabb feltárását. Ugyanígy a táboron belüli országok értelmiségi csoportjainak magyar forradalom iránti szimpátiájának feltérképezését, hiszen ez volt az ő „csendes forradalmuk”.

2.

Ötvenhat újraértékelése nem a rendszerváltással kezdődött. Az, hogy '56 népfelkelés volt, nem 1989 januárjában dőlt el, Pozsgay Imre nevezetes bejelentésével, mert véleményem szerint a Rákosi-érát megszenvedett kisember ezt a kezdetektől így gondolta. Az ország azonban a forradalmat követő megtorlás, a kivégzések után az 1963-tól kezdődő konszolidációval belesimult a csendes „megbékélésbe”. A társadalom, Adyt parafrazálva, „élt és élni akart”.

Maga a Kádár-rendszer konszolidációs lépései is valami olyasmit mutattak azonban, hogy a Nagy Imre-kormány ugyan hibát követett el az események kezelésében, de nem minden célja nevezhető bűnnek. Találón fogalmazott snagovi száműzetésében Lukács György az őt faggató román „vendéglátónak”, amikor azt mondta: mi mindannyian kommunisták vagyunk, Nagy Imrétől Kádár Jánosig, aki a semlegességtől kezdve a többpártrendszerig mindent megszavazott. Az ő bűne annyi, mint Nagy Imrének, s így neki is itt kellene lennie, ám mégis szabad.¹

Az '56-ról szóló interpretációknak új szempontot adott Nagy Imrének és kivégzett társainak 1989-es újratemetése. 1956 emlékezete a kibontakozó hatalmi harcok terepévé vált.

Ötvenhat „valós lényegét” keresve talán annyit már megállapíthatunk, hogy egy korrekciós forradalom volt, amely egy nem totalitárius államrendszer megteremtésére tett kísérletet: a szocializmus és építésének emberibb formáját kívánta megteremteni. (Most ne boncolgassuk, hogy lehet-e egyáltalán egy társadalomfilozófiai elvnek és tételnek „emberi arca”!) Elemi erejű tiltakozás, lázadás volt, amelyet azután már nem lehetett sem sikerre vinni, sem elfojtani.

¹ Lukács György ilyen megjegyzéseket többször is tett Snagovban, ezeket próbáltam összefoglalni. 1956. december 1-én például kijelentette: „...nem értem meg azt, hogy Kádár miért tűnt el szó nélkül november 2-án, miután egyetértett a Nagy-kormány összes határozatával. Sőt mi több [...] én, Haraszi és Ujhelyi nem értettünk egyet a Nagy-kormány összes határozatával, hanem csak egyetértésünket nyilvánítottuk, miután azok el voltak fogadva, és mégis itt vagyunk, Kádár pedig, aki mindennel egyetértett, ma Budapesten.” *A snagovi foglyok. Nagy Imre és társai Romániában. Iratok.* Összeállította, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: BARÁT Magdolna–SÍPOS Levente. Napvilág Kiadó, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2006. 90.

3.

A magyar forradalmi kísérletek mindig a nemzeti közakarat, a közmegegyezés részét képezték (miközben ezek sikerét, legtöbbször kudarcát nemzetközi erőteényezők befolyásolták). A magyar történelem megannyi eseménye, kísérlete egy jobb világra, illetve ezek utóélete tanúsítja, hogy nemzeti mítoszokat kudarcos történelmi események köré teremtenek.

Az emlékezés a történelmi ítéletalkotás szubjektív műfaja. Látnunk kell, hogy emlékezet és emlékezés egyszerre fontos. A klasszikus mondást idézve: az ír emlékezést, akinek valami elhallgatnivalója van. Ugyanakkor egy ellenpéldát is hozhatunk: Kádár János, az események talán legfontosabb tanúja, néma maradt, „bár” neki volt a legtöbb elhallgatnivalója.

Nagy Imre szerepe mindenképpen a tragikus hősé, azzá tette az ügyben hozott ítélet. Ezt azonban ő igazságtalannak tartotta, s arra apelált, hogy a végső ítéletet a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom, a magyar nép mondja ki. A magyar nép és a történettudomány ítélete ma már igen közel áll egymáshoz. A történelem, hosszabb vagy rövidebb távon, mindenkinek megadja a végső értékelést.

VARGA LÁSZLÓ

Légüres tér, avagy mi volt '56?

Meglehetősen zavart a viszonyunk a forradalomhoz, annak emlékezetéhez, s ezen belül maga a vonatkozó történeti szakirodalom is elég ellentmondásos. A kérdés, a „problematika” túlságosan is sokrétű. Kezddve onnan, hogy egyáltalán történelemnek tekinthető-e az, ami 50 éve történt; ehhez (már ehhez a kérdéshez) hogyan viszonyul a történetírás, az egyes történész, közülük az, aki egykor maga is részese, netán alakítója volt a történeteknek, vagy az, aki elfogadta, esetleg a maga számára belsővé (*verinnerlicht*) tette a kádári korszak hivatalos megítélését, vagy az, akit már csak kora (évfolyama) megóvott ilyen választásoktól, de szakmáját művelve 1989. június 16-tól napjainkig azzal szembesül, hogy akarva-akaratlanul részesévé válik korunk pártpolitikai küzdelmeinek.

Ezen belül egyáltalán nem elhanyagolható az a tény sem, hogy „'56-nak” kiemelt szerepe volt a rendszerváltásban, részben előképként, részben viszont annak sajátos tagadásaként a forradalom nélküli változásnak. Mindenfajta „valódi” reminiszcenciát kioltott az a tény, hogy '56-nak '89-ben már semmiféle „üzenete” nem volt. Egyszerűen állami ünneppé, egyfajta protokolláris eseményé szelődött.

S (leginkább) adósok maradtunk az értelmezéssel. Lózungként nevezük forradalomnak, hivatalosan „1956-os forradalom és szabadságharcnak” anélkül, hogy e jelszavaknak (akár csak vitatkozva) értelmet próbálnánk adni. Mindezek tetejébe '56-ot úgy szokták értelmezni, hogy kiemelik a kontextusából, ami korábban történt, az az előtörténete, ami pedig utána, az az utótörténete (megtorlás stb.). Így igazán se a „rákosizmushoz”, se a „kádárizmushoz” nem lesz köze. Kivonjuk a történelemből, s légüres térbe kerül.

Az interpretáció kísérletei

Vállalva akár a nagyon durva leegyszerűsítés vádját, úgy látom: a történetírás fővonulata Sztálin halálával indítja az előtörténetet, aminek szervez következménye Nagy Imre miniszterelnöksége, majd az ennek nyomán kibontakozó hatalmi harc, az SZKP XX. kongresszusa, a Petőfi Kör, s végül maga október 23-a. Más szóval arra helyezi a hangsúlyt, ilyenként értelmezi a történelmet, hogy a forradalom előzménye a kommunisták közötti belharc, egyesek (sokuk) meghasonlása, elvetélt reformkísérletek (új szakasz) és így tovább. Ezeknek a folyamatoknak, jelenségeknek természetesen valóban fontos szerepük volt, de forradalmak (mint olyanok) általában nem (pusztán) az uralkodó osztály(ok) meghasonlására vezethetők vissza, hanem legalább ennyire a „tömegek” elégedetlenségére. Miként Lenin mondta: az elnyomottak már nem hajlandóak a régi módon élni.

Az említett interpretáció alternatívájaként tűnt fel a „pesti srác”, az igazi forradalmár mítosza. Holott – kezdve Pongrácz Gergely visszaemlékezésétől, Kresalek Gábor vonatkozó tanulmányán keresztül Eörsi László számos publikációjáig – tudható, hogy maguk a fegyveres felkelők (kivételektől persze eltekintve) nem fogalmaztak meg (maguknak sem) semmiféle politikai alternatívát, és meglehetősen eltérő személyes motivációval váltak a forradalom hőseivé.

Eszem ágában sincs akár a kommunista renegátok, akár a fegyvert fogó „pesti srác” érdemeit csökkenteni, de az előbbieket túlsúlyra esetén puccsról, az utóbbiakénál pedig valóban felkelésről, szebben fogalmazva: népfelkelésről kellene beszélnünk. Más szóval a pártpolitikától egyáltalán nem mentes történelmi köztudat (nem kis történetírói segédlettel) kilúgozta '56 forradalmi jellegét.

Kronológiáktól és adattáraktól eltekintve tökéletesen háttérbe szorult – holott maguk a kortársak is alapvetően így élték meg –, hogy '56 októberé az egyetemi (főiskolai) diákság mozgalmaként indult. Átvették, felkarolták a „renegátok” demokratikus követeléseit (s már ez is eufemizmus, hiszen e jelző csak kevesük kapcsán írható le), de ez párosult szociális érzékenységgel és nem kevésbé nemzeti célokkal. A forradalom programját a műszaki egyetemisták 14 pontja testesítette meg, ezek közül kettő (szabad választások, nemzeti függetlenség) már egyértelműen az adott (kommunista) rendszer meghaladását jelentette. Ebben a műszakisok érdeme „pusztán” annyi, hogy jó helyen és (mint utóbb kiderült) kellő időben adtak mindannak hangot, amit társaik Szegeden, Egerben vagy akár számos más fővárosi felsőfokú intézményben (rész-

ben középiskolákban is) addigra már hasonló elszántsággal megfogalmaztak.

Alapvetően tökéletesen hamis a forradalomnak, pontosabban az ellenforradalomnak az az értelmezése, amely a követelések egyfajta „szkalációjából” indul ki: maga a forradalom sohasem lépett túl a 14 ponton (ha tetszik: az 1848-as előképen).

Szégyen és gyalázat, hogy '56 emlékezetéből szinte totálisan kiszorult a munkásosztály, holott a fellegrárok (természetesen Budapest mellett) éppen az ipari gócpontok voltak. A munkástanácsok tevékenysége leginkább egyfajta „utóvédharcként”, vagyis a november 4-ét követő hetek küzdelmei kapcsán kerül elő, holott a diákok mellett (után) ők fogalmazták meg (akár vállalatonként) a legpregnansabban a forradalom céljait, s ők adták ennek a bázisát.

Ha tehát nem igaz, hogy a forradalom (ebben az esetben az ellenforradalom) meghatározó (kizárólagos) tényezői a „letűnt rendszer” képviselői (Orbán Viktor fatálisan téves megfogalmazásában a „polgárok”) voltak, avagy a másik oldalon (Mindszenty József hasonlóan téves meghatározásával) a „bukott rendszer örökösei”, már pedig egyik sem igaz, akkor tökéletesen adósok maradunk a forradalom értelmezésével. (Itt és most mellőzzük ugyanakkor azt a nagyon is megalapozott vitát, hogy valójában kikre vonatkozott a primás fenti megjegyzése.)

Az „üzenet” hiánya

Önmagában teljesen érthető, sőt kimondottan természetes jelenség, hogy az új vagy legalábbis megújuló politikai mozgalmak, pártok a rendszerváltás óta (részben már azt megelőzően), hol tudatosan, hol ösztönösen, általában tudatosan és ösztönösen is keresik, sőt kimondottan megalkotják saját hagyományait. Az alapvető problémát az jelenti, hogy erre a magyar történelem – kivételes pillanataitól eltekintve – kevésbé alkalmas.

A Szent István-i állameszme, az ezeréves magyar államiság már csak azért sem felelhet meg ilyen céloknak, mert ez Moháccsal több évszázadra megszakadt. A konzervativizmus – amennyire ez a fogalom egyáltalán a későközép- és a koraujkorra alkalmazható – leginkább Habsburg-hűségével tűnt ki. Oppozíciója, a kuruc hagyomány is hasonlóan „problematikus”, hiszen a „baloldal” számára napjainkban nem feltétlenül a nemzeti függetlenség hirdetése a legkívánatosabb eszme, arról már nem is beszélve, hogy – bár csak áttételesen, de – az Osztrák–Magyar Monarchia a korai Európai Közösség egyfajta előképének számított.

A dilemma már csak azért is feloldhatatlan, mert a politikai mozgalmak a történelemben azokat a pontokat keresik, amelyekkel magukat meghatározhatják, s amelyek a többi politikai erőtől megkülönböztetik őket. Ennek következtében erre a célra a magyar történelemnek éppen azok az eseményei a legkevésbé alkalmasak, amelyek a „nemzet és haladás” jegyében a leginkább „össznemzetiek”.

Nincs itt és most lehetőségünk arra, hogy akár csak vázlatosan felidézük 1848 pontosan 140 évig töretlenül élő hagyományát. Egyszerre volt forradalom és szabadságharc; a 12 pontnak közel másfélszáz éven keresztül mindig akadt olyan lényeges követelése, amely az „áthallást” biztosította; üzenete folyamatosan jelen volt a magyar társadalomban. Nem véletlen, hogy a demokratikus fordulat első drámai jelenete éppen az volt, amikor 1989. március 15-én Cserhalmi György a Magyar Televízió székháza előtti lépcsőn felolvasta a 12 pontot.

Egyetlen rövidke év leforgása után azt konstatálhattuk, hogy először a magyar történelemben a 12 pont valóra vált, forradalmian új helyzetben, független államban és a polgári demokrácia körülményei között találtuk magunkat. '48 egyetlen követelése maradt megvalósítatlan, az „Unió Erdéllyel”, ami viszont egyetlen felelős politikai tényező számára sem válhatott ekkor már nyíltan hirdethető követeléssé, hagyománnyá. Így szép lassan '48 kioltotta magát, hiszen éppen összenemzeti jellege okán vált alkalmatlanná az öndefiniálásra, s így a megemlékezések, az évfordulók paradox módon egyre inkább az 1960-as évek Forradalmi Ifjúsági Napjaira kezdtek rímelni.

Az 1918-as polgári demokratikus forradalom (nemzeti függetlenség és polgári demokrácia) már eleve nem válhatott össznépi hagyománnyá, de a két meghatározó politikai erő számára egyaránt értelmezhetetlen maradt. A jobboldal számára azért, mert kritikátlanul átvette a rákövetkező korszak dehonesztáló értékeléseit. Eszerint Trianon nem a vesztes háború, hanem a forradalom (forradalmak) következménye volt, másrészt – végső soron – pusztán az első magyarországi kommunista diktatúra szálláscsinálójának szerepét vállalta magára. A másik oldal viszont azért viszonyul felemásan az őszirózsás forradalomhoz, mert szocializációjának köszönhetően maga is úgy érzi, hogy annak igazi beteljesülése az 1919-es kommunista puccs volt.

Nem kevésbé ellentmondásos a két meghatározó politikai mozgalom viszonya 1945. „április 4-éhez”. Teljesen mellékes kérdés, hogy maga az időpont sem valóságos, az ország nem azon a napon szabadult fel, hiszen mindenki számára szimbolikus erővel rendelkezik. Az egyik oldal (amely szívesen sajátítja ki magának az antifasiszta hagyományokat) formáli-

san feladta azt, pontosabban két hónappal korábbra, Budapest felszabadításának napjára helyezte át a megemlékezés súlypontját, megkerülni próbálva ezzel azokat a valóban súlyos kérdéseket, amelyeket '45 kapcsán a másik oldal folyamatosan feszeget. Nevezetesen azt a tény, hogy végső soron az egyik megszállást, diktatúrát a másik követte. Talán maga a történettudomány is adós az 1945–1947/48 közötti korszak hiteles értelmezésével. Leginkább érzelmi alapon viszonyul hozzá, hol pusztán a kommunista diktatúra előjátékát látja benne, hol egy valódi (természetesen kudarccal végződő) demokratikus próbálkozást. Vagyis esetünkben a történészek „többsége” eleve lemond tudománya fegyverzetéről, s leginkább azt próbálja rekonstruálni, hogy az általuk kiválasztott egyes szereplők, csoportok miként éltek meg az adott korszakot.

Mindebből egyenesen következik, hogy a 20. század egyetlen közösen vállalható hagyománya '56 marad, de ez is csak akkor, ha a politikai felek lemondának annak „kisajátításáról”. Ha tudomásul vennék, hogy – miként általában a történelem – '56 nem alkalmas, a legkevésbé alkalmas a másik kirekesztésére. Már csak azért sem, mert egyszerűen nincs aktuális „üzenete”, s nincs, nem is lehet „egységes” interpretációja.

A két pólus

'56 értelmezésében a kezdetektől (1988/89-től) jelen volt a „reformkommunista” hagyomány egyfajta abszolutizálása, s ebben kiemelt szerepe volt a rendszerváltás egyetlen igazán szimbolikus eseményének, „Nagy Imre és mártírtársai” újratemetésének. Gyakorlatilag reménytelen volt, hogy ennek kapcsán más értékek is megjelenjenek. Mintegy ellenszimbólumként szerepelt a névtelen koporsó, s kísért ma is közöttünk, ami személytelen jellege okán alapvetően alkalmatlan az emlékezésre.

Majd kialakult napjainkra az egyik oldal: „a baloldal, amelyet az elmúlt negyven év minden felelősségével, így *Kádár János* árulásával is azonosított a jobboldal, büszkén vállalhatta a nézeteit megőrző, de az ország szabadságáért és a forradalomért életét áldozó Nagy Imre örökségét” (Gréczy Zsolt). A jobboldal pedig legfeljebb addig volt hajlandó elismerni, hogy – Orbán Viktor 1989-es megfogalmazásában – Nagy Imrében nem a „kommunistát, hanem a kommunizmus áldozatát tisztelte”. Minél inkább felismerte Nagy Imrében a baloldal a (reform)kommunista hagyományt, annál inkább vált a mártír-miniszterelnök a másik oldal számára vállalhatatlanná.

Az emlékezőskultúrát folyamatos és szélsőséges ellentmondások uralták. Tudományosan gyakorlatilag teljesen feldolgozatlan a „társadalom” viszonya ’56-hoz a kádárizmus évtizedeiben. Ezt – általában megalapozottan – amnéziaként szokás jellemezni. A rendszerváltás egyik legfontosabb aktusa kétségtelenül az az esemény volt, amikor Pozsgay Imre 1989. január végén népfelkelésé stilizálta az addigi ellenforradalmat. Ennek jelentőségét nem is annyira maga az átnevezés adta, hanem hogy a nyilvános közbeszéd részévé vált az addig eltagadott történelem, miközben maga az MSZMP azonnal és határozottan kihátrált Pozsgay mögül.

A „népfelkelés” megfosztotta (akár már a névadó nélküli) Kádár-rendszer a legitimitás mindenfajta látszatától. Erre viszont nem annyira maga a forradalom volt a leginkább alkalmas emlék, hanem a „mártírológia”, s júniusra már Pozsgaynak azok az elvtársai is ott tolongtak Nagy Imre (hangsúlyozottan az ő) koporsója mellett, akik nemrég még az elhatárolódás élharcosai voltak.

„Harminc év diabolizálására óhatatlanul az idealizálás ellenhatása következik” – mondta volt 1988 decemberében Szabó Miklós, és ez többszörösen is igaznak bizonyult. Nemcsak abban az értelemben, hogy szinte szó sem esett a forradalmon belüli ellentétekről és ellentmondásokról, de még inkább abban, hogy jó ideig (helyenként napjainkig) még a nem pártos történeti szakirodalom is ’56 addigi hivatalos (kádári) megítéléséhez viszonyult, azt kívánta cáfolni. S mivel Kádárék számára az ’56-os (azt megelőző, részben követő) revizionizmus volt maga az ördög, óhatatlanul ez a téma került a kutatás középpontjába. Így mindenekelőtt a „Nagy Imre-csoport” és a Petőfi Kör.

Nem vitatom az utóbbi jelentőségét a maga idejében, de ez a társaság a forradalomban már csak kimondottan periférikus szerepet játszott. Súlyát igazából a partizántalálkozó adta, és lehetőségei a sajtóvitával gyakorlatilag ki is merültek. Őszi „feltámadása” már kimondottan jelentéktelennek ítéelhető, ahogy egyfajta „népfrontosítása” sem volt már semmiféle hatással az eseményekre.

Még egyszer hangsúlyozom: a Petőfi Kör, de tágabban a revizionisták „rehabilitálása” egyáltalán nem méltatlan eljárás, nem is meghamisítása a történelemnek, de mivel a június 16-i temetéssel ez a vonulat vált szimbolikussá, így következményeiben kimondottan egyoldalúvá, sokak számára kirekesztővé lett. Ennek ellensúlyozására a „névtelen mártír” koporsója önmagában alkalmatlan volt.

Magáról az „újratemetésről” mindmáig szinte egyetlen dokumentumkötet szól, az, amely állambiztonsági szemszögből láttatja a tizenhét évvel ezelőtti történeteket. Holott ’56 recepciójának kérdése ettől aligha vá-

lasztható el. A Hősök terén tolongó tömeg elfeledtette az akkor még nagyon is létező félelmeket, másrészt az emlékezés egyfajta kötelező feladat abszolválásává vált. Az akkor mélységesen megrendült magyar társadalom szinte már másnap újabb amnéziába menekült, s teljesen érzéketlen maradt a „szenvedéstörténetek” iránt.

Természetesen nem az elföldelt üres koporsó kezdett dübörögni, de éppen ellenkező hatást ért el, elidegenítette a (névtelen) társadalmat a demokráciában leginkább vállalható hagyományától. Viharos gyorsasággal feledésbe merült mindaz, amit Szabó Miklós – említett előadásában – '56 lényegének vélt: „1956 legmarkánsabb politikai tényezője nem hagyott ránk ma is élő és ható örökséget, hiszen az 1953–54-es Nagy Imre-kormány programja követelésein az idő túlhaladt, a legmérsékeltőbbek is jóval több demokráciát akarnak, s a hatalom is jóval többet ígér, többről beszél.” Azonban a pártellenzék és „az egész akkori folyamat olyan gondolatokat vetett fel, fogalmazott meg, amelyek ma is érvényesek. Az eszményeken és gondolatokon túl pedig 1956 örökségéhez tartozik minden, ami akkor a magyar társadalom hosszabb időben zajló folyamataival, korszakos történeti problémáival kapcsolatban mint új megközelítési mód, új koncepció felvetődött.”

Kiragadva a történelemből

Az évente ismétlődő két '56-os évforduló, de tágabban a történelmi tudat leginkább abban jeleskedik, hogy a forradalom 12 napját kiragadja a történelemből, s önmagában próbálja felmutatni. Mint említettük, még a legárnyaltabb megközelítés is legfeljebb 1953. március 5-ig vezeti vissza az előtörténetet, vagyis mindaz, ami korábban történt: az előtörténet – nem belőle következik a forradalom, hanem abból visszatekintve nyeri el „jelentőségét”.

Maga a kommunista terror meg sem jelenik, holott ennek hiányában a forradalom (mint olyan) értelmezhetetlen, hasonlóan a „revizionizmus-hoz”, hiszen a pártellenzék kialakulása elválaszthatatlan a „törvényszerűtések” bevallásától. Ilyen értelemben a Rajk-per összehasonlíthatatlanul jelentősebb, mint mondjuk a Magyar Közösség-féle összeesküvés, hiszen a rehabilitáció a rendszer legfőbb támaszainak hitét ingatta meg. Ahogy Benjámin László fogalmazta meg sokuk nevében: bűntudatot alakított ki bennük.

A Rajk-perben elítéltek, tágabban a kivégzettek, meggyilkoltak ártatlanná nyilvánításában azonban a legszélesebb magyar társadalom is ma

gára ismerhetett, hiszen az aktív népesség harmadát nem pusztán nyilvántartották, hanem maga is megszenvedte a diktatúra hétköznapjait, jogi retorzióktól egyáltalán nem mentesen. Ez a történet nem Nagy Imre első kormányával vette kezdetét, az internálótáborok, kitelepítések felszámolásával, hanem éppen fordítva: létrehozásukkal. Rajk október 6-i temetése fontos előjátéka lehetett a forradalomnak, kiváltó oka azonban sokkal inkább hét évvel korábbi kivégzése volt.

A másik oldalon, az „utótörténetnél” viszont éppen fordítva járunk el. A megtorlás éveitől eltekintve úgy tekintünk a „kádárizmus” történetére, mintha annak nem is lenne köze '56-hoz. Mintha Kádár és rendszere bosszúvágyát kiélve magába fordult volna, és maga kezdett volna hozzá a forradalom céljainak megvalósításához. Így lett háztájija a magyar parasztnak, s GMK-ja a munkásnak, az értelmiségi meg akár a korábban revizionistának bélyegzett nézetek hívőjévé is szegődhetett. (Mindennek persze szigorú korlátai voltak. A háztáji nem kérdőjelezhetette meg a szocialista szövetkezeteket, a GMK is maradt a szocialista nagyvállalatok mellékese, a reformkommunizmus sem érinthette a rendszer alapjait.) Holott a „kádárizmus” az első pillanattól utolsó leheletéig éppen a forradalmat tekintette viszonyítási pontnak, olyan veszélyforrásnak, amely semmilyen körülmények között sem ismétlődhet meg. Mindvégig '56 határozta meg viszonyát a parasztsághoz, a munkásosztályhoz és az értelmiséghez, gyakorlatilag az egész magyar társadalomhoz.

Mi volt '56?

Igazából ez az a kérdés, amelyre mindmáig nem adtunk választ. A politikai diskurzus állami ünnepé merevítette az „1956-os forradalom és szabadságharc” lózungját, leginkább abban a reményben, hogy kinek forradalom, kinek szabadságharc. Jedem das Seine.

Nemrég a történelmi tudat szociológiai felmérésekor (nevezetesen Vársárhelyi Mária) rákérdeztek az „'56-os forradalom főszereplőire”, és az eredmény olyan „botrányos” lett, hogy az ügy a parlament elé került. Az egyik oldal képviselője azt sérelmezte, hogy a megkérdezetteknek hat lehetőség közül kettőt kellett megnevezniük. Nevezetesen: (1) Nagy Imre és a reformkommunisták, (2) a pesti srácok, (3) az egész társadalom, (4) az egyetemi ifjúság, (5) a munkásság és a munkástanácsok, (6) a hadsereg.

„Ön kiket hagyja ki? – kérdezte az interpelláló képviselő a minisztert. – S vajon miért lehet Nagy Imrét csak a reformkommunistákkal együtt választani?”

Létezik-e tudományosan elfogadható válasz a felmérés kérdésére? A képviselő úr leválasztaná Nagy Imrét a reformkommunistáktól, másik vonulatként pedig – amint azt már kifejtettem – a pesti srác jelenik meg. Csakhogy – megítélésem szerint – történelmileg a negyedik és az ötödik válasz a leginkább helytálló, de ez is pusztán személyes (tudományosan megalapozottnak vélt) meggyőződés.

1956. október 23-ára azonban a legszélesebben értelmezett reformkommunistákon is túlhaladott az idő, a „pesti srác” pedig nem jelent meg artikulált politikai akarattal. Ez érdemükből, akár forradalmi (szabadságos) hevíletükből semmit sem von le. A forradalom programját azonban nem ők, hanem az egyetemi ifjúság, majd a munkásság és a munkástanácsok fogalmazták meg, s ők is adták '56 bázisát. Ebből viszont az következik, hogy nem tekinthetjük november 4-ét záróakkordnak, és mindazt, ami utána (decemberig) történt, pusztá „utóvédharcnak”.

Történelmileg csak most jutottunk el az értelmezés lehetőségéhez. Mindkét, a forradalomban meghatározó társadalmi csoport alapvetően szocialisztikus elveket fogalmazott meg, kitarzott (leginkább) a termelő eszközök társadalmi tulajdona mellett, „legfeljebb” annak állami-bürokratikus, diktatórikus módja helyett egy valóban „demokratikusabb” változatért szállt síkra, ragadott fegyvert. Mondhatnánk tehát, hogy '56 a történelem utolsó szocialista forradalma volt, és a történelem meghamisítása, ha ezt a jellegét elhallgatjuk. Csakhogy a forradalom két nagyon is lényegesen ponton túllépett ezen. Egyrészt következetesen kitarzott a parlamentáris demokrácia mellett, és Szabó Miklósnak abban is feltehetően teljes mértékben igaza volt, hogy ez nem az 1945–47 közötti viszonyok rekonstrukcióját jelentette, mert azzal ellentétben a valódi jobboldal előtt is megnyitotta az utat. Szabó megfogalmazásában: „Így nézve a többpártrendszer Magyarországnak nem politikai múltja, hanem jövője.”

Másrészt a magyar történelemben egészen egyedülálló módon megfogalmazta és képviselte, amíg csak tehetette, a kisállamiság meghatározta nemzeti követeléseket. „1956-nak a legfontosabb eszmei öröksége, hogy ezekben a napokban megszületett a magyarságnak a kis nemzeti tudata.”

*

Tömören összefoglalva: '56-nak ugyan nincs „üzenete”, de a mai demokratikus és önálló Magyarország előképe. Nemcsak reménytelen, de nem is kívánatos a másik „félől” azt várni, hogy a mi interpretációnkat tegye a magáévá. Az viszont kimondottan kontraproduktív, ha a történetíró – saját zavarait leplezendő – afféle kvázitudományt művel, s egyfajta „semleges” eseményként tárgyalja és értelmezi '56-ot.